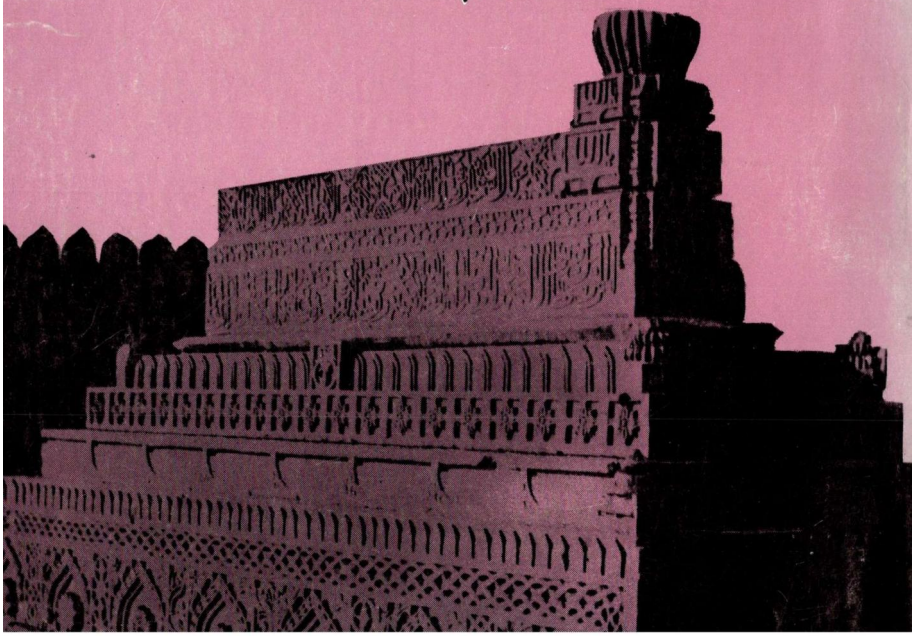
PAKISTAN STUDY CENTRE

تاریخ سندھ

سومرا جی سلطنت

غلام محمد لاکو

سمن جي سلطنت

(تاريخ سنڌ)

غلام محمد لاکو

پاکستان اسٽڊي سينٽر
يونيورسٽي آف سنڌ
ڄام شورو

[مصنف جا حق ۽ واسطا محفوظ]

ڪٽالاگ

ڪتاب جو نالو... سمن جي سلطنت
ليکڪ..... غلام محمد لاکو
ڇپيندڙ..... سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد سنڌ
ڇپائيندڙ..... پاڪستان اسٽڈي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي جام شورو
ٽائيٽل ڊزائن.... منصور عالم ابڙو
ڪور تي تصوير.. مزار دولهه درياخان، مڪلي ٽٽو سنڌ
ڇاپو پهريون.... جمادي‌الاول ۱۴۰۸ھ / ڊسمبر ۱۹۸۷ع
تعداد..... هڪ هزار
قيمت..... ۳۵—۰۰ رپيه

Samman Ji Sultanat: (Kingdom of Sammas-A book on History of Sindh).
Written By: .....Ghulam Muhammed Lakho.
Published By: .. ..Prof. Dr. M. Yakub Mughul
Director Pakistan Study Centre,
Sind University, Jamshoro.
Edition First: .....1987 A.D./1408 A.H.
Price: ..... Rs: 35.00
Printed in: .....Sind University Press, Hyderabad.
Phone No. 27039

پبلشر پاران

پاڪستان تحريڪ ۾ سنڌ بي مثال خدمتون سر انجام ڏنيون. قوم جي ابي قائد اعظم محمد علي جناح ڪيڏو نہ سچ فرمايو هو، تہ پاڪستان ان وقت قائم ٿي چڪو هو جڏهن هن ڪنڊ جي پهرئين انسان اسلام قبول ڪيو. محمد بن قاسم فتوحات سان گڏ سنڌ ۾ اسلامي روايتن، قدرن ۽ اصولن جو پرچار جاري ڪيو. انگريزن جي غلاميءَ واري زماني ۾ سنڌ جي ماڻهن آزادي لاءِ وڏيون قربانيون ڏنيون. سال ۱۸۵۷ع کان ڪري پاڪستان جي قيام تائين هتان جي ماڻهن باقي ننڍي کنڊ جي مسلمانن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي آزادي جي جدوجهد ۾ ڪم ڪيو. خدا تعاليٰ جي فضل سان قائد اعظم جي قيادت ۾ جڏهن پاڪستان وجود ۾ اچي ويو، تڏهن ان جو پهريون دارالحڪومت سنڌ ۾ ٺهيو.

ان ڪري جڏهن به تحريڪ آزادي جو ذڪر ٿيندو تڏهن سنڌ جو نالو عزت ۽ احترام سان ورتو ويندو. ان غرض کي لاهڻ لاءِ "پاڪستان اسٽڊي سينٽر" سنڌ يونيورسٽي پاران پاڪستان جي تاريخ ۽ خاص ڪري سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت تي ڪتابن چاپڻ جي رٿا هٿ ۾ کنئي وئي آهي. هن رٿا جو هي مقصد آهي تہ نئين نسل کي سنڌ جي شاندار ماضيءَ کان واقف ڪيو وڃي ۽ سنڌي زبان جي واڌاري واري تحريڪ ۾ عملي طرح شرڪت ڪجي ۽ اهڙي طرح "پاڪستان اسٽڊي سينٽر" کي به ان صف ۾ شامل ڪجي.

هن پيري اسان جو هي شايع ٿيندڙ ڪتاب پاڪستان اسٽڊي سينٽر جي هڪ استاد محترم غلام محمد لاکي جي تحقيق جو ڦل آهي. اميد ته علم دوست ۽ ادب پرور حلقا اسان جي هن نماڻي ڪوشش کي قدر جي نگاه سان ڏسندا. اميد آهي ته عالمن ۽ اديبن کان علاوه طالب العلمن ۾ هن محنت مان فائدو وٺندا. جناب عبدالغني عبدالله "تاريخ سنڌ: سومرا ۽ سمان" عنوان تحت هڪ ڪتاب تيار ڪيو هو. هڪ طرف هي ڪتاب سمن حاڪمن بابت تفصيلي جاڻ ٿو ڏئي ۽ ٻئي طرف ان ۾ سراسري طرح سمن کي تمام گهٽ صفحا ڏنل هئا. ان ڪميءَ کي دور ڪرڻ لاءِ هي ڪتاب شايع ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ڏهڪيون ٻيون سمن بابت تفصيلي جاڻ کان علاوه، ذڪر هيٺ آيل دور جي هر پهلوءَ تي نهايت تحقيق سان لکيو ويو آهي. مرحوم عبدالغني جي ڪتاب ۽ محترم غلام محمد لاکي جي ڪتاب ۾ هي به فرق آهي ته هي ڪتاب تحقيق جي جديد اصولن کي آڏو پيش نظر رکي تحرير ڪيو ويو آهي، ان ڪري گهڻ ڪندي مصنف کافي قديم ٽوڙي جديد ماخذن کان به مدد ورتي آهي. اهل علم ۽ دانش جي اها روايت رهي آهي، ته تحقيق جي گهڻ ڪندي مختلف زاوين ۽ نقطن کي آڏو رکي ڪنهن به دور جو مطالعو ڪيو وڃي. ايسان طرفان هي ڪتاب شايع ڪندي ان روايت کي برقرار رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. بهرحال محبت ۽ محنت جو ورهيو اميد ته پڙهندڙن وٽ قبول پوندو.

آخر ۾ آئون محترم مظهرالحق صديقي صاحب وائيس چانسيلر ۽ چيئرمين بورڊ آف گورنرز" پاڪستان اسٽڊي سينٽر" سنڌ يونيورسٽيءَ جو ۽ ٿورائتو آهيان، جنهن جي ڪاوشن جي نتيجي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم ۽ تحقيق لاءِ سازگار ماحول قائم ٿيو آهي. هاڻي محقق ۽ اسڪالر دلجمعي سان علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪري سگهن ٿا. انشاالله اسين۽ اسانجا ساٿي علمي ڪاوشن کي جاري رکندي پنهنجي منزل لاءِ روان دوان اڳتي وڌندا رهنداسين.

علم و ادب ۽ تاريخ جو شيدائي

پروفيسر ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

ڊئريڪٽر پاڪستان اسٽڊي سينٽر

سنڌ يونيورسٽي جام شورو

فهرست

— انتساب

— پيش لفظ

۱ — پس منظر: ۱۰—۱۲

۲— سمان سلاطين هڪ نظر ۾: ۱۳—۴۲

فيروزالدين جام انڙ ؛ سمن سلطانن جي لسٽ؛ صدرالدين جام بابينو ؛ رڪن‌الدين جام تماچي ؛ علاؤالدين جام جوٹو ؛ رڪن‌الدين جام تماچي ؛ جام صلاح‌الدين ؛ جام نظام‌الدين؛ جام علي شير ؛ جام ڪرن؛ صدرالدين جام سڪندر اول؛ جام فتح خان؛ جام تغلق شاه؛ جام مبارڪ خان؛ جام سڪندر شاه ثاني ؛ جام سنجر ؛ جام نظام‌الدين عرف جام نندو ؛ جام فيروز ؛ جام صلاح‌الدين؛ وري جام فيروز ؛ حوالا ۽ حاشيه .

۳— ارغوني يلغار ۽ سنڌ جي فتح: ۴۳—۵۵

مرڪزي ايشيا ۾ تبديليون؛ ارغونن جي سنڌ طرف پيش قدمي ؛ سنڌ جي فتح ۽ سمن جو خاتمو ؛ حوالا.

۴— سمن جي دور جو عام جائزو: ۵۶—۱۰۶

(الف) حڪومتي جوڙجڪ : انتظام ؛ حڪومت جو نمونو ؛ ملڪي صورتحال ۽ حدون؛ پاڙيسري ملڪن سان لاڳاپا؛ فوجي صورتحال ۽ جنگي

طور طريقو؛ عدالتي سرشتو؛ تعليم؛ معاشي
۽ اقتصادي اپياس؛ سڪا .

(ب) سماجي ۽ ثقافتي صورتحال: قبيلا ۽ ذاتيون؛
صوفياڻي ۽ مذهبي زندگي ؛ تمدن ۽ آرٽ .

(ت) علم ۽ ادب : عربي زبان؛ فارسي ادب،
سنڌي ساهت؛ حوالا ۽ حاشيه .

۵ـ سنڌ کان ٻاهر سمن جون حڪومتون: ۱۰۴۳ـ۱۰۷۰ء

جهونا ڪٽڙه ۾ حڪمراني؛ ڪڇ ۾ حڪومت؛
لس ٻيلي ۾ حاڪميت؛ حوالا ۽ حاشيه .

۶ـ متفرقات: ۱۲۵۱ـ۱۳۵

سنڌ جا اوائلي فارسي ڪتبا، سمن بادشاهن جون
متيون مائٽيون، دولي درياخان؛ حوالا ۽ حاشيه .

ـ شجرا :.

(الف) سمائٽ قبيلن جو شجرو.

(ب) سمن سلطانن جو شجرو.

ـ ببليوگرافي

ـ انڊيڪس

سید حسام الدین راشدي مرحوم جي نالي

پيش لفظ

سنڌ جي ڏيهي تاريخ ۾ سمن جي دور کي وڏي اهميت حاصل آهي. سمن جامن صحيح معنيٰ ۾ اسلامي دور اندر، سنڌ جي وطني تشڪيل ڪئي ۽ صلح سانت رکڻ سان گڏ، انهن علم ۽ ادب، اقتصاديات ۽ آرٽ جي واڌاري لاءِ ڪم ڪيو. سمن بادشاهن وڏي همٿ ۽ جرئت ڏيکاري، امن امان جي صورتحال سڌاري ۽ ان ريت واپار ۽ زراعت، کي هٿي ڏئي اقتصادي بهتريءَ جا امڪان پيدا ڪيا. اهڙيءَ طرح هندي ننڍي ڪنڊ ۾ خوشحال سنڌ نسري نروار ٿي. هن دور ۾ سنڌ جون سرحدون ڪشاديون، ۽ هيون ته محفوظ ۽ رهيون. جام نندي جي وفات سان سمن جو زوال شروع ٿي ويو.

سمن جي دور جي تاريخ ۾ جيتري اهميت آهي، انکي ايترو ئي نظر انداز ڪيو ويو آهي. شايد ان جو وڏو سبب همعصر ماخذن ۾ مددي مواد جي ڪوٽ ڏسجي ٿو. پاڪستان ٺهڻ بعد مرحوم سيد حسام‌الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ۽ ايم. ايڇ. پنهور هن دور تي نمايان ڪم ڪيو آهي. دوست عبدالله ورياه پهريون پيرو، سمن جي پنهنجي سڪي جو پتو لڳايو آهي. نئين تحقيق جي آئيني ۾ هن دور، بابت اڳوٽا سڀ مفروضا رد ٿي چڪا آهن.

سمن جي سلطنت بابت مونکي ابتد کان دلچسپي پي رهي آهي. هن دور بابت منهنجا چند پيپر اڳ ۾ ئي ڇپيل آهن، جن ۾ مون پنهنجي سوچ آهر توضيح پيش ڪئي آهي. سنڌ جي تاريخ جو هي سونهري زمانو، ٻن صدين تي پکڙيل آهي. هن دور کي

مطالعو ڪندي ، جيڪي ٻ پهلو ايرن ٿا ، انهن بابت هاڻي وافر مواد موجود آهي . ان هوندي ٻ سنڌي ، اردو يا انگريزي زبان ، ۾ هن دور بابت ڪو الڳ ڪتاب موجود ڪونهي ، ٻوءِ اهو ڪڏي ڪيترو ٻ مختصر چو نه هجي . سنڌ جي سمن بابت هي پهريون ڪتاب پيش ڪندي ، مون کي خوشي محسوس ٿي رهي آهي . ڪتاب مختصر آهي مگر جامع انداز سان ، تمام مڪمل عنوانن تي روشني وڌي وئي آهي . اميد آهي ته ايندڙ وقت ۾ ڪم ڪندڙ محقق ، سمن جي سونهري زماني بابت اڃا ، ٻ وڌيڪ تحقيق سان مواد مهيا ڪندو .

پنهنجي پيش لفظ کي ختم ڪرڻ کان اڳ ، آءٌ انهن صاحبن جو شڪريو ڪيڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو ، جن هن ڪتاب جي تياريءَ کان وٺي اشاعت تائين پنهنجا پال پلايا . سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر جناب مظهرالحق صديقي صاحب ، پاڪستان اسٽڈي سينٽر جي بورڊ آف گورنرز جي چيئرمين جي حيثيت ، ۾ هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جي منظوري ڏني . جيتوڻيڪ سائين مظهرالحق صديقي صاحب جي شخصيت ڪنهن رسمي شڪرادائي کان مٿي آهي ، تاهم آءٌ هن علم نوازيءَ لاءِ سندن ٿورو ڪيڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو . ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل ڊئريڪٽر پاڪستان اسٽڈي سينٽر ، هن ڪتاب کي پنهنجي اشاعتي سلسلي ۾ شامل ڪيو ۽ ان جي اشاعت ، سٺاءَ ۽ تڪميل لاءِ مون کي مڪمل آزادي ڏني . ڊاڪٽر مبارڪ علي صاحب ابتدا ۾ هي ڪتاب ، مون کان سنڌ رسرچ سوسائٽي لاءِ تيار ڪرايو ، ليڪن انجمن جي ختم ٿيڻ بعد هن ڪتاب جي ڇپائي ، لاءِ ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل صاحب جي هٿ ڏس ڪئي . پنهنجي

ڪتاب جي تڪميل واسطي، مون ايم. ايڇ. پنهور صاحب، جي ڪم مان سڌي توڙي اڻ سڌي، طرح گهڻو فائدو ورتو آهي. سمات قبيلن جو شجرو مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "قديم سنڌ" ۽ سمان سلطانن جو شجرو "تاريخ معصومي" اردو تان مناسب سڌاري بعد ورتو ويو آهي. سنڌ يونيورسٽي پريس جي عملي ۽ خاص ڪري موجوده مئنيجر ۽ ڪمپازيٽر انچارج مولانا گل محمد، مون سان ڪلندي ڪڌندي هر طرح جو تعاون ڪيو. ان لاءِ هنن سڀني عالمن، استادن توڙي بزرگن ۽ دوستن جو ٿورائتو آهيان.

غلام محمد لاکو
لیکچرار
پاڪستان اسٽڊي سينٽر
سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو سنڌ

سمن جي سلطنت

(۱)

پس منظر

سنڌ ۾ ايامن کان ڪري، هي ڪهاوت مشهور آهي تہ:

"سنڌ سمو، ڪاڇي ڇنو، ٿٻي جيسلمير،
چوڻون پاڻ هو چغدو، جنهنجو اڳڻ مٿي پير."

ان جو مطلب تہ سنڌ ملڪ ۾ "سمون" قبيلو خاص اهميت وارو ڏسجي ٿو. اڄڪلهه جڏهن هي قبيلو وڏيو ۽ ٽڙيو ٻکڙيو توڙي ان جي ذاتين ۽ قبيلن ۾ وڏيڪ تقسيم ٿي، تڏهن ان سان منسلڪ سڀني گروهن کي "سمات" جو گڏيل نالو ڏنو ويو. سمن جو قبيلو سنڌ ۾ ڪڏهن آباد ٿيو يا وري ڪهڙي طرف کان ڪوچ ڪري ڀتي آباد ٿيو، ان متعلق اسان کي تصديق جوڳو مواد نہ ٿو ملي. تاهم انهن جي نج نسل سنڌي ڪتب هجڻ ۾ ڪوبہ شڪ شبهو ڪونهي. سندن حسب نسب متعلق ڪجهہ ڇڙوچڙ حوالا ملن ٿا، پر انهن ۾ان ڪوبہ خاطر خواہ نتيجو نہ ٿو نڪري. هيٺ اسين موجود مواد جي آڌار تي، هن قبيلي جي اصل نسل؛ سندن لقب ۽ تاريخي پس منظر جو سرسري ذڪر ڪري، بعد ۾ سندن سياسي اڀياس ڪنداسين.

سڀ کان اول مير علي شير قانع هن مسئلي تي بحث ڪيو هو. ان دور ۾ سمن بابت ٻي رايا موجود هئا: هڪ تہ هو جمشيد بادشاہ جو اولاد آهن، ٻيو تہ سندن تعلق عرب جي قريش قبيلي سان

آهي ، ۽ ٿيون ته هو سام جو اولاد هجڻ ڪري حضرت نوح نبيءَ سان واسطو رکن ٿا(١). ٿي صديون اڳ ڏنل هي راءِ هاڻي ڪو خاص وزن نه ٿي رکي. موجوده دور ۾ پين عالمن کان علاوه ڊاڪٽر ليمبرڪ پڻ — سمن ۽ سومرن — کي راجپوت نسل جو سڏي ٿو(٢). عربن جي حملي وقت "سمن" اسلام قبول ڪيو. البت ڪجهه گهرن نئون مذهب اختيار ڪرڻ بجاءِ ڪچ ۽ ڪاٺياواڙ ڏي لڏ پلاڻ ڪئي ۽ آخر ڪار اتي پنهنجا راج قائم ڪيائون.

سمن جي قبيلي چوڏهين صديءَ ۾ سياسي طاقت حاصل ڪرڻ سان پنهنجو لقب "جام" رکيو. جام اڪر جي اصليت بابت پڻ عالمن ۾ اختلاف ڏسجي ٿو. مير علي شير ان جو واسطو به جمشيد سان ڏيکاريو آهي. ليڪن ان جي برعڪس هڪ ٻئي عالم اسان کي ٻڌايو آهي ته:

"ڪاٺياواڙ جي راجا ڪرشن جي زال جاموتيءَ مان، راجا سامبا ٿيو، جنهن سنڌ ۾ مينانگر تي سمانگر نالو رکي، ان کي پنهنجو تختگاه مقرر ڪيو. هي سلطنت "سنڌ - سما" سڏبي هئي. راجا سامبس سندس نسل مان هو. جاموتيءَ مان هجڻ ڪري "جام" سندن لقب هو"(٣).

مير علي شير جي پيٽ ۾ هي راءِ ڪجهه زياده موزون ڏسجي ٿي. ٻئي طرف سنڌ جون قديم تاريخون ۽ تذڪرا — ان حقيقت جي چٽائي ڪن ٿا ته، هنن حاڪمن پاڻ هي لقب اختيار نه ڪيو؛ البته سمن ماڻهن گڏ ٿي، انڙ کي "جام" جو لقب ڏئي پنهنجو سردار چونڊيو هو(٤).

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "جام" لقب متعلق هن ريت سمجهاڻي ڏني آهي:

"جام - سنڌ جي سمه بادشاهن جو لقب . امير ، رئيس، سردار ، وڏ گهراڻو ، هڪ ذات جو نالو"(٥).

سمن جي پهرئين حاڪم جام فيروزالدين انڙ جو اولاد ڪافي وڌيو ۽ سنڌ ۾ ٽڙيو پکڙيو. سندس نالي جي نسبت سان، پوءِ سنڌ ۾ "انڙ" قبيلو مشهور ٿيو. موجوده وقت ۾ هي قبيلو قديم لاڪات پرڳڻي (قاضي احمد) ۾، اڪثريت سان رهي ٿو ۽ سندن دعوا آهي ته هو سموري "سمات" برادريءَ جا سردار آهن. اڄ تائين هي خاندان "جام" لقب اختيار ڪيو اچن ٿا.

سمن جي اصليت ۽ قدامت بابت حقيقت ڇا ۽ هجي ، ليڪن ان ۾ شڪ جي گنجائش بلڪل ڪانهي ته، هو سنڌ جا قديم رهاڪو آهن. تمام آڳاڻي وقت کان ڪري، هن قبيلي مادر وطن سنڌ جي سياست ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. سن ٣٢٥ قبل مسيح ۾، جڏهن يوناني فاتح سڪندر اعظم سنڌ مان لانگهائو ٿيو هو ، تڏهن هتان جي متعدد رياستن ۽ قبيلن ڪيس للڪاريو هو. اڇوڪي زماني جي دادو ۽ سيوهڻ علائقن تي ، ان دور ۾ راجا سامبس حڪم هلائيندو هو. وٽس هزارن جي تعداد ۾ سوار ۽ پيدل سپاهي هئا، جن کي هن سڪندر اعظم جي خلاف ميدان جنگ تي لاٿو هو. سندس مرڪز "سيوهڻ" هو ، جنهن کي يونانين "سنديمانا" سڏيو آهي. بادشاه فاتحانه جوش ۾ اچي سامبس کي قتل ڪرايو ، سندس رعيت کي غلام بنايو ۽ متعدد شهرن کي باه ڏئي ساڙي ويران ڪرايو. ان کان علاوه يوناني فاتح هن خطي ۾ قتل عام پڻ ڪرايو. عالمن جي راءِ آهي ته، هي راجا سمن قبيلن مان هو ۽ پٽالا ديبل تورڙي ٻيا علائقا سندس ماتحت هئا(٦).

سنڌ جي تاريخ جي پوءِ جي هڪ هزار سالن جي زماني تي اونده جو پردو پيل آهي. ان ڪري سمن جي قبيلي متعلق پڻ اسان کي وڌيڪ ڄاڻ نه ٿي ملي. تاهم "راءِ" خاندان جنهن ۵۵۰ع کان ۶۵۲ع تائين — سنڌ تي راج ڪيو، انهن کي پڻ هاڻي "سمن" قبيلن سان روشناس ڪيو ويو آهي (۷). راءِ گهراڻي جي بادشاهن جي سنڌ شناسي، عوام دوستي، سورهيائي ۽ بهادري عالم آشڪار آهي. سندن حڪومتي دور ۾، سنڌ جي بچاءَ لاءِ چوطرف قلعا ۽ ڪوٽ اڏيا ويا. راءِ جي بادشاهن ملڪ جي جوڙجڪ جي نئين سر تنظيم ڪئي ته، ان ۾ چار صوبا وجود ۾ آندا ويا. هڪ صوبي جو نالو "برهمڻ آباد" هو. هي صوبو سمات قبيلن جو مرڪز ڏسجي ٿو.

"هڪ برهمڻآباد ۾، نيرون ڪوٽ کان وٺي ديبل، لوهاڻو يعني لاڪه ۽ سمه ايراضين وارو علائقو سمند تائين"(۸).

ان مان اندازو آهي ته راءِ گهراڻي جي راج ۾ هنن قبيلن کي خاص اهميت حاصل هئي. هنن قبيلن جو واسطو پڌ ڏرم سان هو ۽ خود بادشاه ٻ گوتم پڌ جا پوڄاري هئا. راءِ گهراڻي جي زوال بعد سنڌ تي برهمڻ گهراڻي جي حڪومت قائم ٿي. راجا چچ جي سرڪار ۾— چنن، لاکن، سهتن ۽ سمن — تي ڪارا قانون مڙهجي ويا. سندن اٽي ويٽي، عام لاڳاپن ۽ ملڪي معاملن ۾ دخل اندازيءَ کي گهٽايو ويو. اهوئي سبب آهي جو جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو، تڏهن هنن قبيلن حملي آور جي مدد ڪئي. البت جن فردن يا ڪٽنبن اسلام قبول نه ڪيو، انهن سنڌ کي چڏي پر پاسي جي ملڪن ڏي لڏ پلاڻ ڪئي، ۽ اتي وڃي پنهنجون حڪومتون قائم ڪيائون.

عربن سنڌ تي ٽن گهراڻن جي شڪل ۾، انڪل روءِ ٽي صديون (۷۱۲ع — ۱۰۱۰ع) حڪومت ڪئي. هن دور ۾ سمن جي ڪنهن

خاص ڪردار جو پتو نہ ٿو پوي. تاهم سنڌ جي اڪثر قبيلن اسلام قبول ڪيو ۽ ان سان گڏ عربن کان رعايتون ونڊي پنهنجي وجود کي برقرار رکيو. ان بعد سومرن ٽن صدين کان ٻه وڌيڪ (۱۳۵۰ع) عرصو سنڌ تي حڪم هلايو. هن دور ۾ "سمان" قبيلي کي، درٻار ۾ خاص درجو حاصل رهيو. هو حملي جي صورت ۾، سرزمين سنڌ جي دفاع واسطي سپاه ۽ لشڪر جو بندوبست ڪندا هئا.

سومرن جي سلطنت جي انتها ٻڌ، سندن ابتدا جيان ڇڻي ڪانهي. چوڏهين صدي عيسوي شروع ٿيندي ٿي، سومرن جو سياسي زوال شروع ٿي ويو، ۽ هتي جي قومي توڙي ملڪي معاملن تي سمن جو قبيلو اثرانداز ٿيڻ لڳو. سومرن جو آخري حاڪم ڪمزور هو. هو محمد تغلق جو ڏن پرو ڏسجي ٿو. سندس زماني ۾ بکر ۽ سيوهڻ تي مرڪزي گماشتا مقرر ٿيا ۽ لاهري بندر جي آمدني ٻڌ، دهلي سرڪار جي ضابطي ۾ رهندي هئي (۹). ان دور ۾ آهستي آهستي سنڌ جي سياسي سوچ تبديل ٿي رهي هئي. ان ريت سومرن جي جاء تي سمن کي اسرڻ جو موقعو ملي رهيو هو. محمد تغلق جو دور هر قسم جي برابن سان پريل ڏسجي ٿو. ڏڪار خونريزي، بغاوتون، بيروزگاري ۽ بدامني — سندس دور جا اهم اهجاڻ آهن. مشهور مؤرخ برني ان متعلق لکي ٿو ته:

"هند ۽ سنڌ ۾ قحط ۽ وبا، بغاوتن ۽ سرڪشين، بدامني ۽ سياسي ابتري سبب، عوام سرڪار کان نفرت ڪندو هو. خاص ۽ عام، دانشمند ۽ درويش، ڪلرڪ ۽ منشي، رذيل ۽ شريف، سوداگر ۽ هاري، ڪمي ۽ ڪاسبي هر طرف پريشان هئا. هر طبقي ۽ گروه ۾ ابتري، پريشاني، تفرقو ۽ نفاق هو. ڪي ڏڪر سبب پي مٿا، ته ڪي وبا ۾. ڪي سياست سبب پي ڪٽا، ته ڪي لڏ پلاڻ ۾

مصروف هٿا. ڪي جهنگلن طرف ٽي ويا، ته ڪن وري جبلن ڏي رخ رکيو هو"(١٠).

اهڙي طرح هند ۾ پاڪ جو سمورو علائقو، سياسي طرح افراتفريءَ جو شڪار ڏسجي ٿو. ملتان، سنڌ، گجرات، ديبال پور، دهليءَ ۽ بنگال — مطلب ته پوري نديءَ ڪنڌ ۾ بغاوتن منهن ڪڍيو. ماڻهن بادشاه کي بلڪل پسند نه ٿي ڪيو. هرطرف لڏ پلاڻ سبب تباهي ۽ بربادي پئي ڏٺي. محمد شاه تغلق عدل ۽ انصاف، سياست ۽ ڏاهپ توڙي عقل ۽ تدبر جي راه ڇڏي، ظلم، وحشت، بربريت ۽ خونريزي طرف لاڙو رکيو هو. هن پس منظر ۾ دهلي سلطنت جي ڏاڍاين ۽ دست اندازي سبب، پهرين منظم بغاوت سنڌ ۾ ٿي.

دهلي سلطنت سن ١٣٣٣ع ۾، ملڪ رتن نالي هڪ غير مسلم کي، سيوهڻ ۾ عملدار مقرر ڪيو. هو وڏو هوشيار ۽ علم حساب جو وڏو ماهر هو. بادشاه کيس علم ۽ جاگير سان گڏ، پين نعمتن سان پڻ نوازيو(١١). هن مقرريءَ سيوهڻ ۾ زبردست بي آرامي پيدا ڪئي. ان ڪري امير قيصر رومي ۽ ملڪ انڙ، ارڙهن سؤ سوارن جو لشڪر وٺي ملڪ رتن تي حملو ڪيو. جنگ ۽ جدل ۾ رتن قتل ٿي ويو ۽ سندس مال متاع تي قبضو ڪيو ويو. هن سوپ جي خوشيءَ ۾ عوام هڪ وڏو جشن ملهايو ۽ انڙ کي پنهنجو سردار تسليم ڪيو. سنڌ جي سياست ۾ سمن جي قبيلي جي هي پهرين ڪاميابي هئي. هتان ئي کين سنڌ جي سلطنت ٺاهڻ جو موقعو مليو.

جيئن ئي ملڪ رتن جي قتل جي خبر ملتان پهتي، تيئن اتان عمادالملڪ سرتيز بغاوت کي ڪچلڻ لاءِ سيوهڻ تي مقرر ٿيو. فيروز انڙ صورتحال جي شدت ڏسي، لٽي ڏي نڪري آيو ۽ امير قيصر

شاهي لشڪر کي منهن ڏنو. مقامي لشڪر ۽ شاهي فوج ۾ چاليهه ڏينهن جنگ جاري رهي. جڏهن سرتيز کي سوچ جي ڪابه صورت نظر نه آئي، تڏهن امير قيصر طرف پاڻ صلح جو پيغام موڪليائين. امير قيصر صلح کي قبول ڪري هٿيار ڦٽا ڪيا. آخر ۾ سرتيز کيس گرفتار ڪري قتل ڪرائي ڇڏيو. ان بعد سيوهڻ ۾ عام قتل جو حڪم ڏنو ويو. ابن بطوطه مشهور آفريقي سياح پيدا ٿيل صورتحال بابت لکي ٿو ته:

"تڏهن ساڻن وعده خلافي ڪري، سندن مال ضبط ڪري، انهن جي قتل جو حڪم ڏنائين. پوءِ هر روز انهن مان چونڊ ڪري ڪن کي قتل ڪرائيندو هو ۽ ڪن جون ڪلون لهرائي، اهي ڪلون بهه سان پرائي، قلعي جي ديوار تي لٽڪائيندو هو، جنهن ڪري قلعي جي اڪثر حصي تي اهي ڪلون لڙڪنديون هيون، جن ڪان ڏسندڙ دهلجي ويندا هئا. انهن جون سسيون وري وڃ شهر ۾ گڏ ڪرايون هئائين، جيڪي هڪ ٽڪريءَ وانگر پي لڳيون..." (۱۲)

ان ريت عمادالملڪ سرتيز سخت ترين قدم کڻي، سيوهڻ تي مرڪزي قبضو بحال ڪيو. ان هوندي به لاڙ تي فيروز انڙ ۽ همير سومرو حڪمراني ڪري رهيا هئا. چند سال پوءِ ملتان ۾ بغاوت ٿي، تڏهن سلطان محمد پنهنجي سر ان جي خاتمي لاءِ روانو ٿيو. ملتان ۾ شاهو لوڌي نالي هڪ امير، اتان جي نائب بهزاد کي قتل ڪيو ۽ قوام‌الملڪ کي تڙي ڪڍيو. ان ريت شاهو لوڌي ملتان جو حاڪم بنيو. بادشاه شاهو لوڌيءَ جو خاتمو ڪري، ٻين بغاوتن کي ختم ڪرڻ لاءِ ملتان کان روانو ٿي ويو.

سلطنت هند ۾ سال ۱۳۴۷ع ۾ هڪ اهم واقعو پيش آيو. هن واقعي بادشاه جي ته پڇاڻي ڪئي، ليڪن ان سڌ جي سياست

۽ جيوت تي ٻ گهرو اثر ڇڏيو. ان سال "طغي" نالي، بادشاه جي هڪ غلام بغاوت ڪئي. بغاوت ڪرڻ سان باغي گجرات پهتو. بادشاه محمد تغلق کيس سيکت ڏيڻ لاءِ گجرات روانو ٿي ويو. هي سلطنت هند جو باغي آخرڪار ڪنپات، پڙوچ، گرنار، لکپت، جاتي ۽ موجوده سجاول کان ٽيندو ننگر ٺٽي پهتو، جتي سومرن حاڪمن کيس پناه ڏني. رستي ٻ ڪيڇ جي جاڙيجن سمن طغيءَ جي مدد ڪئي. بادشاه جهونا گڙهه ٻ پهنجي اميرن ۽ جنرلن جي هڪ اهم گڏجاڻي ڪئي. آخرڪار سلطنت هند جو ڪٿير لشڪر سومرن ۽ باغيءَ کي سزا ڏيڻ لاءِ سنڌ طرف روانو ٿيو. ان سان گڏ بادشاه جي حڪم موجب دهلي ۽ ملتان مان فوج ۽ پيڙن جو وڏو تعداد پڻ ٺٽي طرف موڪليو ويو. دهلي سلطنت، سنڌ جي ڪامياب مهم لاءِ، وچ ايشيا جي منگولن کان پڻ فوجي مدد طلب ڪئي. محمد تغلق گرنار، ننگرپارڪر، ڏيپلو، مٺي، ڊگهڙي، ٽري ۽ ملان ڪاتيار کان سفر ڪندي سونڊيا شهر وٽ اچي منزل انداز ٿيو. هن ڪيڇ جي طرف کان اچڻ ٻ زبردست خوف محسوس ڪيو(١٣). سنڌ طرف هن قسم جي لشڪر ڪشي مايوسي پيدا ڪئي ۽ سمن قبيلن مان ڪجهه ڪٺنبن ڪيڇ طرف لڏ پلاڻ جي تياري ڪئي. محمد تغلق ۽ منگول ايا ٺٽي تي حملي جي تياري ڪري رهيا هئا، تڏهن ٢٠ مارچ ١٣٥١ع تي سونڊيا وٽ بادشاه فوت ٿي ويو.

سندس اوچتي موت لاءِ جدا جدا رايا ڏنا ويا آهن. مصنفن جي هڪ راءِ موجب محمد تغلق جي وفات پٺلي جي خوراڪ سبب ٿي هئي. جڏهن ته ٻي راءِ موجب سندس خاتمو هڪ ڪجهي سازش تحت ٿيو هو.

محمد تغلق جي اوچتي موت سبب صورتحال تبديل ٿي وئي. هندستاني لشڪر چڙ و چڙ ٿي ويو. سنڌ تي حملي لاءِ گهرايل منگولن جي فوج، هاڻي خود هندستانين کي تنگ ڪرڻ شروع ڪيو. برني لکي ٿو ته:

"ٿٽي جا فسادي پٺيان خيمي تي ٿٽي پيا. لشڪر جا ماڻهو، سوار ۽ پيادا توڙي مرد ۽ عورتون سڀ چڙ و چڙ ٿي ويا. ان ريت ڪوچ ڪندي، لشڪر تي مصيبت نازل ٿي. جيڪڏهن لشڪر اڳتي هليو ٿي ته، ڪين مغلن ٿي لڌيو ۽ جي پوئتي ٿي هٽيو ته، ٿٽي جي فسادين ٿي کين ڦريو"(١٣).

ضياءالدين برني درباري مورخ هو، ان ڪري هن ٿٽي ٽنگر جي رهاڪن لاءِ فسادي اکر ڪتب آندو آهي. ابتدا کان ڪري دربار جي مورخن هيٺن ۽ ڪمزورن لاءِ ڪڏهن ب همدردي نه ڏيکاري آهي. ان ڪري برنيءَ تي ب تعجب نه ڪائڻ گهرجي. محمد شاه جي موت بعد، فيروز تغلق لاءِ شاهي سيج تيار ٿي. فيروز وڏي تڪليف ۽ پريشانيءَ ۾ سيوهڻ پهتو، جتي قلندر شهباز جي مزار جي ڀر ۾، فوت ٿي ويل بادشاه کي امانت طور دفنايو ويو. سنڌ چڏڻ کان اڳ فيروز ڪجهه نين مقررين جو اعلان ڪيو. مير علي شير موجب: ساڳره ڏنڊ تي امير نصر مقرر ٿيو، جنهن پوءِ نصرپور جو شهر اڏايو. هتي ملڪ بهرام فوجدار بنيو. سيوستان لاءِ ملڪ علي شير ۽ ملڪ تاج‌الدين ڪافور ۽ بکر لاءِ ملڪ رڪن‌الدين ۽ ملڪ عبدالعزيز مقرر ٿيا. ان سان گڏ بادشاه سموري سنڌ لاءِ ملڪ رڪن‌الدين کي خاص نائب مقرر ڪيو ۽ کيس "اخلاص خان" جو لقب پڻ مليو(١٥). فيروز سيوهڻ ۾ ڪجهه ماڻهن کي وظيفا انعام

۽ اڪرام ڏنا. ان کان علاوه فيروز تغلق سيوهڻ ۾ صوفي بزرگ لعل شهباز قلندر جي مزار تي روضي جي اڏاوت جو ۾ حڪم ڏنو. ڪم جي نگراني ملڪ رڪن‌الدين کي سونپي وئي. هي مقبرو سن ۱۳۵۸ع ۾ ٺهي راس ٿيو. اندازو آهي ته اتر ۽ وچ سنڌ تي، دهلي سلطنت جو اثر گهٽو وقت جاري رهيو. جڏهن ته لاڙ تي سومرن جي حڪمراني قائم رهي. فيروز تغلق دهليءَ طرف وڃي رهيو هو، ته وات تي ڪيس باغي غلام طغيءَ جي قتل جي خبر ڏني وئي. فيروز تغلق جي هي ناڪام مهم هئي، تاهم ايندڙ پروگرام ۾ سنڌ جي فتح کي اوليت حاصل رهي.

ٻئي طرف شاهي لشڪر جي ناڪامي ۽ واپسيءَ تي سومرن ۽ سمن سک جو ساه کنيو. هن واقعي کان ٽورو اڳ درياه سنڌ جي رستي تبديل ٿيڻ سان تختگاه "محمد طور" برباد ٿي چڪو هو ۽ ان ريت ننگرٺٽو سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ بنيو هو. درياهي قيرگير سبب سنڌ جو اوپر وارو حصو ڪافي حد تائين ويران ٿي ويو ۽ اولاهون حصو سرسبز ٿي ويو. هن زماني ۾ ننگر پارکر ويران ٿيو ته هتان جا واپاري ٻهرين پوڌيسر، ۽ پوءِ گجرات طرف لڏي ويا. هن تڪليف واري دور ۾ سومرن ۽ سمن ۾ مڪمل اتفاق ڏسجي ٿو. تمام جلد حالات تبديل ٿيا. ان ريت سومرن جو زوال شروع ٿي ويو ۽ سندن جاءِ سمن والارڻ شروع ڪئي. سومرن جي پڄاڻي ۽ سمن جي سلطنت برپا ٿيڻ بابت اسين ايندڙ صفحن ۾ بحث ڪنداسين.

حوالا

(۱) مير علي شير قانع "تحفة الكرام" (سندي چاپو)، ص ۱۲۱، ۱۲۲.
(۲) ايچ. ٽي. ليمبرڪ "سند هڪ عام جائزو" (سندي چاپو)، ص ۳۸۰.
(۳) مولائي شيدائي "تاريخ تمدن سند"، ص ۱۰۳.
(۴) مير علي شير قانع "تحفة الكرام" (سندي)، ص ۱۲۲، ۱۲۳.
(۵) "جامع سندي لغات"، جلد پيون، ص ۹۴۲.
(۶) "تاريخ تمدن سند"، ص ۱۰۳.
(۷) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "سندي موسيقيءَ جي تاريخ"، ص ۴.
(۸) علي ڪوفي "چچ نامه" فارسي طبع جديد، ص ۱۰.
(۹) "سفرنامه ابن بطوطه"، سندي، ص ۱۰۴.
(۱۰) "تاريخ فيروز شاهي" (اردو ترجمو)، ص ۷۹۹، ۸۰۰.
(۱۱) "سفرنامه ابن بطوطه" (سندي چاپو)، ص ۱۰۰.
(۱۲) "سفرنامه ابن بطوطه"، ص ۱۱، ۱۲.
(۱۳) ايم ايچ. پنهور "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سند"، ص ۳۰۰ ۽ ۳۰۱.
(۱۴) "تاريخ فيروز شاهي"، (اردو ترجمو)، ص ۷۵۴.
(۱۵) "تحفة الكرام" (سندي)، ۸۹، ۹۰.

(۲)

سمان سلطين هڪ نظر ۾

سومرن جي دور جي آخري واقعن جو اپياس ڪندي، اسين هن منظر ۾ هي ڏسي چڪا آهيون ، ته ڪهڙي ريت مختلف حادثن ۽ واقعن سبب ، هن گهراڻي جي حڪمراني ڪمزور ٿي ۽ سمن ڪي سنڌ تي راج ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. هن باب ۾ تاريخي سلسلي موجب ، سمن بادشاهن جو سرسري اپياس ڪري ڏسبو ته ؛ هنن حاڪمن ڪهڙيءَ طرح سنڌ جي شان ۽ مان توڙي خود مختياري ۽ وقار ڪي بحال ڪري ، تاريخ ۾ پنهنجي عظمت قائم ڪئي. سمن بادشاهن جي پوري سلسلي کي، سندن حڪمرانيءَ جي دور سميت ، سامهون هڪ چارٽ ذريعي نروار ڪيو ويو آهي.

فيروزالدين جام انڙ

جام انڙ جو ذڪر پهريون پيرو سيوهڻ واري معرڪي جي حوالي سان ملي ٿو، جڏهن هن دهلي سلطنت جي هڪ نائب کي قتل ڪيو هو. ان بعد سنڌ جي مختلف قبيلن ڪيس پنهنجو سردار چونڊيو. ليڪن ان ڪان پوءِ ۾ ، هن ڪي سنڌ جي اقتدار والارڻ ۾، سورهن سالن جو عرصو لڳي ويو. هڪ طرف فيروز تغلق سنڌ جي سرحدن ڪان ٻاهر نڪتو ۽ ٻئي طرف جام انڙ پنهنجي حاڪميت جو اعلان ڪيو. هي واقعو سن ۱۳۵۱ع ۾ ٿي گذريو.

سمن سلطانن جي لست

نمبر	بادشاهه جو نالو	آغاز	پڇاڻي
۱	فيروزالدين شاه جام انڙ اول	۱۳۵۱ع	۱۳۵۲ع
۲	(الف) صدرالدين شاه جام بابينو ثاني	۱۳۵۳ع	۱۳۶۸ع
	(ب) علاؤالدين جام جوٹو اول		
۳	(الف) رڪن‌الدين شاه جام تماچي	۱۳۶۸ع	۱۳۷۰ع
	(ب) خيرالدين جام توڳاچي		
۴	علاؤالدين جام جوٹو- ٻيو پيرو	۱۳۷۰ع	۱۳۸۸ع
۵	رڪن‌الدين شاه جام تماچي- ٻيو پيرو	۱۳۸۸ع	۱۳۹۲ع
۶	سلطان صلاح‌الدين شاه جام انڙ ثاني	۱۳۹۲ع	۱۴۰۴ع
۷	جام نظام‌الدين اول	۱۴۰۴ع	۱۴۰۶ع
۸	جام علي شير	۱۴۰۶ع	۱۴۱۲ع
۹	جام ڪرن	ڏيڍ ڏينهن	—
۱۰	صدرالدين جام سڪندر اول	۱۴۱۳ع	۱۴۱۳ع
۱۱	جام فتح خان	۱۴۱۳ع	۱۴۲۸ع
۱۲	جام تغلق شاه جوٹو ثاني	۱۴۲۸ع	۱۴۵۳ع
۱۳	جام مبارڪ	۱۴۵۳ع	—
۱۴	سڪندر شاه ثاني جام محمد عرف جام انڙ	۱۴۵۳ع	۱۴۵۴ع
۱۵	صدرالدين شاه جام سنجر عرف راءِ ڏنو	۱۴۵۴ع	۱۴۶۱ع
۱۶	سلطان نظام‌الدين ثاني عرف جام نندو	۱۴۶۱ع	۱۵۰۸ع
۱۷	ناصرالدين ابوالفتح سلطان فيروز ثاني	۱۵۰۸ع	۱۵۱۲ع
۱۸	سلطان صلاح‌الدين شاه	۱۵۱۲ع	۱۵۱۲ع
۱۹	سلطان فيروز ثاني- ٻيو پيرو	۱۵۱۲ع	۱۵۲۰ع

سومرن جي آخري حاڪم همير متعلق ، تاريخ ۾ الڳ الڳ رايا ملن ٿا . مير معصوم هن جو نالو ارميل لکيو آهي . سندس خيال ۾ ارميل ظالم حڪمران هو ، ان ڪري صبح جو سوير سندس گهر ۾ ڪجهه ماڻهو داخل ٿيا ۽ ڪيس قتل ڪري ڇڏيائون . مير علي شير قانع ٺوري ڦيرڦار سان همير متعلق لکيو آهي ته : هو جنهن صورت ۾ ظالم هو ، تنهنڪري سمان قوم جي ماڻهن ڪيس تخت تان لاهي ڇڏيو . هنن انڙ ڪي "جام" جو لقب ڏئي ڪيس پنهنجو اڳواڻ چونڊيو . هي واقعو سن ۱۳۵۱ع (۷۵۲ھ) ۾ ٿي گذريو (۱) خداداد خان ۽ پنهنجي ڪتاب ۾ همير جي ظلمن جو ذڪر ڪيو آهي . محترم حسين پنوهر جو رايو آهي ته سومرن جي سياسي زوال ۾ ، سنڌ ۾ آيل طبعي تبديلين کي وڏو دخل حاصل آهي . سومرن جي خاتمي بعد مختصر مدت لاءِ سمن حڪمن "ساموئي" شهر کي پنهنجو مرڪز مقرر ڪيو . هي شهر ننگر ٺٽي جي ويجهو ، ڪلي ٽڪريءَ جي اترين پڪ سان واقع آهي .

مير علي شير ۽ ٻين مؤرخن موجب ، همير سومرو مٽي ذڪر ڪيل معرڪي ۾ قتل ٿي ويو . جديد تحقيق موجب جام انڙ جي ڪامياب بغاوت بعد ، سومرن جي حاڪميت ختم ٿي ، ليڪن همير گجرات طرف پڇڙ ۾ ڪامياب ٿيو . جام ادائي سالن جي حڪومت بعد وفات ڪئي . سندس اثر لاڙ تائين ڏسجي ٿو . تذڪره نويسن موجب جام انڙ هڪ معرڪي ۾ قتل ٿي ويو . ليڪن هي درست ڪونهي .

صدرالدين جام بابينو

جام فيروزالدين انڙ جي وفات بعد ، سندس پٽ صدرالدين جام بابينو سنڌ جو بادشاهه بنيو . سندس چاچو علاؤالدين جام جوٹو پڻ ساڻس اقتدار اعليٰ ۾ ياڳي پائيوار بنيو . سندس زماني ۾ ننگر ٺٽو

وري تختگاھ مقرر ٿيو. جام بابينو جڏھن سنڌ جو سلطان ٿيو، تڏھن ملڪي توڙي غير ملڪي صورتحال ڪجھ ھن ريت ھئي: سيوھڻ، بکر ۽ نصرپور ۾ تغلق جا نائب موجود ھئا. سمن جو اثر صرف لاڙ تائين ڏسجي ٿو. ملتان تي عين الملڪ ماھرو جھڙو ذھين ۽ چالاڪ عملدار مقرر ڪيو ويو ھو، تہ جيئن سنڌ متعلق درست اطلاع مھيا ڪندو رھي. فيروز تغلق، جامن کي ناڪام بنائڻ لاءِ، گجرات ۽ ملتان جي نائبن کي تاڪيد ڪيو، تہ ھمير سومري جي ھر طرح مدد ڪئي وڃي ۽ ڪيس ھر قيمت تي وري سنڌ جو حاڪم بنايو وڃي.

جام صدرالدين دلير، سورھيہ ۽ وطن دوست انسان ھو. سنڌ جي خودمختياري ۽ عزت سندس رڳ رڳ ۾ سمايل ڏسجي ٿي. ھو پنھنجي ملڪ جي معاملن ۾، ڌارين مداخلت جو سخت مخالف ھو. سندس پيٽ ۾ جام جوٽو ڪمزور ۽ اعتدال پسند ھو. جام بابينو حالات جو اڀياس ڪندو رھيو ۽ دھلي سلطنت جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ، ڪنھن مناسب موقعي ۽ مھل جي تلاش ۾ رھيو. ھن سڀ کان اول پاڻ کان ڪيئي ڀيرا زياده طاقتور دشمن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ وچ ايشيا ۽ قندار جي منگولن کان فوجي مدد وٺڻ خاطر ھڪ معاھدو ڪيو. سال ۱۳۵۹ع ۾ فيروز تغلق بنگال جي ٻين مھم تان ناڪام ٿي موٽيو، تڏھن پاڻ ۽ سندس لشڪر ڇھن مھينن تائين ناگپور جي گھاٽن ٻيلن ۾ پٽڪندو رھيو (۲). ھن خبر جي پکڙجڻ شرط سلطنت دھليءَ جي مخالفن جا حوصلا بلند ٿيا. ان ريت جام بابيني کي پنھنجي پراڻي خواھش پوري ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. ان متعلق سيد حسام‌الدين راشدي لکي ٿو تہ:

"سلطان فيروز جي وفات جو افواہ مشھور ٿيو ۽ جامن وقت جو فائدو وٺي، آزاديءَ جي تحريڪ کي ازسر نو زور وٺرائيندي،

پنهنجيون فوجون ملتان جي حد اندر پهچايون. سيوهڻ ۾ پڻ ننڍا ننڍا حملا ڪري ماڻهن ۾ بيداري پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون" (۳).

هي پهريون موقعو هو، جو سمن جامن همٿ ڪري سنڌ مان، دهلي سلطنت جا آثار ۽ اهجاڻ ختم ڪرڻ طرف وک وڌائي. هن سال (۱۳۵۹ع) تائين بکر، سيوهڻ ۽ نصرپور تي تغلق جا عملدار موجود هئا. ان جو ثبوت سيوهڻ ۾ لعل شهباز قلندر جي درگاهه تي لڳل هڪ فارسي ڪتبي مان ملي ٿو. هي مقبرو سن ۱۳۵۸ع ۾ تغلق گورنر ملڪ اختيارالدين جي نظرداريءَ ۾ ٺهي راس ٿيو.

سنڌ جي معاملن لاءِ سلطنت هند جو خاص نمائندو ۽ ملتان جو وائسراءِ عين‌الملڪ ماهرو، سنڌو ماٿر ۾ آيل تبديلين کي وڏي ڪٽني ۽ غور سان ڏسي رهيو هو. ان صورتحال ۾ هن تيزيءَ سان صورتحال کي پنهنجي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهه فيصلا ڪيا. هڪ طرف هن سنڌ جي اقتدار اعليٰ ۾ ڪمزوري پيدا ڪرڻ واسطي، جامن ۾ اندروني اختلاف پيدا ڪرڻ جو جتن ڪيو، ۽ ٻئي طرف هميرسومري کي وري سنڌ جو حاڪم بنائڻ جي مهم پڻ تيز ڪري ڇڏيائين. آخرڪار هميرسومري ڏٽي تي ڏياءُ وڏائڻ لاءِ، گجرات ۽ ملتان جي شاهي لشڪر جي مدد سان لاڙ ۽ ڏر ڪان حملا شروع ڪري ڏنا. هنن حملن جو انجام ڏسڻ ڪان اڳ ئي، عين‌الملڪ ماهرو سن ۱۳۶۴ع ۾ مري ويو(۴). هي صورت ۾ پاڻ پڪ سان ان متعلق پنهنجي خطن ۾ مواد ڇڏي ها. روايتن موجب جڏهن هميرسومري سنڌ تي حملو ڪيو، تڏهن مختلف قبيلن جام هالي جي قيادت ۾ دشمن خلاف مورچي بندي ڪئي. هڪ شاعر هن جنگ ۾ شريڪ قبيلن جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

جيهو، جوٽو، جكرو، هوٽي، هگورو،
پلي پاڻي نہ پئي، ڏمريو ڏيرو،
اتي ڏيو ديرو، جتي پائين لڳو مهڻو (٥).

روايتن موجب سمن ۽ سومرن جو هڪ خونريز معرڪو، موجوده شهر عمرڪوٽ جي آس پاس ٿي گذريو. هن جنگ ۾ هميرن قتل ٿي ويو. ان بعد سمن پنهنجي اختيار ۽ اقتدار کي توسيع ڏني. هميرن جو اولاد ۽ سندس پائر گجرات طرف نڪري ويا، جتي کين جاگيرون ڏنيون ويون (٦).

سمن جي خودمختياري، سرڪشي، ارڏائي ۽ هميرن جي قتل کان پوءِ، فيروز تغلق سنڌ تي حملي جي تياري ڪئي. فيروز آڪٽوبر ١٣٦٥ع ۾ سنڌ تي چڙهائي ڪئي. هندي سلطنت هن حملي ۾ سنڌ خلاف، اسي هزار سپاهه ڪتب آندو، جنهن ۾ پنج سؤ بحري ٻيڙا ۽ شامل هئا. سنڌين ۽ تغلقن ۾ خوفناڪ جنگ ٿي، جنهن ۾ حملي آورن جو پورو بحري اثالو تباه ڪيو ويو ۽ کين عبرتناڪ شڪست ملي. آخرڪار فيروز ناڪام ٿي ڪڇ جي رستي کان گجرات طرف روانو ٿيو. محمد تغلق سنڌ تي حملي وقت نوت ٿيو؛ ۽ فيروز تغلق ناڪام ٿيو. ان پس منظر ۾ هڪ ڪهاوت مشهور ٿي:

هڪ مئو، هڪ ٽنئو،
بابرڪت، پير پئو!

فيروز تغلق کي گجرات ويندي، ڪڇي ماڻهن ۽ زبردست پريشان ڪيو. منزل ٽائين پهچندي پهچندي، بادشاه جو بي انداز لشڪر مارجي ويو يا وري رستي نہ لهڻ سبب رلي ويو. سن ١٣٦٨ع ۾ جڪ جهان جو لشڪر گڏ ڪري، فيروز تغلق وري سنڌ تي حملو

ڪيو. هن پيري جامن جو گهڻو نقصان ٿيو، ليڪن پوءِ به تغلق ڪي ناڪامي ڏسڻي پئي. آخرڪار سلطنت دهلي شڪست ڪي سوپ ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ شيخ‌الاسلام صدرالدين ملتاني ۽ اڇ جي مخدوم جهانيه جهان گشت جو سهارو ورتو. هنن صاحبن معرفت جامن ۽ فيروز وچ ۾ ڳالهيون ٿيون. جيئن ته سنڌ جا حاڪم اڇ جي مخدومن جا مريد هئا، ان ڪري هو ڪين ٽاري نه سگهيا. پنهي ڌرين ڳالهين جي نتيجي ۾ هڪ معاهدو ڪيو:

"سنڌي دهليءَ ڪي ساليانو خراج ڏيندا، بابينو ۽ جوٽو دهلي هلي رهندا ۽ پٽيان سندن وارث حڪمراني ڪندا رهندا. ان ريت سنڌ ۽ٽان سمن جي برتري جاري رهندي"(۷).

جڏهن جنگ جدل ختم ٿيو ۽ صلح ٿي ويو، تڏهن جامن هڪ شڪارگاه ۾ پهچي فيروز سان ملاقات ڪئي. ان وقت جام جوٽي، امير حسن سجزيءَ جي شعر جي هي سٽ پڙهي:

شاه بخشنده تو ئي، بنده شرمنده منم (۸).

معاهدي موجب جام جوٽو ۽ جام بابينو، شاهي لشڪر سان گڏ دهلي روانا ٿيا، جتي انهن لاءِ ساليانو ۽ لک ٽنڪا وظيفو مقرر ٿيو. سنڌ تي جام تماچي ۽ جام توڳاچي گڏجي حڪم هلائڻ لڳا. ان ريت سمن جي سرداري، سلطنت هند جي طفيلي رياست بنجي وئي.

رڪن‌الدين جام تماچي (پهريون پير)

رڪن‌الدين جام تماچي، مٿي ذڪر ڪيل معاهدي موجب سنڌ جو حاڪم بنيو. سندس سوٽ جام توڳاچي پڻ سانس شريڪ ڪار ٿيو. جام تماچي پنهنجي پاڻ جام بابيني وانگر وطن پرست ۽ دلير انسان هو. جڏهن ته توڳاچي بزدل ۽ وطن فروش ثابت ٿيو. پن سالن جي

مختصر عرصي ۾ جام تماچي، سنڌي ماڻهن کي امن امان ۽ سلامتي توڙي تحفظ واري حڪومت ڏني. غير ملڪي اثرات کي ختم ڪرڻ جي پرپور ڪوشش ڪئي وئي ۽ هن حقيقتن کي پختو ڪيو، ته عوام جو پنهنجي حاڪمن ۽ ملڪ بابت پروسو قائم ٿئي. بگڙيل صورتحال درست ڪرڻ بعد، جام تماچي سلطنت هند کان بغاوت ڪئي ۽ دهلي ويندڙ خراج کي بند ڪيو ويو. هي خبر دهلي پهتي تڏهن هڪ پيرو وري اچ جي مخدوم کي مدد لاءِ طلب ڪيو ويو. جام جوٽو مرڪزي سلطنت سان وفاداري ڏيکارڻ لاءِ اڳتي آيو. جام ۽ مخدوم ٻنهي پهتا. انڪل ۽ حرفت سان، تماچي قيد ڪري دهلي موڪليو ويو. هي واقعو جنوري ۱۳۷۱ع ۾ پيش آيو. ان بعد جام جوٽو مرڪز جي مخلص نائب جي حيثيت ۾ سمن جو سردار بنجي ويو. جام بابينو ۽ جام تماچي، فيروز تغلق جي موت (۱۳۸۸ع) تائين دهليءَ ۾ نظر بند رهيا.

علاؤالدين جام جوٽو

جام جوٽو هن پيري ڪنهن به قسم جي اشتراڪ کان سواءِ ارڙهن سال سنڌ جو حڪمران رهيو. ميرمعصوم سندس دور ۾ بکر طرف ٽيل بغاوتن جو ذڪر ڪيو آهي (۹). ائين ٿو لڳي ته جام تماچي جنهن وقت معزول ٿيو، ان وقت پوري سنڌ ۾ غم ۽ غصي سبب، جوٽي خلاف بغاوتن منهن ڪڍيو. ان ناراضپي کي شاهي قوت جي مدد سان چيپاڙيو ويو. جوٽي پوري احتياط ۽ ذميداريءَ سان، دهلي سلطنت سان پنهنجي وفاداري نياهي ۽ شاهي پاليسين کي سنڌ ۾ نافذ ڪرڻ جو وڏو جتن ڪيو. ان دور ۾ دهلي سلطنت جي درباري ٻولي فارسي هئي. جام جوٽي پهريون پيرو هن زبان

کي سنڌ جي دربار ۾ تعليم تدريس ۾ اختيار ڪرڻ جي پيروي ڪئي. اهڙو ثبوت گجي پرسان شيخ ابوتراب جي مقبري تي لڳل فارسي ڪتبي مان ملي ٿو. ياد رهي ته هي مقبرو جام جوڻي جي زماني ۾، سن ۷۸۲هـ (۱۳۸۰ع) ۾ تعمير ٿيو هو. تاهم جڏهن هي ملڪ تغلق جي اثر کان آجو ٿي ويو، تڏهن فارسي زبان جي هي پوزيشن ختم ٿي ۽ وري عربي ٻولي سنڌ جي سرڪاري ۽ تعليمي ٻولي بني. جيتوڻيڪ جام جوڻو ڏکهي عرصي لاءِ سنڌ جو حاڪم بنيو رهيو، ليڪن ٻوءِ ۾ ڪڏهن سنڌي ماڻهن توڙي فقيرن ۽ درويشن ڪيس پسند نه ڪيو. وقت جي مشهور بزرگ شيخ حماد جمالي اهڙو اظهار ڪندي چيو هو ته:

جوڻو مت اوڻو، جام تماچي آءُ،
سڀاجهي ٻاجهه ٻڌي، توسين ڏٺو راءِ!

رڪن‌الدين جام تماچي (ٻيون پيرو)

دهلي سلطنت آڪٽوبر ۱۳۸۸ع ۾، فيروز تغلق جي موت سان منتشر ٿيڻ شروع ٿي. ان صورتحال ۾ سنڌ جا جلاوطن شهزادا جام بابينو، جام تماچي ۽ جام صلاح‌الدين— دهليءَ جي قيد مان آزاد ٿي وطن واپس وريا. جام بابينو وطن ڏي ايندي راه ۾ فوت ٿيو. جڏهن تماچي ۽ صلاح‌الدين ڏٺي ڏي ايندي، ڪيرن وڻان لنگهيا تڏهن درويش نوح هوڻياڻي هي شعر چئي ڪين پليڪار ڪئي:

جوڻو وڃين جهوري ماريو،
جام تماچي شهرين چاڙهيو!

ان ريت جام تماچي جتان ٻ گذريو، سنڌ جي ماڻهن ڪيس مان ٿي ڏنو. ڏٺي پهچڻ تي سندس وڏي آڃيان ٿي. جام جوڻي

جي حشر متعلق تاريخ خاموش آهي. البت هي خاطري آهي تہ جام تماچي هتي پهچي خود مختيار سنڌ جو سلطان بنجي ويٹو. هاڻي سندس سالن جي آرزو پوري ٿي هئي. هن غيرن جي غلامي جو هر اهجاڻ ۾ علامت مٹائڻ جي پرپور کوشش ڪئي. جام سنڌي ماڻهن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ڪيئي اهم فيصلا ڪيا. پاڻ ملڪ اندر خانقاهن ، مدرسن ۽ مکتبن جي اڏاوت لاءِ ڪثير رقمون خرچ ڪيائين. ان جو هڪ زنده مثال شيخ حماد جي خانقاه ۽ مدرسي جي تعمير جي حوالي سان ملي ٿو. هن سنڌ جي سرحدن جو گشت ڪيو ۽ دفاعي نوعيت جا حڪم جاري ڪيا. جڏهن هر لحاظ کان مطمئن ٿيو ، تڏهن سندس اڪثر وقت شيل ۽ شڪار ۾ گذرڻ لڳو. مير محمد معصوم لکي ٿو تہ: "هو آرام پسند هو ، جنهنڪري عيش ۽ خوشيءَ ۾ وقت گذاريندو هو. تيرهن سالن جو عرصو بادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويهي طاعون جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو" (۱۰) هن زماني ۾ جام تماچي ڪينجهر ڪنارن تي شڪار ڪندي ، مهاڻن جي نينگري نوريءَ سان نينهن جو پيچ پاتو.

جنهن وقت تماچي سنڌ جي نئين اڏاوت ۾ مشغول هو ، تڏهن اوپر ۾ سلطنت هند جي نائب ظفر خان ، آزاد گجرات جي سلطنت جو اعلان ڪيو. هي سلطنت بعد ۾ "مظفر شاهي" نالي سان مشهور ٿي ۽ اڪثي هلي سنڌ جي سمن ۽ گجرات جي بادشاهن ۾ سٹا لاڳاپا پيدا ٿيا. گجرات ۽ سنڌ جي تعلقات جو ذڪر اڪثي هلي ڪيو ويندو. جام تماچي سن ۱۳۹۲ع ۾ وفات ڪئي. هڪ روايت موجب نوري ۽ سندس مقبرو ڪينجهر جي ڪنڊيءَ تي آهي. جڏهن تہ آرڪيالاجي وارن موجب ، سندن مزارون مڪلي ٽڪر تي آهن.

جام صلاح‌الدين

جام صلاح‌الدين پنهنجي پيءَ جام تماچيءَ کان پوءِ سنڌ جو تاجدار ٿيو. سندس حڪمراني ٻارهن سالن تي پکڙيل آهي. هن زماني ۾ امير تيمور هندستان تي حملو ڪيو. تيمور جي جنگين ۾ لکين بيگناهه هندستاني مارجي ويا ۽ ننڍي ڪنڊ ۾ وڏي تباهي آئي. تيمور جي پوٽي مرزا پير محمد ملتان تائين قرلٽ ڪئي. مير معصوم موجب سنڌ جو ملڪ، هن تباهي ۽ بربادي‌ءَ کان، مير ابوالغيث بکريءَ جي سفارش سبب محفوظ رهيو. سن ۱۳۹۸ع ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو جد امجد سيد حيدر هرات کان هالا ڪنڊيءَ ڀهتو. سيد حيدر سنڌ ۾ شادي ڪئي. سندس اولاد پوءِ متعلوي سادات سڏيو ويو. امير تيمور جي حملي کان پوءِ دهلي سلطنت جو مڪمل خاتمو ٿي ويو ۽ هر طرف بغاوتون ۽ ڦيڙ ڦاڙ ٿيڻ ۾ آئي. تيمور ملتان تي خضر خان کي نائب مقرر ڪيو. مير معصوم جام صلاح‌الدين جي دور کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

"ڀهريائين سرحد جي معاملن ڏانهن متوجه ٿيو، جي ڪن رڌيلن جي سرڪشيءَ ڪري، هيٺ مٿي ٿي ويا هئا. انهيءَ ٽوليءَ جي انتظام ۽ گوشمالي ڏيڻ لاءِ هڪ لشڪر موڪليائين. آخر هن ٽوليءَ جي تاديب ۽ تنبيهه کان پوءِ ڪجهه ڏانهن متوجه ٿيو. ڪجهي ماڻهن سان هن جون سخت لڙايون ٿيون، مگر سيني جنگين ۾ فتح جو سهرو صلاح‌الدين جي سر تي آيو، ۽ فتح ۽ غنيمتون هٿ ڪري موٽي آيو. هو لشڪر ۽ رعيت جي چڱيءَ طرح برگهور لهندو هو"(۱۱)

جام نظام‌الدين (ڀهريون)

سنڌ تي جام نظام‌الدين مختصر مدت لاءِ حڪومت ڪئي. مؤرخن لکيو آهي ته جڏهن ڀاڻ سنڌ جو سلطان ٿيو، تڏهن پنهنجن

چاچن کي جيڪي قيد ۾ بند هئا، هڪدم آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. سندس دور ۾ اندروني توڙي باهرين سطح تي ڪوبه خطرو موجود نه هو. ان ڪري ملڪي معاملا منشين جي حوالي ڪري، پاڻ سلطنت جي ڪمن ڪان گهڻي حد تائين لاپرواه ٿي ويو. ان صورتحال ۾ سندس چاچن ڪيس قتل ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو. ليڪن ڪيس وفادار سپاهين ان جو اطلاع مهيا ڪيو. هي حقيقت پڌي پاڻ گجرات طرف نڪري ويو. سندس وفات رستي ۾ ٿي. هن اوچتي تبديليء سبب ٿٽي ۾ سخت بدامني پکڙي. آخرڪار امين جي فيصلي موجب جام علي شير سنڌ جو بادشاه بنيو.

جام علي شير

جام علي شير سنڌ جو تخت سنڀالينديء ملڪ ۾ پيدا ٿيل ابتريء کي ختم ڪيو. هن خلق سان انصاف ۽ احسان سان پيش اچي، اڳين حڪمرانن جي ڪوتاهيء جو ازالو ڪيو. هي نهايت دانائ، ۽ دلير انسان هو. هن سنڌ ولايت جو جوڳو انتظام رکيو. سندس حڪومت جي زماني ۾ ملڪ ۾ امن امان قائم ٿيو ۽ ماڻهو خوش گذارڻ لڳا. آخر ۾ جام علي شير سير سفر ۽ شڪار تي شوق رکيو. هڪ رات درياه جي سير تان گهر واپس اچي رهيو هو، تڏهن حويليء جي دروازي تي، باغي سمن سردارن جي هٿان قتل ٿي ويو.

جام ڪرن

جام علي شير جي قتل بعد، جام ڪرن پائرن جي اتفاق سان، سنڌ جو حڪمران بنيو. جام ڪرن کي ٿٽي جي مڪيم امين ۽ درٻارين سان سخت اختلاف هو. ان ڪري هن سلطنت جي واڳ ونڻ شرط، انهن جي قتل جو پروگرام ٺاهيو. ان مقصد لاءِ هن ٻئي

ڏينهن تي شاهي دربار سڏائي ۽ عام خاص ماڻهن سان مختلف عنوانن تي بحث ڪندو رهيو. آخر ڪاڏي جو دسترخوان وڇايائون ۽ هو ڪاڏو ڪائي جاءِ طهارت ڏي ويو، تہ ڪجهہ ماڻهن جي جماعت مٿس حملو ڪيو ۽ ڪيس اتي ئي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائون. سندس حڪومت جي مدت ڏيڍ ڏينهن چئي وڃي ٿي.

صدرالدين چام سڪندر (اول)

چام ڪرن جي قتل کان پوءِ، صدرالدين چام سڪندر اول سنڌ جو حاڪم بنيو. ميرمعصوم ۽ مير علي شير سندس ذڪر نہ ڪيو آهي. البت جديد دور جي محققن چام سڪندر اول متعلق مختصر مواد مهيا ڪيو آهي. چام سڪندر جو نالو سندس دور ۾ ٽيل اڏاوتن تان ملیو آهي. هن دور ۾ خوشحال ۽ ڪشادي سنڌ ملڪ جو پتو پوي ٿو.

چام فتح خان

جملي مؤرخن چام فتح خان جي دور حڪومت جي ساراه ڪئي آهي. سندس حڪومت پنڌرهن سالن تي پکڙيل ڏسجي ٿي. چام فتح خان تخت سنڀالڻ شرط حڪومت جي قاعدن ۽ سلطنت جي ضابطن کي مضبوط ڪري، سرڪاري معاملن ۾ ڏاڍي سجاڪي ۽ هوشياري ڏيکاري. سندس سخاوت، بهادري ۽ مروت مشهور هئي.

چام فتح خان جي زماني ۾ سنڌ کان ٻاهر ٻہ اهم واقعا ٿي گذريا. منگولن سنڌو درياه ٽپي دهلي ۽ ديبال پور تائين قرلٽ جي بازار گرم ڪئي. هن دور ۾ ۱۳۱۴ع ۾ دهلي سلطنت تي "سيد" خاندان قبضو ڪيو. سمن سلطانن ۾ چام فتح خان پهريون حاڪم آهي، جنهن گجرات سان سياسي لاڳاپن سان گڏ سماجي تعلقات ٻ

قائم کيا. هن پنهنجي نياڻي "جام‌زادي" گجرات ۾ مخدوم جهانيه جي پوٽي قطب عالم (۱۳۸۸—۱۴۵۴ع) سان پرڻائي ڏني. سنڌين ۽ گجراتين ۾ مٽي مائٽيءَ جو هي سلسلو پوءِ گهڻو عرصو جاري رهيو. جام فتح خان سن ۱۴۲۸ع ۾ وفات ڪئي.

جام تغلق شاهه جوڙو (ثاني)

جام فتح خان وفات ڪان ٿي ڏينهن اڳ، پنهنجي پاڻ جام جوڙي (ثاني) کي "تغلق" جي لقب سان حڪومت لاءِ نامزد ڪيو. جام تغلق سنڌ جي سلطان بنجڻ بعد ملڪ جي سرحدن‌جو دورو ڪيو. امن‌امان کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ، هن پنهنجن پائرن کي بکر ۽ سيوهڻ طرف روانو ڪيو. هڪ موقعي تي هروچن جي فساد ۽ فتني کي ختم ڪرڻ لاءِ، جام تغلق پنهنجي سر بکر طرف روانو ٿيو. جام جي حڪمن تحت ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، هر هڪ پرڳڻي جي حدن ۾ ٽاڻا قائم ڪيا ويا. سندس دور ۾ "ڪلان ڪوٽ" جي قلعي جي اڏاوت شروع ٿي، جا سندس موت بعد ۾ جاري رهي. جام تغلق جي زماني ۾ سنڌ ۽ گجرات جا تعلقات ايا ۾ وڌيڪ مستحڪم ٿيا. سيد حسام‌الدين راشدي ان متعلق لکي ٿو:

"جام جوڙو ان وقت اندروني اختلافن سبب پريشان ۽ باهرين مدد جو خواهان هيو... مولانا محمد صديق ملتاني، جام جوڙي جو پير هيو. هن کيس مشورو ڏنو ته پنهنجيون نياڻيون گجرات ۾ پرڻائي... هڪ سلطان محمد سان ٻي قطب عالم جي فرزند شاه عالم سان... انهيءَ سڳاٻنديءَ مان کيس سياسي فائدو ۽ تقويت مدنظر هئي."

هن فيصلي بعد جام پنهنجيون نياڻيون، مولانا محمد صديق ملتاني ۽ جام خيرالدين ۽ جام صلاح‌الدين (جام جوڙي جا پٽ) جي

جميعت ۾ گجرات موڪليون. بي بي مغليءَ جو نڪاح سلطان محمد سان ٿيو. سلطان محمد کي هن گهر مان سن ١٤٣٥ع ۾ هڪ پٽ ڄاڻو، جو اڳتي هلي گجرات جي تاريخ ۾ سلطان محمود بيگڙي جي نالي سان مشهور ٿيو. جڏهن تہ جام جي بي نياڻي بيبي مرکي، قطب عالم جي پٽ شاه عالم (١٤١٤—١٤٧٥ع) جي عقد ۾ آئي (١٢).

جام جوڻو ان وقت اندروني پريشانين کان علاوه بيروني جارحيت جي فکر ۾ پڻ دامنگير هو. وچ ايشيا ۽ قندار جا منگول ابتدائي دور ۾ سمن سلطانن جا سهکاري رهيا هئا. ليکن جام جوڻي جي زماني ۾ انهن سنڌ کي پنهنجي تابع بنائڻ چاهيو ٿي. ان سٽ منظر ۾ سنڌ ۽ گجرات کي اڃا ۾ وڌيڪ ويجهو آڻڻ لاءِ، جام جوڻي ان قسم جي سگا بندي ڪئي ڏسجي ٿي. هن زماني ۾ ملتان ۾ شيخ يوسف دهلوي سلطنت کان قطع تعلق ڪيو. اڳتي هلي لانگاهن هن شيخ کي شهيد ڪري پنهنجي سلطنت جو اعلان ڪيو. سن ١٤٥١ع ۾ لوڌي گهراڻي دهلي سلطنت تي قبضو ڪيو. ياد رهي تہ دهلي سلطنت جو هي آخري گهراڻو هو. بعد ۾ بابر، لوڌين جو خاتمو ڪري مغل شهنشاهت جو بنياد رکيو.

جام جوڻي ڏکهي حڪومت بعد وفات ڪئي، تڏهن سندس لاش گجرات ۾ "ملڪ ڳوٺ" ڏي روانو ڪيو ويو. هي ڳوٺ جام جي پٽن آباد ڪيو، جڏهن هو ملتاني بزرگ سان گڏ اوڏي ويا هئا. هتي سندن محل ۽ ماڙيون توڙي جاگيرون هيون.

جام مبارڪ خان

ابتدا ۾ هي جام جوڻي جو وزير هو. ڪجهہ مؤرخن ڪيس غاصب سڏيو آهي. هن کي اقتدار جي مسند ماڻڻ جو صرف ئي

ڏينهن موقعو مليو. تن ڏينهن کان پوء ڪيس تخت ۽ تاج کان الڳ ڪيو ويو. شاهي خاندان سان سندس تعلق چتو ڪونهي، تاهم خاطري آهي ته هو حڪمران گهراڻي جو هڪ فرد هو. تاريخ معصومي ڪيس دربان سڏيو آهي. مبارڪ خان تن ڏينهن بعد معزول ڪيو ويو.

چام سڪندر شاه (ثاني)

هن کي چام محمد عرف چام انڙ ۽ سڏيو ويو آهي. چام سڪندر ثاني ڏيڍ سال سنڌ تي حڪومت ڪئي. جڏهن اقتدار جي مسند تي ويٺو تڏهن اڃا ننڍي عمر جو هو. ان ڪري بکر ۽ سيوستان جي مقامي حاڪمن سندس خلاف بغاوت ڪئي. هي اطلاع ملندي چام سڪندر ڪٿير لشڪر سان بکر طرف روانو ٿيو. اڃا مس نصرپور پهتو ته پٺيان ڪيس مبارڪ خان جي شورش جو اطلاع پهتو. جنهن صورت ۾ تختگاه جا امير ۽ عوام چام سڪندر سان ڳانڍاپيل هئا، ان ڪري تن ڏينهن بعد مبارڪ خان کي اقتدار تان هٽايو ويو. بهرحال ٿئي جي غير يقيني صورتحال سبب، چام سڪندر بکر ۽ سيوهڻ جي عملدارن سان صلح ڪيو(۱۳).

چام سڪندر جي حڪم تي گجرات جي عالم مولانا علاؤالدين مينگلوري، هڪ عربي درسي ڪتاب "شمه في الميزان" جو آسان شرح "الزبدة" جي نالي سان تيار ڪيو ۽ ان کي چام جي نالي منسوب ڪيائين. هي ڪتاب پوء گهڻي عرصي تائين سنڌ ۽ گجرات جي نصاب ۾ شامل رهيو.

چام سنجر عرف راءِ ڏنو

چام سڪندر کان پوء چام سنجر سنڌ جو سلطان بنيو. سير

علي شير ۽ مير محمد معصوم جام سنجر ۽ راءِ ڏني کي الڳ الڳ ذکر هيٺ آندو آهي. ليکن نئين کوجنا موجب سمن جي سلسلي جو هي هڪ ئي بادشاه هو، جنهن کي سلطان صدرالدين شاه جي نالي سان ۾ سڏيو ويو آهي. محترم محمد حسين پنهور راءِ ڏني جي جاءِ تي سندس نالو "راڏڻ" تجويز کيو آهي(۱۴). اصل صورتحال چا ۾ هجي، ليکن راڏڻ نالو اڄ ۾، سمات قبيلن ۾ رکيو وڃي ٿو.

جام سنجر گهڻو وقت ڪڇ ۾ مقيم هو. جڏهن کيس جام سکندر جي وفات جو اطلاع مليو، تڏهن هڪدم ننگر ٺٽي پهتو. امير سندن حڪومت تي اتفاق کيو ۽ هو سنڌ جو نئون بادشاه بنجي ويو. گمان آهي ته سکندر جي مختصر دور حڪومت ۾ مقامي عملدارن خود سري ڪئي هئي ۽ هر طرف بدامني ۽ پريشاني پکڙجي وئي هئي. جام سنجر صورتحال جي سڌاري لاءِ ترت فيصلا کيا. مير معصوم لکي ٿو:

"هن ڏيڍ سال جي عرصي ۾ ساري سنڌ ولايت سمند کان وٺي ماٽيلي ۽ اباوڙي جي سرحد گاجريلي ۽ ڪنڊي تائين پنهنجي قبضي ۾ آندي".

مؤرخن جام سنجر جي دور ۽ شخصيت جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي. هي جام بيحد خوبصورت ۽ سهڻو هو. سوين سندس عاشق هئا ۽ بنا اجوري جي هن جي دربار ۾ ڪم ڪندا هئا. هڪ فقير مٿس فدا هو ۽ هر وقت سندس بادشاهي ماڻڻ لاءِ دعاگو رهندو هو. هڪ پيري جام کي هڪ قاضيءَ جي رشوت وٺڻ جي شڪايت پهتي. جام ملازمن جي پگهارن وڌائڻ جو اعلان ڪري، رشوت جهڙي مرض جي خاتمي جي ڪوشش ڪئي. سندس زماني ۾ سنڌ

جا ڪچ ۽ گجرات سان بهتر لاڳاپا برقرار رهيا. هن دور ۾ سنڌ جي دفاع خاطر، ڪچ ملڪ ۽ جوڌپور جي سرحدن تي چوڪيون قائم ڪيون ويون. هنن سرحدن تي سوڍن ۽ سومرن ماٹهن کي آباد ڪيو ويو.

جام سنجر جي موت بابت جدا جدا رايا ملن ٿا. هڪ راءِ آهي تہ ڪيس زهر جو پيالو پياري ختم ڪيو ويو. ٻي راءِ موجب هو طبعي موت مئو هو. ان ريت سندس اقتدار کان الڳ ٿيڻ بابت ٻہ ٻہ خيال ملن ٿا. هڪ تحرير موجب سندس وفات کان پوءِ جام نظام‌الدين نالي سندس پٽ سنڌ جو بادشاه بنيو. جڏهن تہ پنهور صاحب جو دليل آهي تہ، جام نظام‌الدين کي اقتدار جي واڳ سونپي، جام سنجر پنهنجن پين، ٻن پٽن سميت گجرات ڏي نڪري ويو. ان صورت ۾ سندس وفات ٻ اتي ٿي هوندي. تاريخن ۾ جام جي هنن پٽن جا نالا محفوظ نہ رهيا آهن، تاهم انهن مان هڪ جي پٽ جام صلاح‌الدين (جام سنجر جو پوٽو)، جام نظام‌الدين کان پوءِ سنڌ جي تخت ۽ تاج جي دعوا ڪئي هئي.

جام نظام‌الدين عرف جام نندو

جام سنجر کان پوءِ جام نظام‌الدين سنڌ جو بادشاه بنيو. هي واقعو سن ۱۴۶۱ع (۸۶۶هـ) ۾ ٿي گذريو. هي سلطان سنڌي ماٹهن ۾، جام نندي جي نالي سان ٻ مشهور آهي. سندس ٻن پائرن جو ذڪر مٿي ٿيو، انهن جا نالا مولائي شيدائي — ابراهيم ۽ بايزيد — لکيا آهن (۱۵). حقيقت ۾ هي سنڌ جي شاهي دربار جا ٻہ امير هئا، ۽ سندن شاهي خاندان سان ڪوبہ واسطو نہ هو(۱۶). ياد رهي تہ هي امير ڪنهن ڳالهہ تي جام نندي کان ناراض ٿي، لانگاهن جي جي ملتاني دربار ۾ وڃي رهيا هئا.

سلطان جام نظام‌الدين انتهائي بخت واري وقت سنڌ جو تخت ڏٺي ٻنيو. چؤطرف صلح سانت هو. چٽي پاسن ۾ سندس جهڙا معتبر سياستڪار حڪم هلائي رهيا هئا. انهن بادشاهن کي اندروني استحڪام حاصل هو. نه تہ کين ڪنهن بغاوت سان منهن ڏيڻو هو ۽ نہ وري ڪو پاڙيسري قومن تي حملو ڪري قرلٹ جو خواهشمند هو. هندي نديءَ ڪنڌ ۾ تاريخ اهڙي خوش بخت يڪسوئي مشڪل سان پيدا ڪئي هوندي. جهن سمي سلطان جام نظام‌الدين سنڌ تي حڪومت ڪري رهيو هو، ان وقت سندس ملڪ جي آس پاس هن ريت حڪمراني ۽ حڪومت جو سلسلو موجود هو. اوپر ۾ گجرات تي محمود بيگڑو (۱۴۵۸—۱۵۱۱ع)؛ اتر ۾ ملتان تي حسين لانگاه (۱۴۶۰-۱۵۰۲ع)؛ دهلي سلطنت تي بهلول لوڌي (۱۴۵۱-۱۴۸۹ع) ڪشمير تي سلطان زين‌العابدين (۱۴۲۰—۱۴۷۰ع) ۽ مارواڙ جوڌپور تي راجا جوڌا (۱۴۳۸—۱۴۸۸ع)— آزادي، اطمينان، خودسري ۽ وقار سان حڪومت ڪري رهيا هئا. نديءَ ڪنڌ ڪان پاهر ڪابل، قندار ۽ هرات تي سلطان حسين مرزا بايقرا (۱۴۵۸—۱۵۰۶ع)، پوري آب تاب ۽ حشمت سان بادشاهي ڪري رهيو هو. جام نندي جي دور ۾ حسين مرزا سنڌ تي حملو ڪرايو، جنهن کي جامن زبردست شڪست ڏني.

جام نظام‌الدين عرف جام نندو، سنڌي اتهاس جو مثالي بادشاه ۽ حاڪم ٿي گذريو آهي. هن پورا اٺيتاليهہ سال سنڌ ۽ سنڌين جي دلين تي راج ڪيو. ميرمعصوم سندس تخت نشيني بابت لکي ٿو:

"هن جي ويهارڻ تي سپ ماٹهو، عالم، صالح، رعيت ۽ سپاهي متفق هئا. هن خود مختيار ٿي سر بلنديءَ جو جهنبو بلند ڪيو."

جام نندو بادشاه بنجڻ کان اڳ ، اکثر وقت خانقاهن ۾ مدرسن ۾ گذاريندو هو. پاڻ نهايت وٽندڙ صفتن ۽ سهڻن اخلاقن جو مالڪ هو. حد درجي جو زاهد ۽ عابد هو. سندس دور کي لفظن ۾ بيان ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي. هن سنڌ جو حاڪم بنجڻ شرط ، امن امان کي مستحڪم ڪرڻ ۽ سرحدن کي مضبوط ڪرڻ جا فيصلا ڪيا. جام هڪ وڏي لشڪر سان بکر پهتو. اتان جي بدنظمي ختم ڪري دلشاد کي مقامي عملدار مقرر ڪري ، پاڻ ننگر ٺٽي واپس موٽيو. سندس دور ۾ رعيت خوش ۽ ماڻهو خوشحال هئا. عالم ، صالح ، فقير ، سپاهي ۽ امير مطلب ته هر قسم جا ماڻهو ، جام نندي جي دور ۾ مطمئن هئا. ميرمعصوم سندس امن پسند طبيعت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

"هو هر هفتي پنهنجي طبيلي ۾ ويندو هو ، ۽ گهوڙن جي پيشاني تي هٿ ڦيري چوندو هو ته اي بختاورؤ! جهاد بغير اوهان تي سواري نه ڪندس ؛ جو ته چئني سرحدن تي اسلامي حاڪم آهن. دعا ڪريو ته شرعي سبب ڪانسواءِ ، ڪٽي به نه وڃان ۽ نه وري پير کو هٿي اچي ، متان مسلمانن جو خون بنا ڏوه جي وهي ۽ الله سبحانه و تعالىٰ وٽ شرمندو ٿيان".

سندس دور ۾ اسلام جي اشاعت ۽ نبوي سنت جي تمام گهڻي پيروي ٿي. جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو ته سندس زماني ۾ ، چاڻي پاسا دوست رياستون موجود هيون ، انڪري سنڌ کي مثالي سياسي استحڪام نصيب ٿيو. ان پس منظر ۾ عوامي زندگيءَ ۾ اطمينان هو ۽ هاري توڙي پورهيت ملڪي معيشت جي واڌاري لاءِ ڪوشان هئا. زراعت ۾ بهتري آئي ۽ وڻج واپار ۾ وسعت پيدا ٿي ، هن جام جي

زماني ۾ متعدد واه ۽ ڪوٽيا ويا (۱۷)، ان ريت سموري سنڌ سرسبز ۽ خوشحال بنجي وئي.

جام نندي سن ۱۳۹۵ع (۹۰۰هـ) ۾ ننگر ٺٽي کي نئين سر اڏايو. سندس دور ۾ هي شهر تهذيب ۽ تمدن جو بين‌الاقوامي مرڪز بنجي ويو. هتي ڪيئي خانقاهون، مڪتب ۽ مدرسا تعمير ڪيا ويا. مختلف قسمن ۽ درجن جي ماڻهن لاءِ جدا جدا پاڙا ۽ محلا تعمير ڪري، ننگر ٺٽي کي هڪ نئون روپ ڏنو ويو. جام جي سعيي ۽ ڪوشش سان، سنڌ جو هي تختگاهه بغداد ۽ دمشق جي سطح تي پهچي ويو. هڪ طرف مڪليءَ تي محفلون هيون ۽ ٻئي طرف ساموئي ٻڌ صوفين جو اهم مرڪز ڏسجي ٿو. جنهن دور ۾ سنڌ ۾ "ٺٽو" ننگر اوج تي هو، ان زماني ۾ گجرات ۾ "احمدآباد"، مرڪزي ايشيا ۾ "هرات" ۽ هند ۾ "ملتان" ۽ "دهلي" ٻڌ اهم شهر ڏسجن ٿا.

جام نظام‌الدين حڪومت جي انتظام ۾ مناسب سڌارا آندا ۽ چند لائق وزيرن ۽ اميرن کي پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪيو. اهڙن نالين اميرن ۾ دريا خان جو نالو عالم آشڪار آهي. سنڌ جون مقامي تاريخون ۽ تذڪرا جام نندي جي دور ۾ ڪنهن به لڙائي ۽ جنگ جو اطلاع ڏيڻ کان قاصر آهن. تاهم سنڌ کان ٻاهر لکيل ڪتابن، هن دور ۾ ڪجهه چڪتاڻ جي نشاندهي ڪئي آهي. سلطان محمود بيگڙو گجرات جو بادشاه، سال ۱۴۷۱ع ۾ چمپا نيرو ويندي پارڪر پهتو. ڪيس هتان جي مسلم ۽ هندو قبيلن ۾ ٽڪراءُ جو اطلاع ڏنو ويو. سلطان محمود کي پارڪر ۾ چوويهه هزارن جي لشڪر سان منهن ڏيڻو پيو. مقامي لشڪر ۾ ڪلهوڙا،

سومرا ۽ سوڍا شامل هئا. محمود بيگڙي هر طرح سان ويڙهه ڪاڻ پاسو ڪيو ۽ آخرڪار پنهي ڏرين ۾ ٺاه ٿيو. سلطان ڪي هي معلوم ڪري تعجب ٿيو ته ٿر ۽ پارڪر جا ماڻهو مسلمان هوندي به اسلامي ريتن ۽ رسمن کان اڻ واقف هئا. بادشاه جي آڇ تي هتان جي اڪثر قبيلن ، گجرات ۾ شهر سورٺ ڏي لڏ پلاڻ ڪئي ، جتي سندن تعليم ۽ تربيت جو مناسب بندوبست ڪيو ويو(۱۸).

ڪڇ جي ڪناري سان سال ۱۴۷۲ع ۾ ، سنڌي قبيلن جي هڪ بغاوت جو اطلاع ملي ٿو ، جنهن ۾ چاليهه هزار فردن حصو ورتو هو. ان وقت گجرات جو سلطان محمود بيگڙو ڪڇ ۾ موجود هو. ڪيس جڏهن سنڌ ۾ ان شورش جي خبر پهتي ، تڏهن پاڻ هڪ وڏو لشڪر جام جي مدد لاءِ موڪليائين. سنڌي ۽ گجراتي فوجن بگڙيل صورتحال کي ضابطي ۾ آندو. جام نندي اهڙي مدد لاءِ بيگڙي جا ٿورا ڪيا ۽ پنهنجي نياڻي گجرات موڪلي ڏني ، جنهنجو نڪاح خانديش جي شهزادي قيصر خان سان ٿيو(۱۹). هندي ذخيرن موجب محمود بيگڙو ، سنڌي حاڪم جام نندي جو ڏوهٽو هو ، ان ڪري ان صاحب هر موقعي تي سنڌين جي مدد ڪئي. اصل ۾ هي بادشاه ، جام تغلق (نمبر : ۱۲) جو ڏوهٽو هو.

جام نندي جي دور ۾ هرات تي سلطان حسين بايقرا جو حڪم هلندو هو. سلطان حسين جي فوج سنڌ جي سرحدي شهر "سبه" تي ڪاه ڪئي. هن شهر تي امير بهادر ، جام جو نائب هو. منگولن جي موت مار حملي ۾ سنڌي فوج شڪست ڪاڌي ۽ شهر تي هراتين قبضو ڪيو. هي واقعو سن ۱۴۸۵ع ۾ ٿي گذريو. هتي محمد ارغون (پاڻ: شاه بيگ ارغون) کي عملدار مقرر ڪيو

ويو. سوپ جي نشي ۽ طاقت جي غرور ۾، منگولن هن واقعي بابت هڪ اعلان جاري ڪيو، جنهن ۾ حملي کي جائز قرار ڏيڻ ۽ پنهنجي فتح جو اظهار هن ريت ڪرڻ کي ترجيح ڏنائون:

"صبح تائين ٻئي فوجون منهن مقابل اچي ٿيون. اسلامي فوج انهن بد بخت هندن جي لاشن جا ڍير لڳائي ڇڏيا. خدا تعالىٰ جي فضل ۽ ڪرم سان فتح عظيم حاصل ٿي (مڪلي نامه: ص ۱۸۳).

منگولن عارضي سوپ جي نشي ۾، پنهنجي پڏرنامي ۾ مسلمانن (سنڌين) کي ٻ هندو سڏيو. هوڏي جام نندي هميشه مسلمانن تي ڪاه ڪرڻ کان پاسو ڪيو. ليڪن جڏهن هي صورتحال پيدا ٿي، تڏهن دريا خان ڪثير لشڪر سان، سنڌ جي اترين سرحد ڏي روانو ٿيو. سال ۱۳۹۰ع ۾ ارغونن ۽ دريا خان ۾ معرڪا ٿيا، جن ۾ سلطان محمد مارجي ويو. ان ريت سنڌ جو ويجايل علائقو واپس ورتو ويو. اهل سنڌ جي هن فتح جي نشاندهي مڪلي ٽڪر تي، دريا خان جي مزار تي لڳل ڪتبن ذريعي ٿي آهي. جيسين جام نندو زنده هو، منگولن سندس ملڪ تي وري حملو نه ڪيو (۲۰).

سن ۱۵۰۰ع ۾ ميران محمد جونپوري ننگر ٺٽي ۾ داخل ٿيو. هن ڏيڍ سال جو عرصو هت رهي پنهنجي خيالن جي تبليغ ڪئي. پين بزرگن کان علاوه دريا خان ۽ قاضي قادن ٻ سندس حلقي ۾ داخل ٿيا. بعد ۾ جام جي هدايتن تي ڪيس ملڪ بدر ڪيو ويو. سن ۱۵۰۵ع ۾ سلطان محمود بيگڙو ننگر پارکر ۾ ڏسجي ٿو. هتي سومرن قبيلن چڪتاڻ واري صورتحال پيدا ڪئي هئي، جنهن کي بيگڙي حرفت ۽ حيلي سان ضابطي ۾ آندو. روايتن موجب هن دور ۾ پوڏيسر ۾ هڪ مسجد تعمير ٿي، جنهن لاء گجراتي سلطان رقم مهيا ڪئي هئي.

سمن جي سلطنت سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ پنهنجي اوج ڪي پهتي. جيتوڻيڪ جام نندو ايا زنده هو، تاهم هندي سمند ڪان ڪري هرات، سمرقند ۽ ايران تائين تبديلين ۽ انقلابن جا امڪان ظاهر ٿي رهيا هئا. گجرات جي ساموندي ڪنارن تي پورچوگيز پهچي چڪا هئا. انهن کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ گجراتين، مصرين ۽ ترڪن گڏجي محاذ آرائي ڪئي. ليڪن هزارين مسلم سپاهي، چند سؤ يورپي ملاحن هٿان شڪست کائي ويا. امڪان آهي ته سنڌي فوج پڻ انهن لڙاين ۾ حصو ورتو هوندو. روايتن موجب هن دور ۾ ٿي لاشارين ۽ رندن جي ٽيهه سالہ گهرو لڙائي شروع ٿي. هن ويڑه ۾ وڏي خونريزي ٿي ۽ آخرڪار لاشارين سنڌ ۾ اچي پناه ورتي. اولهه ۽ وچ ايشيا ۾ مختلف منگول قبيلا پاڻ ۾ لڙندا رهيا، جنهن سبب سمرقند، هرات، ڪابل ۽ قندار ۾ بي آرامي ۽ بربريت جاري رهي.

جيئن ته جام نندي اڌ صدي سنڌ تي پوري عزم ۽ استقلال سان حڪومت ڪئي هئي، ان ڪري سندس دور ۾ سمن جي سلطنت پنهنجي وسعت جي انتها کي پهتي. ڪڇ کان سبي ۽ بندر لاهري ڪان اڇ تائين سندس حڪم هلندو هو. هن دور ۾ سنڌ جو سياسي ۽ معاشي توڙي علمي ۽ فني اوج ڏسجي ٿو. جام نندي جي پنهنجي سڪي ملڻ سان، هن دور جي مثالي هجڻ ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش باقي نه رهي آهي. ليڪن جيئن جيئن پوڙهي جام نظام‌الدين جي عمر جو سج لهي رهيو هو، تيئن تيئن تاريخ جي يڪسوئي ۽ خوشگوار پلڪ پوري ٿي رهي هئي. سڀ کان اول ڪشمير جو سلطان زين‌العابدين فوت ٿيو (۱۴۷۰ع). ان بعد راجا

جوڏا (مرتيو: ١٤٨٨ع) ، ۽ بهلول لوڏي (وفات: ١٤٨٩ع) چالاڻو ڪيو. سلطان حسين لانگاه (وفات: ١٥٠٢ع)، ۽ حسين بايقرا مرزا (موت:١٥٠٦ع) بعد ۾ فوت ٿيا. سال ١٥٠٧ع ۾ شاه اسماعيل"صفوي" بادشاهت جو بنياد رکيو. هن واقعي مرڪزي ايشيا ۽ ايران توڙي سنڌ تائين پنهنجا اثرات ڇڏيا. هڪ سال پوء سن ١٥٠٨ع ۾ جام نظام‌الدين به هن جهان کي ڇڏيو. جڏهن سياست توڙي سفارتڪاري ۽ ملڪي معاملن ۾جي ڇيڙي نبيريءَ جا اهي مثالي اهجاڻ ، چند سالن جي گهيري ۾ هڪ ٻئي پٺيان هي جهان ڇڏيندا ويا ، تڏهن تاريخ ۾ معتبر سياستڪارن ۽ ڏاهن جو هڪ زبردست خال پيدا ٿيو. ان ريت مختلف ملڪن جي معاملن ۾ ابتري شروع ٿي ، جنهن ۾ سمن جي حاڪميت جا بنياد پڻ ڏهڻ شروع ٿي ويا. جيتوڻيڪ اتهاس جو هڪ خوش قسمت بادشاه محمود بيگڙو اڃا زنده هو ، ليڪن هڪ طرف ڪچ پورچوگيزن پريشان ڪيو هو ، ۽ ٻئي طرف جهڙس جهڙا لائق ۽ سندس صحبتي سلاطين هن جهان مان اڳ ۾ ئي لاڏاڻو ڪري چڪا هئا. ان پس منظر ۾ هن مڙئي ٻي گاڏي کي گهلو! جام نظام‌الدين جي وفات ١٥٠٨ع (٩١٤هـ) ۾ ٿي. سندس مقبرو مڪلي ٽڪريءَ تي موجود آهي.

جام فيروز (پهريون پير)

جام نندي جي وفات وقت ، جام فيروز اڃا ننڍي عمر جو هو. ان ڪري نندي جي هدايتن موجب ، سلطنت جا سڀ معاملا درياخان جي حوالي ٿيا. ٽٽي جي شهرين دريا خان ۽ سارنگ خان جي فيصلي موجب ، ڪم عمر فيروز کي سنڌ جو جائز حڪمران تسليم ڪيو. ٽن سالن جي مختصر مدت ۾ ، سنڌ جي سياسي فضا ڪافي

تبديل ٿي وئي . هر طرف بدامني ، بي آرامي ۽ افراتفري پکڙجي وئي . سلطنت جا امير جائز مرتبي نہ ملڻ سبب ، نراس ۽ مايوس ٿيڻ لڳا. شريف جي جاه رذليل والاري. عالم جي جاه جاهل ورتي . ڏاهن جي جاه تي نادان پهتا . اميرن جي پيٽ ۾ مسخرن کي ترجيح ملي . مير محمد معصوم ان متعلق لکي ٿو :

"جام فيروز ابتدا جواني ۾ تخت تي ويٺو هو. تنهنکري عيش کي لڳي ويو ۽ گهٽو کري اندر حرم ۾ رهڻ لڳو. کڏهن کڏهن باهر ايندو هو تہ مخنث ۽ مسخرا سندس مجلس ۾ هوندا هئا ۽ رازداري ۽ مسخري پيا کندا هئا . سندس وقت ۾ سما ۽ خاصخيلي شهر جي ماڻهن تي ڏاڍا ظلم کندا هئا ، دريا خان روکيندو هون تہ انهيء جي بي عزتي کندا هئا ، جنهنکري درياخان موکل وئي اچي پنهنجي جاگير تي ڳاهن ۾ رهيو" (۲۱) .

هک طرف فيروز ملک جي اندروني معاملن ۾ غلط پاليسي اختيار کئي ، جنهن سبب درياخان ۽ پيا مکيہ صلاحکار کانئس الڳ ٿي ويا ، ۽ ٻئي طرف کڇ ۽ گجرات سان پڻ سندس سلوک اطمينان جوگو برقرار نہ رهيو. ان ريت سلطان مظفر گجراتي جي مدد سان ، جام صلاح‌الدين ننگر ٺٽي تي چڙهائي کئي. مارچ ۱۵۱۲ع (محرم ۹۱۸ھ) ۾ ، سنڌ جي اميرن ۽ گجراتي لشکر جي مدد سان ، هن سنڌ جي حاکميت تي قبضو کيو. جام فيروز کنهن جنگ کان سواء ، تختگاه کي خالي کري هليو ويو. ان دور ۾ دريا خان جو شهر "ڳاهما" علمي سطح تي وڏي رتبي کي پهتو. محدث عبدالعزيز ابهري ۽ سندس ٻ پٽ — دريا خان جي آڇ تي "ڳاهما" پهتا ۽ اتي مدرسو ۽ مکتب کولي ڏکهي عرصي تائين درس ۽ تدريس جاري رکيائون .

جام صلاح‌الدين

صلاح‌الدين صرف اٺ مهينا (مارچ کان آڪٽوبر ۱۵۱۲ع) سڌ جو حڪمران رهيو. سندس دور ۾ ڪڇ ۽ گجرات سان، سڌ جا سڀا لاڳاپا وري قائم ٿيا. جام صلاح‌الدين جي حڪومت ڪيئن رهي، ان متعلق مير معصوم لکي ٿو:

"جام صلاح‌الدين ڏٺي جي شهر ۾ بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو ۽ جام فيروز جي ماڻهن تي وٺ پڪڙ ۽ چڙيون وڃهي مال طلب ڪرڻ لڳو".

سڌ جو هي شهزادو، غلط ڪارڪردگي ۽ دريا خان جي حڪمت عمليءَ سان، صرف اٺ مهينا حڪماني ڪري سگهيو. ياد رهي ته جام صلاح‌الدين، سمن جي مشهور بادشاه جام سنجر جو پوٽو هو (۲۲).

جام فيروز (پيو پيرو)

جام صلاح‌الدين جي ڏٺي تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، فيروز کي دريا خان جي اهميت جو اندازو ٿيو. آخرڪار سڌ جو هي بدبخت شهزادو، پنهنجي ساءُ کي سان ڪري ڳاهه پهتو. دريا خان سندس منٽ ميڙ کي وزن ڏنو ۽ بکر توڙي سيوهڻ مان لشڪر گڏ ڪري ڏٺي تي حملو ڪيائين. هن جنگ ۾ صلاح‌الدين سوڀارو ٿيو. ليڪن انڪل ۽ حرفت سان، دريا خان ناڪاميءَ کي فتح ۾ تبديل ڪيو. ان ريت صلاح‌الدين ڏٺي مان نڪتو گجرات هليو ويو. دريا خان شهر تي قبضو ڪيو ۽ جام فيروز عيد جي ڏينهن (پهرين شوال ۹۱۸ھ)، فاتحانه انداز ۾ ڏٺي ۾ داخل ٿيو. هن ڪاميابيءَ جي خوشيءَ ۾ هڪ جشن ملهايو ويو. ان نسبت سان اثيرالدين ابهري، جام فيروز جي شان ۾ هڪ قصيدو چيو:

از آن آسمانست فیروزه رنگ
که نقش نگین تو داده بچنگ
شب و روز گردد بفیروزیت
تو فیروز شاهي و بهروزیت
همي خواهد از کردگار جلیل
که باشي تو اندر جهان بیعدیل (۲۳).

فیروز جي شان ۾ هي قصیدو، دریاخان جي حکم تي چیو ویو هوندو. تاهم فیروز نہ تہ ساراہ جي لائق هو ۽ نہ وري تعریف جو حقدار هو. شاعر تہ سندس بخت ۽ پاڻ توڙي تخت ۽ تاج جي حق ۾ دعائون گهریون، لیکن نپاڻ جنهنجو مقدر بنجي چکو هجي۽ بد بختي سندس مستقبل ٿي چکو هجي، اهو ماڻهو کٹي ٿو ملک کي ایندڙ خطرن کان محفوظ رکي سگهي. هن پیري ۾ جام فیروز مملکت جي پراڻن خادمن سان سٹو سلوک نہ کیو، ۽ نہ وري دریاخان کي حکومت جي معاملن ۾ شریک کیو ویو. ان جي پیٹ ۾ سنڌ جي دربار تي، کم ظرف ۽ ناڇوکڙ ماڻهو اهم مرتبي جا مالک بنجي ویٹا. ان کان علاوه بیروني سطح تي پڻ ملک هر طرح کان خطرن ۾ گهیرجي ویو. جنهن سبب سمن جي سلطنت زوال طرف تکڙي وک کنئي.

جیتوڻیک فیروز جو دور سیاسي لحاظ کان ساراہ جوگو کونهي، ان هوندي ۾ ملک اندر معاشي بهتري ڏسجي ٿي. اهوئي سبب آهي جو هن پنهنجو سکو جاري کیو. فیروز جي آخري دور ۾، هرات جو شهزادو مرزا بدیع‌الزمان، شاه بیگ هٹان بیدخل ٿي ننگر ٹٹي پهتو، جتي جام سندس سٹو آذر پاڻ کیو. ایم. ایچ. پنوهر جو رایو آهي تہ هن دور ۾، پورچوگیزن لاهري بندر تي قبضو

گري ، اتي پنهنجي واپاري کوٹي قائم ڪئي هوندي (۲۴). سنڌ
۾ فيروز جو خاتمو ڪيئن ٿيو ۽ ارغونن ڪيئن هتي پنهنجو قبضو
قائم ڪيو ، ان متعلق ايندڙ صفحن ۾ تفصيلي بحث ڪيو ويندو .

حوالا ۽ حاشيہ

(۱) ميرعلي شير قانع "تحفة الكرام"، (سنڌي)، ص۹۹، ۱۲۲ ۽ ۱۲۳.
(۲) "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا"، جلد ٽيون، ص۱۷۸، سال ۱۹۵۸ع.
(۳) "مڪلي نامه"، ص ۱۰۶.
(۴) ايم. ايڇ. پنهور "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص۳۱۹، سال ۱۹۸۳ع.
(۵) روايت حاجي ولي محمد ڪنيار.
— حاجي صاحب جي عمر ستر سالن ڪان مٿي آهي. ڪيس شاه لطيف جي شعر ۽ سنڌي سماج تي سندس ڄاڻ آهي. سائس سال ۸۶—۱۹۸۵ع دوران، عمرڪوٽ ۾ رهائيون ٽيون.
(۶) سه ماهي "مهراڻ" ص ۱۱۰ — ۱۱۴، ۱۹۸۱/۳.
(۷) "مڪلي نامه"، ص ۱۰۴ — ۱۰۵.
(۸) سه ماهي "مهراڻ"، ص ۹۰، ۱۹۶۸/۴.
(۹) "تاريخ معصومي"، از مخدوم امير احمد، ص ۱۰۱.
(۱۰) "تاريخ معصومي"، ص ۱۰۴.
(۱۱) "تاريخ معصومي"، ص ۱۰۴.
(۱۲) "مڪلي نامه"، ص ۱۲۰ — ۱۲۱.
(۱۳) "تاريخ معصومي"، ص ۱۰۹.
(۱۴) "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ۳۵۳.
(۱۵) "جنت السنڌ"، ص ۳۶۰، سال ۱۹۵۸ع.
(۱۶) "تاريخ فرشته"، اردو، جلد ٻيون، ص ۹۱۸، لاهور
(۱۷) تفصيلي ذڪر ايندڙ صفحن ۾ ڏنو ويندو.
(۱۸) "هسٽري اينڊ ڪلچر آف انڊين پيپل"، جلد ڇهون، ص ۱۶۳ — ۱۶۴، سال ۱۹۶۷ع.

(۱۹) "کیمبرج هسٽري آف انڊيا"، جلد ٽيون، ص ۳۰۶ — ۳۰۷.

(۲۰) "تاريخ معصومي"، ص ۱۱۳ — ۱۱۴.

— هن حملي متعلق هندي مؤرخن گهڻو ڪري ڏکيائي ڪئي آهي. ايم. ايڇ. پنهور اهڙن مصنفن کي رد ڪنو آهي (ڪرانالاجيڪل ڊکشنري آف سنڌ: ص ۳۵۵ — ۳۵۷).

(۲۱) "تاريخ معصومي"، ص ۱۱۴ — ۱۱۵.

(۲۲) "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ۱۳۷.

— جام صلاح‌الدين کي هڪ ٻئي ذخيري، جام سنجر جو ڏوهٽو سڏيو آهي (تاريخ معصومي، ص ۱۱۴). هي ترجمي جي غلطي ڏسجي ٿي.

(۲۳) مير علي شير قانع "مقالاة‌الشعرا"، ص ۱۱، سال ۱۹۵۷ع.

(۲۴) "ڪرانالاجيڪل ڊکشنري آف سنڌ"، ص ۳۶۶.

(۳)

ارغوني يلغار ۽ سنڌ جي فتح

سلطان حسين مرزا بايقرا جي ڪرندڙ ساڪ ۽ ڪمزور سلطنت ڪي ارغونن سهارو ۽ سگهه ڏئي مضبوط ڪيو. خراسان جي هن مثالي بادشاه کي، جڏهن هزاره ۽ تڪدري جي ماڻهن تنگ ڪيو، تڏهن حسين مرزا پنهنجي طرفان امير ذوالنون ارغون کي غور ۽ داور جي علائقن تي مقرر ڪيو. ذوالنون چئن سالن جي ڪشت و خونريزي بعد، باغي قبيلن کي مطيع ڪيو ۽ انهن حسين مرزا جي اطاعت قبول ڪئي. مير محمد معصوم ذوالنون جي مهم جوئي ۽ حاصلات کي هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

"مير ذوالنون جي حسن خدمتي۽ قبوليت جو شرف حاصل ڪيو، ۽ فتحمند خاقان سلطان حسين مرزا، قندار، فراه ۽ غور ملڪن جي ساري ڪاروبار جي واڳ سندس هٿ ۾ ڏني. مير ذوالنون انهيءَ ملڪ ۾ استقلال حاصل ڪري شال، مستونگ ۽ انهن جي سڪردائي تي پڻ قبضو ڪري ورتو"(۱).

اندازو آهي ته هي ارغون امير، هرات جي طرف کان قندار جو والي هن ۱۴۷۵ع (۸۸۰ھ) ڌاري مقرر ٿيو هو. ارغون هڪ طرف حسين مرزا سان وفادار رهيا، ۽ ٻئي طرف هنن پنهنجي مستقبل جي رٿا بندي ڪندي، موجوده بلوچستان جي شال، مستونگ ۽ سبيءَ

طرف پيش قدمي جاري رکي. سن ۱۴۸۵ع (۸۹۰هـ) ۾ ڪجهه واپارين جي شڪايت جي آڙ ونيو قنداري لشڪر سنڌ جي اهم شهر "سبي" تي حملو ڪيو. جام نظام‌الدين پنهنجن علائقن جي واپسي لاءِ دريا خان کي ڪثير لشڪر سان اترين پرڳڻن ڏي روانو ڪيو. سن ۱۴۹۰ع (۸۹۵هـ) ۾ خودمختيار لڙائين پوءِ سبيءَ جي ارغوني ناظم سلطان محمد کي قتل ڪري، دريا خان هي شهر واپس پنهنجي قبضي ۾ ورتو. سلطان محمد ارغون امير ذوالنون جو پٽ، ۽ شاهه بيگ ارغون جو پاڻ هو. ارغونن ۽ قندارين جي هن شڪست جو تاريخدانن هن بيت اظهار ڪيو آهي:

"سندس بادشاهيءَ جي پوين ڏينهن ۾ "شاهه بيگ" جي لشڪر قندار کان اچي، اڪڙي، چانڊوڪي، سنديچه ۽ ڪوٽ ماچيءَ جي ڳوٺن کي ڦريو. سندس پويان، دريا خان سيويءَ تائين ڪاهي ويو ۽ سخت لڙائي ڪري، شاهه بيگ جي پاڻ ابو محمد مرزا کي کهي، فتح سان موٽي آيو. هن جي ڏينهن ۾ شاهه بيگ ورجي سنڌ تي لشڪر نه موڪليو" (۲).

شاهه بيگ هن حملي جي قيادت، امير ذوالنون جي حڪم هيٺ ڪئي هئي ۽ هو اڃا پاڻ قندار جو والي ئي ٿيو هو. متين حوالي سان صاف ظاهر آهي، ته ارغونن جام نندي جي دور ۾، ورجي سنڌ ملڪ تي حملو نه ڪيو.

ارغونن جيئن ته مستقل طرح مرڪزي ايشيا جي وڏين طاقتن جي سياسي ۽ فوجي دٻاءَ تحت رهندا هئا، ان ڪري ڪن ابتدا کان ڪري ڪنهن اهڙي ملڪ جي تلاش هئي، جتي هو آزادي ۽ اطمينان سان پنهنجو حڪم هلائي سگهن. سنڌ طرف سندن هي

حملو، ان نيت ۽ ارادي جي تڪميل طرف هڪ بنهادي قدم هو.
سبيءَ ۾ هن تاريخي شڪست ۽ سلطان محمد جي ملڙجڻ سان
ارغونن سنڌ جي فتح ۽ پنهنجي پلاند وٽ جو پڪو فيصلو ۽ ارادو
ڪيو. ليڪن سنڌ جو طاقتور بادشاه جام نظام‌الدين اڃا زنده هو.
ان ڪري هنن سنڌ طرف وڌيڪ حملا ڪرڻ بند ڪيا. ان کان
علاوه قندار جي سرزمين ۾ اڃا سندن لاءِ ايتري تنگ نه ٿي هئي.
ان ڪري منظر ۾ ارغونن معاملي کي، ايندڙ وقت لاءِ ڇڏي حالتن
جو انتظار ڪيو!

جام نندي جي وفات کان پوءِ، سن ۱۵۰۸ع ۾ سندس نندي
عمر جو پٽ جام فيروز سنڌ جو بادشاهه بنيو. هو سلطنت جي ماڻڻ
۽ معاملن کي سهڻي نموني سان منهن نه ڏئي سگهيو. پراڻا امير،
وزير ۽ درباري — تنگ ٿي آهستي آهستي دربار ڇڏيندا ويا. آخرڪار
نندي جو پيارو امير ۽ پٽيلو، دريا خان ۽ ننگر ٺٽو ڇڏي، اچي
پنهنجي جاگير تي رهيو. ان ريت سمن جي سلطنت ڪمزوري ۽
پيڃاڻ جي مرحلي ۾ داخل ٿي. جڏهن صلاح‌الدين ٺٽي تي قبضو
ڪري، فيروز کي بيدخل ڪيو، تڏهن وري ۽ دريا خان حرڪت ۽
حيڻي سان ڪيس (فيروز کي)، سنڌ جو ملڪ واپس وٺي ڏنو. ليڪن
پوءِ ۽ دريا خان سان سٺو سلوڪ نه ڪيو ويو. فيروز جي هن طور
طريقي تي، مير علي شير قانع هن ريت ڏک جو اظهار ڪيو آهي:

"هيءَ هڪ دفعي ٻڌ دريا خان سان ڇڪيءَ طرح نه هليو،
ملڪ دولت شاهي ۽ نوڪاهي مغلن جي ٽولي ۽ ڪيڪ ارغون
ڪٽي — جي ستدس وقت ۾ شاه بيگ کان ڇڪي ٽٽي آيا هٽا، هن
اميد تي ته هو ڪيس ڪم ايندا ۽ دريا خان جي چنبي مان هن
کي ڇوڪاريندا ڏياريندا — پاڻ وٽ نوڪر رکي، کين ٽٽي جي

مغلوڑي محلي ۾ رهايائين؛ ۽ بيوقوف اهو نه چاتو ته اهي ماڻهو سندس مٽان کهڙو ڏکيو ڏينهن آڻيندا!"(۳).

درباري ابتري ۽ گهرو ڪمزوريءَ کان علاوه، جام فيروز کي ۽ گجرات سان، پڻ سمن جي سلطنت جي قائم ڪيل، بهتر لاڳاپن کي برقرار نه رکي سگهيو. اهو ئي سبب آهي جو جڏهن ارغونن سنڌ تي ڪاه ڪئي، تڏهن دريا خان کان علاوه ڪو به فيروز جي مدد لاءِ اڳتي نه آيو. ٻارنهن سالن جي مختصر مدت ۾، سنڌ جي هن بدبخت شهزادي — وڏين مشڪلاتن ۽ قربانين سان پنهنجن بزرگن جي قائم ڪيل سلطنت کي به برباد ڪيو، ۽ خود به در بدر ٿي ختم ٿي ويو.

مرڪزي ايشيا ۾ تبديليون

سورهين صدي عيسوي شروع ٿيندي ئي مرڪزي ايشيا ۾ تبديلين جو عمل شروع ٿي ويو. سن ۱۵۰۱ع ۾ ايران ۾ صفوين پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. محمد خان شيباني، هن دور ۾ طاقتور ازبڪ اڳواڻ طور نمودار ٿيو، سن ۱۵۰۴ع ۾ بابر ڪابل تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ هن هرات جي بادشاه حسين مرزا جي مدد سان، ازبڪن خلاف فوجي رڪاوٽ ڪئي. ليڪن سن ۱۵۰۶ع ۾ حسين مرزا جي فوت ٿيڻ سان، بابر جي هي اميد پوري نه ٿي سگهي. حسين بايقرا جي پٽن ۾ گهرو لڙائي شروع ٿيڻ سان، هرات جو شيرازو منتشر ٿي ويو، جنهن سبب بابر کي سخت مايوسي ٿي. ان صورتحال ۾ ازبڪن هرات تي قبضو ڪيو. امير ذوالنون اڪيلو انسان هو، جنهن هرات کي ڇڏائڻ لاءِ ازبڪن سان جنگ چيڙي. هو وڏي همت سان ميدان جنگ تي لڙندي، سن ۱۵۰۷ع ۾ مارجي ويو. شاه بيگ

جيڻ ٿي قندار جو والي بنيو، تيڻ ٿي هي شهر بابر جي نوڪري ۾ اچي ويو. ارغونن قندار جي واپسيءَ لاءِ ازبڪن کان مدد ورتي ۽ ان ۾ ڪامياب ٿيا. سن ۱۵۱۰ع ۾ محمد خان شيباني (ازبڪ)، مروجي سيدان تي لڙائي ڪندي، صفوين جي هٿان مارجي ويو. هاڻي مرڪزي ايشيا ۾ بابر ۽ صفوي- بن اهم طاقتن طور نمودار ٿيا. طالع آزما شاهه بيگ وڏي فڪر ۽ آزمائش ۾ اچي ويو، ڪافي سوچ ويچار بعد هن صفوي دربار ڏي رخ ڪيو، جتي کيس قيد ڪيو ويو، بن سالن جي قيد بعد وڏي مشڪل سان، هو اتان ڀڄي نڪتو ۽ اچي قندار تي پنهنجي قبضي کي مستحڪم ڪيائين. ايرانين ابتدا ۾ قندار کي فتح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن بعد ۾ اهه ارادو ترڪ ڪري، ارغونن کي مطيع بنايائون. ٻئي طرف بابر بن قندار مان ارغونن کي بيدخل ڪرڻ لاءِ فوجي دٻاءُ جاري رکيو. هن سن ۱۵۱۷ع ۾ قندار طرف ناڪام پيش قدمي ڪئي (۴). ان پس منظر ۾ ارغون بن اهم طاقتن جي وچ ۾ پيڙجي رهيا هئا. سر زمين قندار هنن لاءِ، ڏينهن و ڏينهن تنگ ٿي رهي هئي. هاڻي وقت اچي ويو هو، جو هو ڪنهن نئين ملڪ جي ڳولا تيز ڪن. ان مقصد لاءِ هنن "سنڌ" جي ملڪ کي منتخب ڪيو. ارغونن وڏي رٽا بندي ۽ مهارت سان، سنڌ جي فتح کي هٿ ۾ ڪنيو.

ارغونن جي سنڌ طرف پيش قدمي

شاهه بيگ ارغون جنهن وقت بابر ۽ صفوي بادشاهن جي فوجي ۽ سياسي غلبي سبب سخت پريشان هو، تڏهن کيس سنڌ جي فتح لاءِ مختلف قوتن ۽ واقعن تيار ڪيو. اندازو آهي ته سن ۱۵۰۹ع ۾، جام ننديَ جي وفات کان پوءِ ارغونن "سبي" تي قبضو ڪري،

اتي پهنجي طاقت ۽ قوت کي توسع ڏني. سنڌ تي ارغوني حملي ۽ جارحيت کي، هيٺين طرح سان بنياد ۽ ميدان مهيا ٿيو.

(۱) خسرو جي کامياب حڪمراني ۽ بابر جي قندهار وٺڻ جي خواهش— شاه بيگ ارغون کي از حد پريشان ڪيو. تاريخن ۾ اچي ٿو:

"... خاقان عاليشان شاه اسماعيل، خراسان جي ولايت پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ آهي ۽ حضرت بابر بادشاه ڪابل ۾ تشريف فرما آهي. پنهي طرفن کان لڙائي، جا دروازا کلي چڪا آهن، تنهنڪري اتان کي پنهنجي عاقبت جو فڪر ڪرڻ گهرجي"(۵).

(۲) جام فيروز هر قيمت تي دريا خان مان جونڪارو ڀاڪيو ٿي. درٻارين جي چرچ تي سندس ماءُ "مدينه" سن ۱۵۱۶ع ۾ قندار وڃي شاه بيگ کي سنڌ تي حملي جي دعوت ڏني (۶).

(۳) شاه بيگ ارغون جو مهدي جونپوري، سان عقيدت وارو رستو ڏسجي ٿو (۷). ان دور ۾ سنڌ جي مهدوين ۽ بلاولي تحريڪ جي اڳواڻن ۾ زبردست چڪتائن ڏسجي ٿي. سنڌ جي مهدوين ۽ ارغونن جي حملي ۽ هن ملڪ جي فتح ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

(۴) شاه بيگ سبي، شال ۽ مستونگ— تي پنهنجو قبضو مستحڪم ڪري، سنڌ جي فتح لاءِ لشڪر پرتي ڪندي، رندن جي قبيلي ۽ سندس حمايتي گروهن کي اهميت ڏني هوندي. ياد رهي ته بلوچن جي هن دور ۾ هلندڙ گهرو لڙائي، ۾، سنڌ جي سمن، لاشارين کي، رندن جي خلاف مدد مهيا ڪئي هئي (۸).

(۵) نورڪاهي ۽ دولت شاهي مائٽن، جن کي فيروز جي، ۾ جاين ڏنيون هيون، انهن سن ۱۵۲۸ع ۾ سنڌ جي خراب حالتن جي

رپورٽ شاھ بيگ کي موڪلي. ھن رپورٽ ملڻ شرط ارغونن سنڌ اندر، پھرين ڪاھ ڪئي ۽ گھڻي ڦرلٽ ڪيائون:

"سو ڇا ڪيائون جو سياري جي ابتدا ۾ ھزار سوار تيار ڪري سبيءَ ڪان سنڌ موڪليائون. ان ٽولي اچي ڳاھن جي ڪوٽ ۾ باغبان تي حملو ڪيو. ھن حملي ۾ مغل ھڪ ھزار اٺ ڪاھي ويا، جي رات جو باغن ۾ ڪم ڪندا ھئا. پين شين جو يا ان ملڪ جي آبادي۽ جو اندازو ان مان لڳائي سگھجي ٿو. لشڪر آس پاس ۾ ھنتو رھي موٽي ويو"(۹).

ھن حملي ڪان پوءِ، بابر کي سفير موڪلي، شاھ بيگ ارغون مڪمل معلومات ڏني.

سنڌ جي فتح ۽ سمن جو خاتمو

ھنن ابتدائي حملن ۽ آزمائشن بعد، سن ۱۵۲۰ع (۹۲۶ھ) جي آخر ۾ ارغونن سنڌ تي حملو ڪري ڏنو. شال، مستونگ ۽ ٻين شھرن جو جوکو بندوبست ڪري، مير فاضل ڪوکلتاش جي قيادت ۾ ايڏائي سؤ چونڊ بھادرن جو لشڪر سنڌ ڏي موڪليو ويو. سموري لشڪر جي نگراني شاھ بيگ خود ٿي ڪئي. ارغونن پھرين ڦرلٽ ڪوٽ ماڇي ۽ چانڊڪا ۾ ڪئي. ارغوني لشڪر باغبان وٽان گذريو، تڏھن دريا خان جي ٻڌن ڪيس للڪاريو. ليڪن فاتحن رستو تبديل ڪري ڏٽي طرف پيش قدمي ڪئي. باغبان ۾ مختصر قيام وقت، ھتان جي زميندارن شاھ بيگ سان نيازمنديءَ جو اظھار ڪيو.

ارغونن "ساموئي" جي ميدان تي ۲۲ ڊسمبر ۱۵۲۰ع (۱۱ محرم ۹۲۷ھ) تي، جنگ جو ميدان سينگاريو. ھن موقعي تي فيروز تختگاھ چڏي، پر ھاسي جي علائقن ۾ وڃي پناھ ورتي. دريا خان

پنهنجي لشکر سان، ارغونن کي منهن ڏنو. مؤرخن جنگ جو احوال ڏيندي لکيو آهي تہ:

"پنهي ڏرين جي وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي جنهن جي شرح کان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ امير شاه بيگ فتحمند ٿيو. جام فيروز دريا ٽپي پڄي ويو، ۽ دريا خان هڪڙي تنگر بردي قبتاش نالي ارغون جي، جنهنکي قبتاش جي لقب سان سڏيندا هٿا، هٺ چڙهيو، ۽ پين سمن سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو. مغل ۲۰ محرم تائين نٽي جي شهر کي ڦريندا لٽيندا ۽ ان جي رهاڪن کي ذليل ڪندا رهيا" (۱۰).

ڪجهه عالمن جو خيال آهي تہ ارغونن دريا خان کي صلح جي ڳالهين تي گهرايو ۽ بعد ۾ ڪيس قتل ڪري ڇڏيائون. اصل حقيقت ڪهڙن به هجي، ليڪن سنڌ جو هي فرزند ابتدا کان آخر تائين پنهنجي ملڪ جي خدمت ڪندو رهيو ۽ آخرڪار لڙندي وڙهندي مارجي ويو.

دريا خان جي شهادت کان پوء سنڌ جو تختگاه "نٽو" ڏهن ڏينهن تائين آگ ۽ خون ۾ سڙندو ۽ لت پت ٿيندو رهيو. ڏهن ڏينهن جي هن تباهي، شهر جي رونق ۽ چهچٽو ختم ڪري ڇڏيو. سوين گهر اجڙيا ۽ هزارين ماڻهو شهيد ٿيا. ان تباه ڪن حالت ۾ نہ شريف جي عزت محفوظ رهي، ۽ نہ وري عالم جو علم ۽ ڪتاب بچي سگهيا. ان تباهي ۽ بربادي، کان پوء جام فيروز خوار خراب ٿي شاه بيگ جي آڏو پيش ٿيو. سنڌ کي ٻن پاڻ ۾ تقسيم ڪري هيٺيون حصو فيروز کي ڏنو ويو، ۽ سيوهڻ کان مٿي وارو علائقو ارغونن سنڀاليو. هاڻي شاه بيگ سيوهڻ پهتو. قاضي قادن سان

گڏ هو. سر عليڪ ارغون ، سلطان مقيم بيگلار ، ڪيڪ ارغون ۽ احمد ترخان کي سيوهڻ تي مقرر ڪيو ويو ، جڏهن ته بکر جي قلعي تي سلطان محمود ڪوکلتاش کي مقرر ڪيو ويو. ان وچ ۾ خبر پهتي ته "ٺٽي" ۾ دريا خان جا پٽ ۽ مخدوم بلاول جنگ جي تياري پيا ڪن . شاه بيگ انهن جي سمجهاڻي واسطي قاضي قادن کي موڪليو. هن موٽي اچي اطلاع ڏنو ته : ميان محمود ، موٽن ، جام سارنگ ۽ رنمل سويو — اچڻ لاءِ تيار هئا ليڪن مخدوم بلاول کين روڪي ڇڏيو. شاه بيگ سمن جي لشڪر تي حملي جو حڪم ڏنو. هن جنگ ۾ سوڍن جمي لڙائي ڪئي ۽ رنمل سويو مارجي ويو. ارغونن غلبي حاصل ڪرڻ بعد هتان جي ماڻهن تي زبردست تباهي آندي ۽ شهر کي ويران ڪري ڇڏيائون . شاه بيگ هتان جي انتظام جي خاطري ڪري ٻاڻ شال طرف موٽي ويو (۱۱).

ارغوني فتح ۽ سمن جي ڪمزوريءَ جي خبر ڪجرات پهتي ، ته جام صلاح‌الدين ڏهن هزارن جو لشڪر تيار ڪري ٺٽي تي حملو ڪيو. هن لشڪر ۾ سمان ، ڪچي ، جاڙيجا ۽ سوڍا شامل هئا . فيروز هي اطلاع ملندي سيوهڻ هليو ويو. شاه حسن ارغون کي شامل ڪري ، فيروز وري حڪومت وٺڻ چاهي ٿي . صلاح‌الدين هن حملي جو اطلاع ملندي بدين طرف جنگ جو ميدان سينگاريو . جام صلاح‌الدين سان سندس پٽ هيبت خان ۽ فيروز جو پٽ فتح خان ۾ شامل هئا. ٻنهي ڌرين ۾ سخت لڙائي ٿي . ابتدا ۾ هيبت خان مارجي ويو . ان بعد جام صلاح‌الدين خوب لڙائي ڪري خود ۾ ميدان جنگ تي شهيد ٿي ويو. فتح خان گرفتار ٿيو ، جنهن کي فيروز جي منٿ ميڙ تي معاف ڪيو ويو. هن لڙائيءَ ۾ ٻنهي ڌرين

جو سخت جاني نقصان ٿيو، جام فيروز وري ننگر لٽي تي حڪمران بنجي ويٺو. جڏهن ته شاه حسن ارغون "باغبان" جي ماڇين تي اچي ڪڙڪيو. ماڇين جا تمام گهٽا ماڻهو قتل ڪيا ويا. هنن جا مال ۽ ڏور ڏڪا ڦري لٽي، گهر تڙ ۽ قلعو زمين برابر ڪري چڏيائون (۱۲).

هنن ڪارواين بعد ارغونن اتر سنڌ ۾ فوجي مهم جاري رکي. شاه بيگ باغبان مان دلجاء ڪري، سيوهڻ جي قلعي جو معائنو ڪيو. هن اتي قلعي کي مضبوط ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا. ان بعد پاڻ بکر طرف روانو ٿيو. بکر ۾ ارغونن سخت قدم کنيا. هروچن جا ٻائيتاليهه ڳوٺ ناس ڪيا ويا، ۽ ستيتاليهه ڏاريجا سردارن کي ختم ڪيو ويو. ميرمعصوم جو اطلاع آهي ته هي فيصلا، قاضي قادن جي مشوري سان ڪيا ويا. هو لکي ٿو:

"قاضيءَ عرض ڪيو ته هيءُ ملڪ سيلابي آهي ۽ هن زمين ۾ ڪنڊا گهڻا جمندا آهن، تنهنڪري چنجور هميشه هٿ ۾ رکڻ گهرجي. شاه بيگ هن سخت ٻڌڻ شرط انهن ماڻهن جي قتل جو حڪم فرمايو. سلطان محمود خان هڪدم شهر ۾ پهتو ۽ راتو رات انهن ماڻهن کي قتل ڪرائي، انهيءَ برج کان هيٺ ڦٽو ڪرايو جو خوني برج جي نالي سان مشهور آهي"(۱۳).

شاه بيگ ارغون کي جڏهن سنڌ جي قبضي جو يقين ٿيو، تڏهن هن ۵ سپٽمبر ۱۵۲۲ع (۱۳ شوال ۹۲۸هـ) تي، قندار جي قلعي جون ڪنجيون بابر بادشاه جي حوالي ڪيون. هڪ سال پوء سن ۱۵۲۳ع (۹۲۹هـ) ۾، ارغونن محب وطن سنڌي عالم مخدوم بلاول کي شهيد ڪري چڏيو. هاڻي ارغونن گجرات جي فتح جي تياري ڪئي. بابر جي خوشاب پهچڻ ۽ هندستان جي فتح جي

ارادي جي خبر، جڏهن شاه بيگ کي پهتي، تڏهن سخت مايوس ٿيو. پاڻ هن اطلاع تي تبصرو ڪندي چيائين :

"حاضرين مجلس کي چيائين تہ بادشاه سنڌ ۾ اسان کي پنهنجي حال تي نہ ڇڏيندو ۽ اڳي ٻوءِ نيٺ هي ملڪ اسان کان ۽ اسان جي اولاد کان کسي وٺندو، تنهن ڪري اسان تي لازم آهي تہ ڪنهن ٻئي ملڪ ڏانهن ڇڪون"(۱۴).

هزارين ميل لتاڙي اچڻ ۽ قندار کي ڇڏي سنڌ کي فتح ڪرڻ بعد، به ارغونن کي پنهنجو مستقل محفوظ ڏسڻ ۾ نہ آيو. شاه بيگ ٻئي ملڪ طور "گجرات" کي منتخب ڪيو. گجرات طرف ويندي شاه بيگ "اگهاماٿي" ۾ قيام ڪيو، جتي ۲۶ جون ۱۵۲۴ع (۲۲ شعبان ۹۳۰هـ) تي فوت ٿيو (۱۵). ٽن سالن بعد سندس تابوت مڪي موڪليو ويو.

شاه بيگ جي مرڻ بعد، شاه حسن ارغون "نصرپور" ۾ تخت نشين ٿيڻ تي مبارڪباد به موڪلي— ليڪن شاه حسن ارغون ٺٽي طرف پيش قدمي ڪئي. هن لشڪر ڪشيءَ جو اطلاع ملڻ شرط، جام فيروز شهر ڇڏي ڇڄي ويو. ماڻڪ وزير ۽ فيروز جي نائي شيخ ابراهيم ـ ارغونن سان بحري جنگ ڪئي پر ڪين ناڪامي ٿي. فيروز ڪڇ طرف نڪري ويو. مرزا شاه حسن ننگر ٺٽي ۾ زبردست خونريزي ڪرائي. هن واقعي کان اثرانداز ٿي هڪ مؤرخ لکيو تہ:

"خدا تعالیٰ شال مؤمن يا ڪافر کي به اهڙو ڏينهن نہ ڏيکاري"!

جام فيروز پنجاه هزارن جو لشڪر گڏ ڪري، سن ۱۵۲۵ع ۾ چاچڪن ۽ راهمن جي آس پاس ۾ ظاهر ٿيو. ارغونن ڏکهي بحث مباحثي بعد، فيروز سان جنگ جو فيصلو ڪيو. هن جنگ ۾ پنهي

ڏرين جا انڪل ووء ويهه هزار ماڻهو مارجي ويا. جام فيروز پريشاني ۽ پشيمانيء جي حالت ۾ گجرات ڏي هليو ويو. شاه حسن هيٺين سنڌ ۾ انتظام ٺيڪ ٺاڪ ڪري اتر ڏي راهي ٿيو. جتي ماٽيلي، اباوڙي، پٺي واهڻ ۽ ملتان تائين مختلف واهڻ، شهر، ڪوٽ ۽ قبيلا سندس ظلم ۽ بربريت جو نشانو بنيا. ان ڪري هتان جي سوين عالمن، صوفين ۽ ڪاريگرن گجرات ۽ حجاز مقدس ڏي لڏ پلاڻ ڪئي. بلاولي تحريڪ جي سڪي اڳواڻ ۽ ڪارڪنن جي خاتمي بعد، قاضي قادن بکر جي قضا جو عهدو ونڊي خاموش ٿي ويو. زندگيء جي آخر ۾ قاضي قادن ٻڌ پنهنجي عهدي تان استعفا ڏئي، حجاز مقدس ڏي هليو ويو. سن ۱۵۳۵ع ۾ همايون گجرات تي حملو ڪيو. ان موقعي تي فيروز گرفتار ٿيو ۽ ٻوء ڪيس همايون جي حڪم تي قتل ڪيو ويو. ان ريت سنڌ ۾ سمن جي سلطنت جي پڄاڻي ٿي. ان بعد هي خطو ٻن صدين تائين وري ڏيهي راڄ ڏسي نه سگهيو!

حوالا

(۱) "تاريخ معصومي"، (سندي)، ص ۱۱۹.
(۲) مير علي شير قانع "تحفة الكرام"، (سندي)، ص ۱۳۶.
(۳) "تحفة الكرام"، ص ۱۳۷.
(۴) ڈاکٹر رياض الاسلام "انڈو پرشين رليشنس"، ص ۱—۱۸.
(۵) "تاريخ معصومي"، ص ۱۴۴.
(۶) مير طاهر محمد "تاريخ طاهري"، (فارسي)، ص ۵۸.
(۷) ڈاکٹر ايم . ايچ . صديقي "مهدي جونپوري ۽ سنڌ"، ترجمو: غلام محمد لاکو، رسالو "مهراڻ" ۱۹۸۷/۲، ص ۱۲۴.
(۸) ايم . ايچ . صديقي "هسٽري آف دي ارغونس اينڈ ترخانس"، ص ۲۱۵.
(۹) "تاريخ معصومي"، ص ۱۵۰.
(۱۰) "تاريخ معصومي"، ص ۱۵۳—۱۵۴.
(۱۱) "تاريخ معصومي"، ص ۱۵۵—۱۵۷.
(۱۲) "تاريخ معصومي"، ص ۱۶۰.
(۱۳) "تاريخ معصومي"، ص ۱۶۳.
(۱۴) "تاريخ معصومي"، ص ۱۶۶.
(۱۵) ايم . ايچ . پنهور "ڪرانا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ۳۸۳.

(۴)

سمن جي دور جو عام جائزو

سمن جي سلطنت جي ابتدا ۽ انتها توڙي عروج ۽ زوال سان گڏ، حاڪمن جي الڳ الڳ ڪارڪردگيءَ جي سرسري اڀياس بعد، سين هن دور جو عام جائزو پيش ڪنداسين. هن حصي ۾ هي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي، ته سمن جي سلطنت ۾ انتظام ڪيئن هو، اثر وارا قومون ۽ قبيلا ڪهڙا هئا، سماجي جيوت ۽ ثقافتي صورت حال چا هئي ۽ امن امان توڙي اقتصادي پلي جو ڪيترو امڪان موجود هو؟ ان سان گڏ هتي سمن جي دور جي فن تعمير ۽ علم ـ ادب جو احاطو ڪيو ويندو. هن دور بابت هن قسم جي اڀياس جي پهرين ڪوشش آهي. اميد ته مستقبل جو محقق، ان متعلق اڃا ب وڌيڪ جاڻ مهيا ڪندو.

(الف) حڪومتي جوڙجڪ

انتظام: سنڌ ۾ ابتدا کان حڪومتي جوڙجڪ جو هڪ ڇنو خاڪو موجود هو. تاريخ ۾ اسان کي پهرين منظم حڪومت راءِ خاندان جي ملي ٿي. هن خاندان متعلق هاڻي هي خيال آهي، ته اهي سمن قبيلن مان هئا. راءِ خاندان جي بادشاهن وٽ مستحڪم انتظامي نظام ۽ بهتر حڪومت متعلق هڪ ڇنو چارٽر ڏسجي ٿو. برهمڻن کان پوءِ جڏهن سنڌ ۾ عربن جي حڪومت قائم ٿي، تڏهن

انهن هٿي پنهنجو انتظامي طريقو رائج ڪيو. سومرا سلاطين آها پرپور ڪوشش ڪئي، تہ سنڌ کي وري پنهنجو ڏيهي سرشتو مهيا ڪجي. سپاهه، لشڪر، امير، اهلڪار ۽ وزير سپ هتان جي قبيلن مان کنيا ويا ۽ اهڙي طرح سنڌ جي حڪومت بابت، عوامي اعتماد ۽ پروسو بحال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. سومرن جي حڪومت ۾ سمن جي قبيلي کي خاص اهميت حاصل رهي. سمان خاندان پنهنجو اقتدار اعليٰ قائم ڪندي، ڪنهن حد تائين سومرن جي پيٽ ۾، زياده مستحڪم حڪومت قائم ڪئي. ان ريت سمن سلطانن امن امان قائم ڪري، عام انسانن کي بهتر زندگي مهيا ڪئي ۽ اقتصادي سڌاري جا امڪان پيدا ڪيا.

ارغونن فتح جي نشي ۽ طاقت جي غرور ۾ اچي، سنڌ جو سمورو سياسي ۽ علمي رڪارڊ توڙي تذڪره ۽ تاريخون ناس ڪري ڇڏيون، انڪري سمن جي دور جو عام اپياس وڏي حد تائين مشڪل ٿي پيو آهي. تاهم جديد تحقيق ۽ تلاش، اسان لاءِ ڪجهه راه متعين ڪئي آهي ۽ ان جي سهاري مي مطالعو موجود ڪجي ٿو.

حڪومت جو نمونو: سومرن جي دور ۾ سمان خاندان حڪومت کي ويجهو هو. جڏهن تغلقن جي خلاف سنڌ ۾ بغاوت ٿي، تڏهن سومرا اڃا حڪومت جا ڏٺي هٿا. تاهم ان بغاوت جي قيادت جام فيروزالدين انڙ ڪئي ۽ سيوهڻ ۾ معرڪا ڪري تغلقن جي طاقت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. فيروزالدين انڙ دلير، سورهيه، سياسي مدبر ۽ بهترين سفارتڪار هو. همرڪي ڏيهه نڪالي ڏيڻ بعد، مختلف قبيلن جي ماڻهن گڏجي، انڙ کي پنهنجو حاڪم مقرر ڪري، کيس "جام" جو لقب ڏنو (۱). هي سلسلو پوءِ آخر

تائين برقرار رهيو. ممكن آهي تہ جڏهن سمن پنهنجي سلطنت کي قائم ڪري ورتو، تڏهن انهن حڪومت جي پائداري ۽ ملڪي استحڪام جي ضمانت لاءِ، سمات قبيلن جي چڱن مڙسن ۽ پين سندي راڄن جي اثر وارن فردن کي، ڪنهن نہ ڪنهن طرح مملڪت جي سربراه جي انتخاب جي معاملي ۾ شامل ڪيو هجي. تڏهن ۽ ڏسجي ٿو تہ بادشاه جي چونڊ جو آخري فيصلو، شاهي گهراڻي جا فرد پاڻ ڪندا هئا. پهريون پيرو جام مبارڪ شاهي رسم ۽ قائدا ٽوڙي اقتدار تي قبضو ڪيو، هر ڪيس ۾ ڏينهن جي اندر حڪومت کان الڳ ڪيو ويو. پنهور صاحب پڻ حاڪم جي انتخاب بابت، هي راءِ ڏني آهي تہ ان جي چونڊ، مختلف قبيلن جي اتفاق سان، شاهي گهراڻي مان ڪئي ويندي هئي (۲).

جام فيروزالدين انڙ کان پوءِ جام تماچي، بابينو، نظام‌الدين اول، علي شير، ڪرن، سنجر ۽ فيروز (آخري) امير جي اتفاق سان گادي نشين ٿيا. جام جوٹو، علي شير، ڪرن ۽ مبارڪ — اهڙا بادشاه آهن، جي يا تہ قتل ٿيا يا وري معزول ڪيا ويا. جام سنجر شايد پنهنجي پٽ جام نندي جي فائدي ۾ هٽ ڪنيو. اڪثر سلاطين طبعي موت مٿا. ان ريت ظاهر ٿئي ٿو تہ سمن جي سلطنت ۾، اندروني انتشار ۽ افراتفري گهٽ هئي. بادشاهن ۾ مذهبي رواداري ڏسجي ٿي. اهوئي سبب آهي جو ڪجهہ هندو پڻ وزير جي حيثيت ۾ ڪنما ويا. ان ڏس ۾ جام نندي جي دور ۾ پن هندو وزير - چاڪلا ۽ لکدير - جا نالا خاص اهميت رکن ٿا. سومرن جي مطالعي ۾ ظاهر ٿئي ٿو تہ، پن عورتن پڻ ڪجهہ وقت لاءِ حڪمراني ڪئي. انهن جا نالا — همون بائي ۽ تارا بائي هئا. تاهم سمن جي حڪومت ۾، عورتن جو اقتدار ۾ شراڪت جو، ڪو ب مثال

موجود کونهي. سومرن بادشاهن سماجي جيوت ۾ کجهه بندشن ۽ پابندين کي اختيار کيو. سمان سلاطين جي مطالعي ۾، اسان کي شاهي خاندان ۽ پين قبيلن ۾ سماجي فرق گهٽ ملي ٿو. اسان جي دور ۾ کجهه اديبن هن دور ۾ طبقاتي ويچا ڳولينديء، جام تماچيءَ کي خاص نشانو بنايو آهي. حقيقت ۾ سنڌ اندر طبقاتي معاشرو، انگريزن خاص مقصد سان وجود ۾ آندو. ذکر هيٺ آيل دور ۾، سماجي اوچ نيچ ان سطح تي نه هئي، جيڪا اڄ اسان جي دور ۾ پنهنجي انتها کي پهتي آهي. جام تماچي سنڌ جي خود مختياري وقار ۽ جدوجهد جو اهم اهجاڻ آهي. "نوري" سان سندس نينهن جو پيوند لڳو ۽ بعد ۾ اها سندس پٽ راڻي بني. ان بعد جام نندي ماڻين جي قبيلي مان شادي ڪئي. ان جو نالو "مدينہ" هو ۽ هن جام فيروز کي جنم ڏنو. وزير اعظم دريا خان جو "همون" راڻوڙ سان عشق پڻ پڌرو آهي. هي چند مثال ڏيکارين ٿا، ته سمن بادشاهن ۽ سندن رعيت ۾ تمام گهٽ سماجي بالادستي يا فرق موجود هو. ان ڏس ۾ تنقيد ڪندڙن کي، دنيا جي تاريخ تي پڻ نظر وجهڻ گهرجي.

سمن جي سلطنت ۾ فوجي ۽ سياسي عهدا، هڪ ئي فرد جي هٿ ۾ ڏسجن ٿا. دولهه دريا خان، دلشاد، جام سارنگ، ديوان لکدير، حاجي خان، ماڻڪ ۽ چاڪلا — هڪ طرف پنهنجي دور جا ناماوار امير ۽ سياسي مداري هئا، ته ٻئي طرف هو پنهنجي زماني جا سڀا سپاهي ۽ سپهه سالار پڻ هئا. جيتوڻيڪ مختلف جامن، حڪومت جي ڪارج هلائڻ لاءِ، جدا جدا امير ۽ وزير ڪي پرتي ڪيو، تاهم سموري سياسي طاقت ۽ فوجي قوت، بادشاهن پنهنجي اختيار ۾ رکي

هئي. انهن امیرن ۾ وزیرن ۾ البتہ دریا خان وڏي رتبي ۾ درجي جو مالڪ ٿي گذریو آهي. هو پنهنجي دور جو انتهائی اثر وارو امیر هو. اسین پڪ سان هي چئي نہ ٿا سگهون، ته سمن حاڪمن حڪومتي ڪم ڪار هلائڻ لاءِ ڪهڙا الڳ الڳ انتظامي شعبا قائم ڪيا، تڏهن به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته حڪمرانن هرهڪ شعبي تي پرپور ڏيان ڏنو، ۽ سنڌي عوام کي هڪ سٹي حڪومت ڏيڻ جي وڌ کان وڌ کوشش ڪئي.

ملڪي صورتحال ۽ حدون: راءِ خاندان جي دور ۾ سنڌ جي پکيڙ ۽ وسعت لکين ميلن تي پکڙيل هئي. برهمڻ جي دور ۾ به اهي حدون برقرار رهيون. ملتان، قندار، مڪران، ڪچ، لس بيلو ۽ ڪاٺياواڙ— تائين سنڌ جي حاڪمن جو حڪم هلندو هو. عربن جي ابتدائي دور ۾ اڳيون سرحدون برقرار رهيون. ليڪن اڳتي هلي جڏهن سنڌ جو هڪڙو ڳهرو لڙاين جي لپيٽ ۾ اچي ويو، تڏهن ان جي پکيڙ ۽ ايراضي ۾ ڳهڻجي وئي. سومرن ٿي صديون راج ڪيو. ليڪن اهي انيڪ مشڪلاتن ۽ ڏکايل سبب، سنڌ جي وڃايل علائقن کي حاصل نہ ڪري سگهيا. سومرن بادشاهن جو اڪثر ڪري، وچولي ۽ لاڙ تائين قبضو رهيو. دهلي سلطنت جي خلفشار وقت، هو ملتان تائين به پهچندا هئا. بهرحال سومرن لاهري بندر کان سيوهڻ تائين مسلسل حڪمراني ڪئي. سمن جي سلطنت کان اڳ سنڌ جي ملڪي ۽ سرحدي صورتحال ڪافي بگڙيل هئي.

فيروزالدين جام انڙ پنهنجي حاڪميت جو اعلان ڪندي، ملڪي سرحدن طرف پرپور ڏيان ڏنو، ليڪن ڪيس خاص ڪاميابي حاصل نہ ٿي. اينڊڙ ڪجهه سالن تائين بکر، سيوهڻ ۽ نصرپور— تغلق جي

قبضي ۾ رهيا. جڏهن ته سمن جو لاڙ تي قبضو رهيو. اڳتي هلي جڏهن تغلق ۽ سمن ۾ ٽاهم ٿي ويو، تڏهن ڏيهي طاقت جو اثر، موجوده سنڌ جي حدن تائين پهتو. سنڌ جي ٿر واري حصي تي، پندرهين صديء جي اچڻ تائين، سومرن جي هڪ مقامي شاخ حڪومت ڪندي رهي. انهن هتي پنهنجو مرڪزي شهر "عمرڪوٽ" جي نالي سان قائم ڪيو. بعد ۾ ٿر تي سوڍن قبضو ڪيو، جي ڪهڙو ڪري سمن جي ماتحت هئا. جام نندي جي دور ۾ سمن جي سلطنت پنهنجي وسعت جي انتها کي پهتي. ٿر جو خطو، اڇ، سبي ۽ لس بيلو، سنڌ ۾ شامل هئا (٣). گمان غالب آهي ته جام سڪندر اول جي دور ۾، اڇ ۽ ڀٽي واهڻ (ڀٽا واهڻ؟)— سنڌ جي قبضي ۾ آيا. جام سنجر پڻ ملڪي حدن کي مستحڪم رکيو. هن خاندان جي حڪومتي دائري کي جام نندي وڌ ۾ وڌ ايراضي مهيا ڪئي. ان بعد جام فيروز جي دور ۾ ملڪي ايراضي گهٽجڻ شروع ٿي. هن جي زماني جي ابتدا ۾ "سبي" شهر تي ارغونن قبضو ڪيو، ۽ ان ريت آهستي آهستي پيا علائقہ ب اسان جي اثر مان نڪرندا ويا.

جامن حاڪمن سنڌ جو انتظامي جوڙجڪ ڪيئن قائم ڪيو، ان متعلق ڇڙو ڇڙ حوالا ملن ٿا. جڏهن سمن بغاوت ڪئي، تڏهن ننگر ٺٽو سنڌ جو مرڪزي شهر ڏسجي ٿو. جام فيروزالدين انڙ پنهنجو تختگاه "ساموئي" مقرر ڪيو. ان بعد "ٺٽو" وري سنڌ جو تختگاه بنيو. هي شهر آخر تائين سمن جو مکيہ شهر رهيو. ملڪ تي پنهنجي گرفت مضبوط ڪرڻ لاءِ، سمن جامن سنڌ کي جدا جدا پرڳڻن ۽ صوبن ۾ تقسيم ڪيو. جدا جدا پرڳڻن ۽ صوبن تي حاڪم ۽ اعليٰ عملدار مقرر ڪيا ويندا هئا، جيڪي موقعو ملندي ڪڏهن ڪڏهن بغاوت

۾ ڪندا هئا. جام سڪندر کي تخت تي وهڻ سان، بکر ۽ سيوهڻ جي حاڪمن جي بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ قدم کڻڻو پيو هو (٣). شاهي خاندان جي فردن کان علاوه، ٻين مڪيه خاندانن جي فردن کي، ۾ اهم عهدا ۽ ذميداريون ڏنيون ويندیون هيون. ان ڏس ۾ دريا خان، سارنگ ۽ دلشاد وزيرن جا نالا ڪٽي سگهجن ٿا. سمن جي دور ۾ سنڌ جي انتظامي وند و رچ بابت ڪا چڱي ڄاڻ نه ٿي ملي. البت هڪ موقعي تي "سيوهڻ" کي صوبو سڏيو ويو آهي (٥). مطالعي هيٺ آيل دور ۾ — جوڻ، بکر، سبي، عمرڪوٽ ۽ نصرپور — اهم سياسي ۽ فوجي مرڪز هئا. هنن شهرن ۾ قلعا ۽ ڪوٽ تعمير ڪرڻ اتي سپاه ۽ فوجي ماهر رکيا ويا هئا. سمن جي آخري دور ۾، ڪجهه بلوچ قبيلا سنڌ ۾ داخل ٿيا. ان زماني ۾ بلوچستان ۾ طويل گهرو جنگ لڙي وئي، جنهن سبب لاشاري ۽ سندن حمايتي قبيلا اتر سنڌ ۾ داخل ٿيا. سنڌ جي انتظامي ڍانچي ۾، هنن قبيلن کي خاص اهميت حاصل نه هئي. ابتدائي ڄامن کي ڪجهه وقت، دهلي سلطنت کي ويجهو ڏسڻ جو موقعو ملیو هو، ان ڪري پنهنجي حڪومت جو ڍانچو تيار ڪندي، انهن دهلي سرڪار جي طرز حڪومت مان ڀڻ فائدو ورتو هوندو.

ڀاڙيسري ملڪن سان لاڳاپا: خارجہ پاليسي ڪنهن به رياست، قوم ۽ حڪومت جي زياده ۽ پائدار استحڪام ۾، بنيادي ۽ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. متوازن ۽ موزون باهرين پاليسي، حقيقت ۾ هڪ سٽي حڪومت جي علامت آهي. ابتدا ۾ سمن سلطانن پنهنجي اقتدار اعليٰ جي قيام ۽ ملڪ جي خود مختيار حيثيت بحال ڪرڻ جي جنگ لڙي. ان مقصد خاطر مرڪزي ايشيا جي

منگولن کان ، مدد وٺڻ ۾ کوبه عيب نه سمجهيو ويو. جام ٻاڻي کان ، فيروز تغلق ۽ عين الملڪ ماهرو کي ، ان مدد وٺڻ تي سخت ناراضگي هئي. ماهرو اهڙو ذکر پنهنجن خطن ۾ ب کيو آهي. دهلي سلطنت جي مرڪزيت ختم ٿي ، تڏهن سنڌ جي آس پاس ۾ ، ڪيئي نيون حڪومتون ۽ سلطنتون وجود ۾ آيون. وقت ۽ حالتن جي گهرج آهر ، سنڌ جي بادشاهن پاڙيسري رياستن طرف دوستي ۽ صلح جو هٿ وڌايو. ڪڇ تي جاڙيجن سمن جو راڄ هو ، جن سان سنڌ جي سمن جا سٽا لاڳاپا رهيا. گمان غالب آهي ته هتي جي سمن ، ڪڇي سمن جي مدد سان ، سومرن کي سنڌ جي اقتدار مان بيدخل ڪيو. جام تماچي جڏهن ٻيون ڀيرو حڪمراني ڪري رهيو هو ، تڏهن سنڌ جي اوپر ۾ گجرات ۾ ظفر خان پهنجي سلطنت قائم ڪري ورتي. تڏهن کان ئي ٻنهي ملڪن ۾ سٽا لاڳاپا قائم ٿيا. ان زماني ۾ ڪشمير تي سلطان شهاب‌الدين (۱۳۵۹—۱۳۷۸ع)، حڪومت ڪري رهيو هو. ڪشميري مؤرخن سنڌ تي، شهاب‌الدين جي ٻه حملي جو ذکر ڪيو آهي(٦). سنڌ ۽ هند جي محققن هن حملي کي ، ٻي بنياد سڏيندي رد ڪيو آهي (٧). جام فتح خان (۱۳۱۳ — ۱۳۲۸ع) جي دور ۾ ، سنڌ تي ڪشمير جي ٻه وڏيڪ ٻي بنياد ڪاه جو ٻڌ ذکر ملي ٿو. ٻنهور صاحب جو رايو آهي ته اهو حملو نٽي تي نه ڪيو ويو ، بلڪ تبت طرف ڪوٽيا (Fatta Kutia) تي ڪيو ويو هوندو (٨). ان وقت ڪشمير تي شيخ علي حڪومت ڪري رهيو هو. حقيقت ۾ سنڌ ۽ ڪشمير ۾ ، ذکر هيٺ دور ۾ سٽا لاڳاپا موجود هئا، جيئن هيٺ ذکر ٿيندو. جام فتح خان(نمبر: ۱۱) جي دور ۾ ، گجرات ۽ سنڌ جو سماجي تعلق پيدا ٿيو ، جنهنڪري ٻنهي ملڪن جا تعلقات وڏيڪ مظبوط ٿيا. ان ڏس

۾ جام تغلق جوڻي ثاني (نمبر:١٢)، وڏيڪ پيش رفت ڪئي. هن پنهنجي ٻن نياڻين جي شادي گجرات ۾ ڪئي. ان ريت رسمن ۽ گجراتين ۾ وڏيڪ تعاون، دوستي ۽ صلح جا امڪان پيدا ٿيا. راشدي صاحب جو خيال آهي، ته جام تغلق جوڻي ثاني، اندروني پريشانين کان ڇوٽڪاري لاءِ، هي ٻيون مائٽيون ڪيون (٩). پنهور صاحب جي راءِ آهي، ته گجرات ۽ سنڌ جي بهتر لاڳاپن ڪري، دهلي سلطنت جي جارحيت جي پس منظر ۾ سمجهڻ گهرجي (١٠). ڏنو وڃي ته ان دور ۾ دهلي سلطنت ڪمزور ٿي، جهڙوڪر ختم ٿي چڪي هئي. البت وچ ايشيا جي منگولن کان بچاءَ واسطي، گجراتين ۽ سنڌين هڪ ٻئي سان، بهتر تعلق پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

سمن سلطانن هر پاڙيسري رياست سان دوستي ۽ صلح کي ترجيح ڏني. جام سنجر ڪنهن اوچتي صورتحال کان بچڻ لاءِ ماروڙ ۽ گجرات جي سرحدن سان سمن، سودن ۽ ڪلهوڙن کي آباد ڪيو. سندس دور ۾ سن ١٣٥٩ع ۾، هنن قبيلن جي چڙوچڙ سپاه سان، ماروڙ جي راجا جوڏا جو تصادم ٿيو. هن ويڑهه ۾ راجا جو پٽ سنتل مارجي ويو (١١). هن واقعي کان سواءِ، ماروڙ ۽ سنڌ ۾ ٻي ڪنهن، ڇڪتاڻ جو ڏس ڪونہ ٿو ملي.

سنڌ جي سمن جي خارجہ پاليسي، جام نندي جي دور ۾ نہ رڳو متوازن هئي، پر اها پنهنجي ڪاميابيءَ جي اوج کي پهتي. هن بادشاه جي زماني جي حوالي سان، اوڙي پاڙي سان لاڳاپن متعلق تاريخ اسان تائين مناسب مواد پهچايو آهي. نامياروِ محقق ۽ عالم سيد حسام‌الدين راشدي مرحوم، ڪامياب خارجہ پاليسيءَ جو

ذکر ڪندي، جام نندي ڪي تمام سڀ لفظن ۾ ياد ڪري ٿو (١٢).
جام‌سنجر اقتدار جي مسند، جام نندي جي حوالي ڪري گجرات هليو ويو هو. ممڪن آهي ته درباري افراتفري ۽ جوڌپور (مارواڙ)— سان هلندڙ سرحدي جهڙ پن سبب، جام نندي ڪي اقتدار حوالي ڪري، سنجر خود اختياري جلاوطني پسند ڪئي. جام نندي سندس جو بادشاه بنجڻ شرط، هر طرح جي ابتري ختم ڪرڻ طرف ڌيان ڏنو. ان ڪري ۽ درباري امير جام ابراهيم ۽ جام بابزيد- ملتان طرفان جلاوطن ٿيا، جتي سلطان حسين‌لانگاه ڪين جاگيرون ڏنيون ۽اهم عهدا ڏنا. ان‌صورتحال جي باوجود جام نندي ۽ سلطان حسين لانگاه ۾ سندا تعلقات برقرار رهيا ۽ سوڪڙ پن جي مٺاسڻا جاري رهي (١٣). ڪشمير ۾ ان دور ۾ سلطان زين‌العابدين، حڪومت ڪري رهيو هو. جهڙي ريت سنڌ ۾ جام نندي جهڙو مثالي بادشاه پيدا نه ٿيو، ٺيڪ ان ريت ڪشمير ۾ زين‌العابدين جهڙو لائق حاڪم وري ڏسي نه سگهيو. زين‌العابدين ۽ جام نظاالدين ۾، تحفن جو تبادلو ٿيندو رهندو هو(١٤). اندازو آهي ته مارواڙ ۽ سنڌ جي لاڳاپن ڪي، متوازن رکڻ طرف ۾ ڌيان ڏنو ويو هوندو. هن دور ۾ ڪڇ سان صلح ۽ دوستي جاري رهي. سنڌين ۽ گجراتين — جام نندي جي دور ۾، مشڪل گهڙي ۽ آزمائش وقت، هڪٻئي جي مدد ڪري، بهتر لاڳاپن جو عملي ثبوت ڏنو. ان دور ۾ گجرات ۾ سلطان محمود بيگڙو حڪمراني ڪري رهيو هو. رڻ ڪڇ ۽ ٿر جي سرحدن سان لڳ، متعدد پيرا فساد ٿيا جن ڪي چيپائڻ ۾ بيگڙي، سمن جي لشڪر جي مدد ڪئي. گجرات ۽ سنڌ ۾ موجود سڀ سياسي لاڳاپن جي ڪري، ٻنهي ملڪن ۾ فوجي، تعليمي ۽ ثقافتي معاهدا ٿيا. هن دور ۾ سمن جو خاندبش جي فاروقي سلاطين سان به سڌو تعلق ڏسجي ٿو. هڪٻئي

پاڙ يسري ملڪ ايران سان، سنڌ جي سلاطين جي واسطيداري متعلق تاريخ خاموش آهي. البت نندي جي دور ۾ متعدد ايراني عالم، شاعر ۽ اديب سنڌ ڏهتا ۽ کين وڏي عزت نصيب ٿي. حافظ شيرازي ايران جو مشهور شاعر، سنڌ اچڻ لاءِ تنڌار ٿيو هو، ليڪن وطني ڪشش سبب پنهنجي ملڪ موٽي ويو.

جام نندي هميشه ڪنهن پاڙيسري رياست سان جنگ ڪرڻ کان ٽارو ڪيو. ليڪن سندس دور ۾ سن ۱۴۹۰ع ۾، هرات ۽ سنڌ ۾ چڪتاڻ پيدا ٿي. جنگ ۽ جهيڙو سال ۱۴۹۰ع تائين جاري رهيو. حسين بايقرا ۽ جام نندي جي سٽن لاڳاپن بگاڙڻ، ۾ ارغونن اهم ڪردار ادا ڪيو. ياد رهي ته ارغون تنڌار تي، حسين بايقرا پاران نيابت ڪندا هئا. بلوچستان ۾ رندن ۽ لاشارين جي طويل خانه جنگي سبب، سمن سلطانن ۽ هرات جا تعلقات وڌيڪ خراب ٿيا. تاريخ جي هن ڏڪئي وقت ۾، لاشارين اهل سنڌ کان مدد طلب ڪئي. جڏهن ته رندن فوجي مدد لاءِ حسين ڏي واجهايو. اڄ اسين پنج صديون اڳ ٿيل هن خونريز جنگ بابت، تجزيو ڪندي جام نندي متعلق ڪي گمان ڪيا، سندس ڊپلوميسي ۽ سياست کي ناڪام سڏي سگهون ٿا. تاهم هن جنگ سبب شال ڪان ننگر پارکر تائين، جيڪا تباهي ۽ بربادي آئي، ان جي پوري ذميداري سمن بجاءِ خود بلوچن تي اچي ٿي. محمود شاه بخاري لکي ٿو:

"رندن ۽ لاشارين پنهنجي ڪڏيل طاقت سان، مڪران جي ريگستان ۾ نڪري، خوشحال علاقه فتح ڪرڻ ۽ پنهنجي قوم جي عظمت حاصل ڪرڻ خاطر پيش قدمي ڪئي. ڪاميابي سندن قدم چمڻ ۾ بخل ڪان ڪم نه ورتو، پر ٿوري منزل هلڻ بعد سندن

قدم رکجي ويا. مير چاکر وٽ چاليهه هزار جنگي جوان هئا، جڏهن ته مير گوهرام پنجيتاليهه هزار بلوچن جو ڪماندر هو. پنجاسي هزار سرفروش بلوچن جو لشڪر چا نه ٿي ڪري سگهيو؟ سلطان محمود غزنوي هندستان تي سترنهن حملا ڪيا، ڪنهن به حملي ۾ ونس ويهن هزارن کان وڌيڪ لشڪر نه هو. شهاب‌الدين غوري ڏهن هزارن جي لشڪر سان، پرٿوي‌راج کان دهلي تخت کسيو. التمش، علاؤالدين خلجي، محمد تغلق، بابر ۽ شير شاه — وٽ به ڪڏهن ايڏو وڏو لشڪر نه هو. جيڪڏهن بلوچ ايڏيون ڪاميابيون نه ٿي ڏيکاري سگهيا، ته گهٽ ۾ گهٽ پنهنجو وقار ته قائم ڪري ٿي سگهيا. گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي زمين ٽڪري تي، ته سر بلند رهي ٿي سگهيا. افسوس جو پنهنجي طاقت ڪتب آڻڻ بجاء، هو پاڻ ۾ ئي وڙهي وڙهي تباه ٿي ويا"(١٥).

جام نندي جي خاتمي سان، سمن جي سلطنت پنهنجي اوج کي پهتي. ابتدا ۾ ته جام فيروز نندي عمر جو هو، ليڪن عمر ۾ وڏي ٿيڻ سان، ۽ ڪيس ذهني ۽ سياسي پختگي حاصل نه ٿي سگهي. درباري سطح تي فيروز جو سمورو ڏيان، دريا خان کي ختم ڪرڻ طرف رهيو. خارجي سطح تي ٻئ سندس پاليسي ناڪام ڏسجي ٿي. ڪنهن به پاڙيسري رياست سان، فيروز جا سٺا تعلقات برقرار نه رهيا. جيئن جيئن مرڪزي ايشيا ۾ طوفاني تبديليون اچي رهيون هيون، تيئن تيئن ارغون سنڌ کي ويجهو پوندا ويا. سن ١٥١٠ع ڌاري ڪچ ۾ اقتدار جي جنگ شروع ٿي وئي. راول هٺان، همير جي‌قتل ٿي ويو. راول ان گهڙيءَ فيروز کان مدد ورتي، جڏهن ته ڪنگهار، گجراتين ڏي واجهايو(١٦). هن صورتحال سبب گجرات، سنڌ ۽ ڪچ ملڪ

جا لاڳاپا انتهائي خراب ٿي ويا. سنڌ جي سمن، گجرات جي سلطانن ۽ ڪچ جي جاڙيجن ـ ۾ هڪ ٻئي لاءِ عزت، مدد، خيرخواهي ۽ سات جو موجود صدين جو سلسلو ختم ٿي ويو. ان بعد گجراتين جام فيروز کي هٽائڻ، ۽ صلاح‌الدين کي حاڪم بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙي طرح سنڌ ۾ پڻ اقتدار جي جنگ شروع ٿي وئي. ان ڪري سنڌ جي مستحڪم ۽ آزاد سلطنت جي خاتمي لاءِ، فيروز ۽ ايترو ئي جوابدار آهي، جيترو شاه بيگ ڏوهاري آهي. سنڌ جو ملڪ وڃائڻ بعد، جام فيروز وري ڪچ ۽ گجرات سان دوستي قائم ڪئي ۽ مٽيون مائٽيون ۽ ڪيون، تاهم وڃايل وطن ڪيس وري نه ملي سگهيو. سندس موت ۽ گجرات ۾ ٿيو ۽ دفن ڪفن ۽ اتي ٿيو. هن دور ۾ ننڍي ڪنڊ ۾ پورچوگيز ۽ پهتا، ليڪن سنڌ سان سندن تعلق، بابت ڪجهه ۽ معلوم ٿي نه سگهيو آهي.

فوجي صورتحال ۽ جنگي طور طريقو: سنڌ جي تاريخ پڙهندي اسان کي ڪنهن باقاعده فوج جو پتو نه ٿو پوي. اوڪي گهڙي اچڻ تي راڄن جا چڱا مڙس، قبيلن جا سردار ۽ ڪوٽن جا نيڪ مرد، جوڌن جو مناسب تعداد مهيا ڪندا هٿا. ذڪر هيٺ آيل دور ۾، پڻ ساڳي صورتحال ڏسجي ٿي. ان ڪري چئبو ته سمن جي سموري قوت جو مدار سنڌ جي عوام تي هو. اهل سنڌ مشڪل وقت ۾، ٻار ڪان جوان ۽ ٻڍي ڪان عورت تائين، پنهنجي وطني دفاع جي جنگ لڙي. ان ۾ هندو ۽ مسلم جو ۽ ڪو تفاوت نه هو. سمن جي ٻهرئين سر براه جام فيروز الدين انڙ، تغلق خلاف ٿيوهڙ ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو، تڏهن سائس ڪڏ ارڙهن سؤ جوڌن جو لشڪر هو (١٧). ان بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ، ڪيئي ڏينهن لڙائي

جاري رکي وئي، تڏهين ۾ دهلي سلطنت کي سوپ حاصل نہ ٿي. آخرڪار سمن جي اڳواڻ امير قيصر، کي صلح جي ڀهاني گرفتار ڪري قتل ڪيو ويو. محمد تغلق کي سنڌي سپاهه سان جنگ ڪرڻ، لاءِ منگولن کان مدد ونڊي پئي. فيروز تغلق سنڌ تي ڇهر ٽين سملي وقت، نوي هزار سوار، پنج هزار بحري پيڙا ۽ چار سؤ اسي جنگي هاٿي استعمال ڪيا (١٨). ان وقت جام بابينو سنڌ جو حاڪم هو. هن وٽ چاليهه هزار پيادن ۽ ويهه هزار سوارن جو لشڪر هو (١٩). جامن پوري حرفت ۽ حيلي سان هندي لشڪر کي منهن ڏنو. بحري پيڙي ناس ڪرڻ کان علاوه، سنڌ جي حاڪمن حملي آور جي بري طاقت کي ۾ تباه ڪيو. فيروز گجرات وڃڻ لاءِ ڪڇ جو رستو ورتو. بادشاه ۽ سندس لشڪر ڇهه مهينا ڪڇ ۾ رلندو رهيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ فيروز پوري تياري ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيو. هندي فوجي قوة جو انگ اڪر موجود ڪونهي، تڏهن ۾ اندازو آهي ته هن پيري، اڳ جي پٽ ۾ ڪهڙو سپاهه آندو ويو هوندو. فيروز سنڌ ۾ داخل ٿيو ته جوئر ۽ ٻاجهر، جي فصل جي ڪٽائي ٿي رهي هئي. هن هڪدم اناج تي قبضو ڪيو. سمن جمي لڙائي ڪئي. هندستاني وري ۾ هارائي ويا. فيروز لڙائي روڪي وڏيڪ فوج، گڏ ڪرڻ لاءِ دهلي طرف حڪم موڪليو. اٽڪل روءِ هڪ سال تائين، سمن ۽ تغلق ۾ ويڙهه ٽيندي رهي. فيروز سوپ جي اميد نہ ڏسي، مخدوم جهانيان جهان گشت کي وچ ۾ آندو. هن جنگ متعلق سيد حسام‌الدين راشدي لکي ٿو:

"جاني نقصان كافي كان زياده ٿيو، جنهن مان صاف معلوم ٿئي ٿو تہ، سنڌين جوانمرديء سان مقابلو كيو، پاڻ ۾ مٹا ۽ ڏار پين كي ۾ خوب مار يائون، سندن دفاعي تندي ۽ توانائيء ۾ رتيء ماتر ۾ فرق نہ آيو".

مخدوم جهانيہ كي وچ ۾ آڻي، تغلقن پنهنجي طاقت جو پرم برقرار ركيو. سال ۱۳۸۸ع كان پوء دهلي سلطنت ٽكرا ٽكرا ٿي وئي. سمن جي سلطنت دنيا جي نقشي تي نروار ٿي. ايندڙ هك صدي تائين سنڌ، كنهن مكيہ معركي ۾ ملوث نہ ٿي. كجهہ غير اهم جنگين جو ذكر گذريل صفحن ۾ كيو و يو آهي.

پندرهين صدي جي آخر ڏاري سنڌ ۽ هرات ۾ لڑاين جي ابتدا ٿي. ابتدا ۾ ارغونن بهادر خان كي شكست ڏني، شهر "سبي" تي قبضو كيو. مختصر مدت ۾ دريا خان هي شهر واپس ورتو ۽ ارغونن كي عبرتناك شكست ڏني وئي. فيروز جي حكومت جي ابتدا ۾، ارغونن "سبي" ۽ پين شهرن تي وري قبضو كيو (۲۰). سنڌ تي باقاعده حملي كان اڳ، شاه بيگ ارغون ننڍا ننڍا حملا كري، سنڌين كي خوفزده كرڻ شروع كيو. ۱۱ محرم ۹۲۷ھ تي ارغونن، ننگر ٺٹي ۾ اچي دريا خان كي للكاريو. اڳ سنڌ جي اڳواڻن ۾ اتحاد هو، ان كري قندار جي سرحد تي دريا خان سوپ پاتي. هاڻي سمن جو سڄو شيرازو منتشر هو، ان كري سنڌ جو هي سورهيہ، پنهنجي تختگاه ۾ ۽ كاميابي حاصل نہ كري سگهيو. پوء ۽ ارغون ميدان جنگ تي، كيس ناكام بنائڻ ۾ كامياب نہ ٿيا. آخركار كيس حيلي بهاني سان گرفتار كري شهيد كيو ويو!

جام صلاح‌الدين سمن ، جاڙيجن ۽ سوڍن جو ڏه هزار لشڪر گڏ ڪري، ارغونن سان مقابلا ڪيا . ڪيس راءِ ڪنگهار جي مدد حاصل هئي (٢١). هن جنگ ۾ جام جي لشڪر پهچي لڙائي ڪئي . ليڪن سندس پٽ هيبت خان ۽ خود سندس شهادت، ارغونن کي همٽ ۽ سوپ حاصل ڪئي . ان بعد بزدل فيروز چاليهه هزارن جو لشڪر گڏ ڪري ، بدين طرف شاه حسن ارغون کي للڪاريو . هڪ ڏينهن جي جنگ ۾ ويهه هزار انسان مارجي ويا.

هن عنوان ختم ڪرڻ کان اڳ، مناسب ٿيندو ، ته ذڪر هيٺ آيل دور جي مکيه فوجي مرڪزن ، جنگي طور طريقن ۽ هٿيارن بابت مختصر ذڪر ڪجي . سمن جي دور ۾ عمر ڪوٽ، نصرپور ، ٻٽورو ، ڪلان ڪوٽ، رتو ڪوٽ، سيوهڻ، نيرون ڪوٽ، سبي، بکر ڪوٽ ماڇي ، چانڊڪ، باغبان، ٺٽو ، فتح پور، ٽلٽي ۽ بدين اهم فوجي مرڪز هئا . هتي قلعا ۽ ڪوٽ هئا ، جتي فوج جو مناسب تعداد موجود هوندو هو . اڪثر سمان سلاطين اقتدار جي واڳ ونڊي ، سرحدي شهرن ڏي ويندا هئا ۽ اتي بچاءَ ۽ دفاع بابت خاص حڪم ڏيندا هئا . متعدد بادشاهن بکر ۾ وڃي ، فوجي انتظام رکيو . جام نندي جي دور ۾ اتي دلشاد مقرر ڪيو ويو . ارغونن سنڌ فتح ڪرڻ بعد ، سمن جي هر اهجاڻ ۽ علامت کي ختم ڪيو . شاه بيگ بکر جي پوري بناوت کي ڊاهي ، نئين سر اڏڻ جو حڪم جاري ڪيو (٢٢) . اوپارين سرحدن تي امن امان هوندي ، ۽ جام سنجر قلعا ۽ ڪوٽ اڏائي ، ڪجهه مکيه قبيلن کي اتي رهايو هو .

سمن جي دور ۾ سنڌي ماڻهو ميداني جنگ کان علاوه، بحري ميدان تي ۽ لڙائي ڪرڻ ۾ قابل هو . فيروز تغلق جي حملي وقت،

جامن ننگر ٿئي ۾ قلعي بند ٿي لڙائي جاري رکي. ان کان علاوه کاهيون کوڙ ۽ ان دور جي جنگي طريقي ۾ شامل آهي. سنڌي لشکر تغلق جا بحري پيڙا ناس کيا ۽ ليکن شاه حسن ارغون سان وڙهندي ۽ جام فيروز جو لشکر ناڪام ٿيو. مير معصوم لکي ٿو:

"لشکر جي درياه ٽپڻ وقت ماڻڪ وزير ۽ جام فيروز جو نائي شيخ ابراهيم کجهه لشکر ساڻ ونڻي ۽ سامهون اچي دنگيون کوليون ۽ توبچن ۽ تير اندازن سان پريل کي پيڙيون ۽ رستي جي منهن تي آڻي روکڻ لڳا".

مؤرخين ٿلٽي وٽ ٿيل لڙائي ۽ جو ذکر ڏاڍي دلچسپ انداز ۾ کيو آهي:

"سهتا ۽ سوڍا ماڻهو جيکي اتي حاضر هئا ۽ تن ٺهراءُ کيو ته جيستائين جان باقي هوندي ۽ تيستائين لڙائيءَ تان هٽ نه ڪندا سون . . .

"انهيءَ جنگ ۾ سوڍن ماڻهن عجيب لڙائي ڪئي ۽ ۽ مقابلي جي ميدان ۾ ڏاڍي مڙسي ڏيکاري ۽ ۽ بهڪ ڪري ۽ انهن مان گهڻا جوڏي سوڍي جي پاڻ رنمل سان گڏ کسي ويا".

بدين طرف ٿيل ارغونن ۽ فيروز جي آخري جنگ جو ذکر ڪندي ۽ مير معصوم نهايت تعجب سان ۽ سنڌي جنگي طور طريقي بابت لکيو آهي ته:

"انهن ماڻهن جڏهن مغلن جو لشکر ڏٺو ته سڀني هڪدم گهوڙن تان لهي ۽ مٿن تان پڳون لاهي ۽ چادرن جون ڪڍون هڪٻئي سان ٻڌي ۽ جنگ شروع ڪئي. سڌ ۽ هند جي ماڻهن جو اهو قاعدو آهي ته ۽ جڏهن پاڻ کسڻ جو فيصلو ڪندا آهن ۽ تڏهن گهوڙن تان لهي ۽ مٿا اگهاڙا ڪري ۽ چادرون ۽ ڪمر بند هڪٻئي سان ٻڌندا آهن"(۲۳).

سمن جي دور جي جنگي حرفتن ۽ طور طريقن جو اپياس ڪندڙ، ڪجھ اهم حقيقتن کي نظرانداز نہ ڪري ڪونہ سگھجي. ھڪ روايت آھي تہ:

"سمان ۽ سومرا، ٻہ ڳالھيون ياريں،
وار نہ ڪن عورت تي، پڪي پٽ نہ وڃن"(۲۴).

معنيٰ تہ سمن ۽ سومرن ميدان جنگ تي، عورت جي عزت جو خاص خيال رکيو، ۽ لڙائي مان پڪل سپاھ جي ٻارڙن وڃڻ ۾ انھن جو شھور نہ ھو. سمن سلطانن ھر پيري سنڌ جي دفاع جي جنگ ھاڻ لڙي، تاھم ضرورت وقت انھن پاڙيسري قومن کان، مدد وٺڻ ۾ ٻہ عيب نہ سمجھيو. غنيم جي حملي وقت، سمان سلاطين ٻيڙا فصل کي، ناس ڪرائي چڏيندا ھٿا. فيروز جي ٻھرين ڪاھ پيري ائين ڪرڻ سان، سنڌين کي مثالي سوپ ٿي ھئي، جڏھن تہ ٻئي حملي وقت تغلقن پڪل فصل تي قبضو ڪري، پنھنجي مرضي ۽ خواھش موجب سمن تي معاھدو مڙھيو ھو. بلاشبہ وطني دفاع ۾، قومي ھڏي مکم ڪردار ادا ڪري ٿي. ارغونن جي سنڌ ۾ ڪيل فتوحات کي، ھتان جي قوت ۽ گھرو ٽڪرار وڏي ھٿي ڏني. تاھم اھل سنڌ جي شڪست جو سبب ڏيندي، مير علي شير لکي ٿو:

"سنڌي ماڻھو ۽ سندن گھوڙا، ڪلاھ پوش مغلن جي ھيبت کان، ٻھرئين ٿي دفعي ٽاھ کائي پڇي ويا"(۲۵).

زره، تير ڪمان ۽ تلوار سان ليس ٿي، پندرھين ۽ سورھين صدين جا سنڌ واسي، پنھنجي دشمن کي قلعي بند ٿي يا وري ڪاھيون ڪوٽي لاڪاريندا ھٿا. سلطنت ھند ھاڻي ميدان جنگ تي ڪتب آڻيندي ھئي، جڏھن تہ سنڌ ۾ گھٽو ڪري لڙائي واسطي

گھوڑا استعمال ۾ ايندا هئا. هن دور ۾ گجرات، وجيه نگر ۽ دکن ۾ بارود ۽ آتشي هٿيار پهچي چڪا هئا(۲۶)، تاهم سنڌ ۾ ان زماني جي هي نئين جنگي دريافت اڃا نه پهتي هئي.

سمن جي دور ۾ سهتا، سوديا، ڏهر، ڏاريجا، ماچي ۽ سمان مارشل قبيلن جي روپ ۾ ظاهر ٿين ٿا. ارغونن ملڪ وٺڻ بعد، هنن قبيلن جو قتل عام ڪرايو. هن زماني جي جنگي اپياس ڪندي دريا خان، امير قيصر، چام انڙ، چام بابينو، چام تماچي، چام سارنگ، دلشاد، جوڙو سوديو، سوڻڙ خان، محمود خان، رنمل سوديو، شيخ ابراهيم، هيبت خان، چام صلاح‌الدين، ماڻڪ، شيخ ابراهيم، مخدوم بلاول ۽ سندس خليفا — وطن دوست، دلير، سورهيه ۽ فوجي ماهر طور تاريخ ۾ نمايان ڏسجن ٿا. جڏهن ته قاضي قادن ۽ چام فيروز — بزدل ۽ ڪائر توڙي وطن فروش جي روپ ۾ ظاهر ٿين ٿا.

عدالتي سرشتو: سمن جي سلطنت ۾ عدالتي سرشتي جا به سڪيه شعبا هئا. هڪ طرف عدالتي ضابطي ڪي، اسلامي شريعت سان روشناس ڪيو ويو، ۽ ٻئي طرف سنڌ جي سماجي ڏانچي ۽ قاعدن ڪانون پڻ مدد ورتي وئي. مقامي نوعيت جا معاملا ۽ تڪيدا ننڍا ڏوه، هيٺين سطح تي راڄن جا چڪا مڙس ۽ قبيلن جا سربراه، پاڻ ڪندا هئا ۽ فيصلا ڪندا هئا. هي طريقو سنڌ جي ڏيهراڙين ۾، اڄ سوڙو رائج آهي. جيتوڻيڪ ويهين صديءَ جو سنڌي سماج گهڻي حد تائين تبديل ٿي چڪو آهي، تاهم اڄ ۾ سمات قبيلن جو سنجيده معاشرتي مطالعو، ان ڏس ۾ اسانکي گهڻو مواد مهيا ڪري سگهي ٿو.

سمن جي دور ۾ هتان جو سماج ڪافي ۾ امن هو، جو ته سنڌ ۾ اتر ۽ اولهه جي قومن جا اثرات اڃا نه پهتا هئا. قتل،

خونريزي ۽ ڪاروڪاري ڪري ، خون ڪرڻ سنڌ ۾ سخت دور جا آئلر ۽ ناهياڻ آهن . ان کان اڳ هتي انساني قتل، وڏو جرم، ٿيو ۽ پاپ سمجهيو ويندو هو . مقامي سماجي ضابطن کان علاوه ، سمن سلطانن پنهنجي عدالتي سرشتي کي منظم ڪرڻ لاءِ ، اسلامي شريعت ۽ قانون کان پڻ مدد ورتي . مير علي شير هن دور جي ڪجهه قاضين جا ڦالا رڪارڊ ڪيا آهن، جنهن کي اسلامي قانونن ۽ فقه تي مڪمل عبور حاصل هو . قاضين جو انتخاب عام طرح اعليٰ تعليمي ادارن جي استادن ۽ عالمن مان ڪيو ويندو هو . اسلامي عدالتي سرشتو ، هن دور ۾ چام نندي جي وقت اوج تي پهتو .

مؤرخن سمن سلطانن جي عدالتن ۽ انصاف بابت لکندي : چام علي شير ، چام خيرالدين ، چام سنجر ۽ چام نندي ، جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي . چام خيرالدين جي عدل ۽ انصاف بابت ٻڌايو ويو آهي ته :

" هو هڪ ڏينهن سير تماشي لاءِ نڪتو ، ۽ هڪ ڪڏ ۾ ڪجهه هڏا پيل ڏسي ، ٽورو وقت ٻيهي ، حاضرين ڏانهن منهن ڪري چيائين ته ڪي مظلوم آهن، جي انصاف گهري رهيا آهن". جاچ مان معلوم ٿيو ته ست سال اڳ هتي گجرات جو هڪ قافلو لٽيو ويو هو ۽ ماٺهو ماريا ويا هئا . هن چورن کان مال ڇڏائي، وارثن ڏانهن موڪليو . ۽ قاتلن کان قصاص ورتو" (۲۷) .

چام علي شير کي ۽ عادل سڏيو ويو آهي . تاريخ ۾ چام سنجر جي عدل پروري مشهور آهي . سندس دور ۾ بکر جي قضا جي عهدي تي ، قاضي معروف مقرر ڪيل هو . هو صاحب عدالت هلائيندي، ٻنهي ڌرين کان رشوت وٺندو هو . چام سنجر

هي شڪايت ٻڌي ، تڏهن ڪيس ڪٿي طلب ڪيائين . پڇا ڪرڻ تي قاضي جواب ڏنو ، ته هائو آءٌ پنهي پارٽين کان پيسو وٺان ٿو . ايا ته شاهد تڪڙ ۾ نڪري وڃن ٿا ، ورنہ انهن کان به خرچي وٺان ها . رشوت ڪائڻ بابت قاضي وضاحت ڪندي ٻڌايو ، ته عيالدار آهيان ۽ پگهار مان پورت نہ ٿي ٿئي (٢٨) . جام سنجر هي قصو ٻڌي قاضي معروف کي انعام ڏنا ۽ سڄي ملڪ ۾ ملازمن جي تنخواه وڌائڻ جو حڪم ڏنو . جام نندي جي دور ۾ عدالتي سرشتي ۾ وڌيڪ سڌارا آندا ويا ۽ ان کي اسلامي قانون جي تابع بنايو ويو . جام صلاح‌الدين جي دور ۾ قاضي نعمت‌الله ، ۽ جام نندي جي حڪومت ۾ قاضي عبدالله ۽ اڇ جي قاضي محمد وڏو نالو ڪيو .

سمن بادشاهن مڪيم شهرن ۾ عدالتون قائم ڪيون . ننگر ٺٽي ۾ چيف جسٽس (وڏو قاضي) رهندو هو ، جيڪو ڪورٽ هلائڻ کان علاوه اهم ديني مسئلن ، تي وقت جي حاڪم کي صلاحون ۽ مشورا ٻڌ ڏيندو هو . هن دور جا قاضي تواڙي حاڪم انصاف پسند ۽ خدا جو خوف رکندڙ هئا . انصاف ۽ عدل کي ٻن ڏوکڙن تي نيلام ڪرڻ گهٽو ٻوڙ جو قصو آهي . سمن جو دور نفسانفسي ۽ وٽ پڪڙ کان آجو هو . خدا جو خوف موجود ۽ انسانن جو وقار اڃام قائم هو . ممڪن آهي ته ڪن محققن لاءِ جامن جي عدل پروري ، متعلق ڏنل هي مثال اعتبار جوڳا نہ هجن . ليڪن صدي ڏيڍ ٻوڙ مغلن جي هڪ حامي مؤرخ ميرڪ يوسف ، جام خيرالدين جي انصاف جو مٿيون ذڪر ڪندي ، پنهنجي دور ۾ سنڌ اندر ظلم ۽ ناحق بابت هن ريت اظهار راءِ ڪيو هو :

"هن وقت حالت اها آهي ، جو سيوهڻ جا مظلوم اڃا تائين جيئرا ويٺا آهن ۽ احمد بيگ‌خان توڙي سندس پاڻ پيٽي عيش پيا ڪن"(٢٩) .

ياد رهي تہ ان وقت احمد بيگ، سيوهڻ سرڪار تي شاه جهان ٻاران نيابت ڪري رهيو هو.

تعليم: سمن بادشاهن رياستي سطح تي، تعليم ۽ تحصيل جي خوب سرپرستي ڪئي. تاريخ ۾ هنن بادشاهن جي علم دوستي ۽ عالم نوازيءَ جا ڪيئي مثال موجود آهن. عربن جي فتح بعد هتان جي تعليم ۽ تدريس ۾ تبديلي آئي. سنڌ جو تعليمي طريقو، ٻ باقي اسلامي دنيا وانگر قائم ڪيو ويو. سومرن ۽ سمن جي دور تائين، نصاب ۾ مختصر ڦير ڦار ٿي. تاهم عربي زبان، کي درس ۾ اهم رتبو حاصل رهيو. ان دور ۾ استاد ۽ عالم اهوئي هو، جهڪو اديب ۽ اهل قلم هو. جنهن بزرگ مدرسو، مڪتب ۽ خانقاه هلائي ٿي، ان صاحب تعليم جي واڌاري سان گڏ علمي ۽ ادبي خدمت ٻ ڪئي ٿي. مولائي شيدائي مرحوم جو رايو آهي، تہ عربن ۽ سومرن جي دور ۾، مسجد درسگاه جو ڪم ڏيندي هئي، ليڪن سمن حاڪمن مدرسن لاءِ جدا جايون جوڙايون، جتي وڏي رتبي جا عالم ۽ محدث تعليم ڏيندا هئا (۳۰). سنڌ ۾ بلاشبہ ڇهن صدين ڪان مناسب ۽ معقول، ديني توڙي دنيوي تعليم جو بندوبست هو. سومرن جي زوال ڏاري ابن بطوطہ، سيوهڻ ۾ اعليٰ تعليمي درسگاهن جو ذڪر ڪندي، اتي جي استادن ۽ عالمن جو ٻ ذڪر ڪيو آهي. انهن مان اڪثريت جو واسطو ٻاهرين دنيا سان هو. ان بعد جامن پنهنجي ٻن صدين جي حڪومت دوران، تعليم جي شعبي تي گهٽو ڌيان ڏنو ۽ ان کي ترقي ونڀائي. قديم عالمن ڪان جديد محققن تائين، هن دور ۾ ٽيل تعليمي واڌاري بابت ساراه ڪئي وئي آهي. هن زماني ۾ سيوهڻ، بکر، ٺٽو، درٻيلو، ٽلٽي، ڪاها، ٻيرلوءَ، هالڪنڊي، نصرپور، اڪهاماڻي، عمرڪوٽ ۽ باغبان — اهم

علمي ۽ تعليمي مرڪز هئا. ڊاڪٽر انصار زاهد ذڪر هيٺ آيل زماني ۾ تعليمي اوسر بابت لکي ٿو:

"دهلي سلطنت جي دور ۾ تعليم ۽ تربيت جي همت افزائي ٿي. ان دور ۾ سيوهڻ ۾ "محمدي خانقاه" اهم تدريسي مرڪز ڏسجي ٿي. سمن سردارن کي حڪومت تغلق جي زماني ۾ ملي، انهن پڻ علم - ادب جي سرپرستي ڪئي. جام سنجر ۽ جام نظام‌الدين عالمن جي وڏي خدمت ڪئي. جام ٻندي باهرين دنيا جي عالمن کي گهرايو ۽ کين وڏ ۾ وڏ سهوليتون ڏنيون" (٣١).

وڃئين دور جي ماخذن جي پڙتال ڪندي، خبر پوي ٿي ته سمن سلطانن، تعليم جي واڌاري ۾ سڀي دلچسپي ڏيکاري هئي. جام تماچي، جام سڪندر (ثاني)، جام سنجر، جام نندي ۽ دولهه درياخان — مڪتبن ۽ مدرسن جي خوب سرپرستي ڪئي. هنن حاڪمن استادن جو مان مرتبو بلند ڪيو ۽ خانقاهن ۽ مدرسن لاءِ وڏيون رقمون مهيا ڪيون. جام تماچي دهليءَ جي قيد مان آزاد ٿي ٿتي پهتو، تڏهن هن حماد جماليءَ جي خانقاه ۽ درگاه لاءِ ڪري رقم فراهم ڪئي. ان سان گڏ مڪليءَ جي جامع مسجد لاءِ به فنڊ مهيا ڪيا ويا. شيخ حماد جمالي هن دور جي وڏي علمي شخصيت آهي. پاڻ هميشه حجري ۾ منهن ڏيکيو ويٺو هوندو هو. شاگرد حجري جي باهران وهندا هئا، ۽ شيخ اندران ويهي کين درس ڏيندو هو. ان ريت جام صلاح‌الدين پڻ تعليم ۽ تدريس ۾ دلچسپي ڏيکاري. سمن جي ابتدائي زماني ۾ سيد محمد شيراز ڪان سنڌ پهتو. سندس پٽ سيد احمد به ساڻس گڏ هو. هنن پنهي بزرگن صوبي سيوهڻ ۾ مدرسو قائم ڪيو ۽ علم جي پکيڙ ۾ اهم ڪردار

ادا ڪيو. سيد محمد جي وفات کان پوءِ سيد احمد مستقل طرح ٺٽي ۾ قيام ڪيو. هنن بزرگن سان گڏ حافظ شيرازي به سنڌ ڏي آيو ٿي، ليڪن وطني ڪشش سبب قندار مان موٽي ويو. سيد احمد جو هڪ پٽ جعفر گجرات ويو ۽ اتي ديني ۽ درسي شغل جاري رکيائين. سندس پيو پٽ پير مراد شيرازي (وفات ۸۹۳ھ/۱۴۸۷ع) ٿي گذريو. سيد احمد جو ٽيون پٽ سيد علي اول (وفات ۸۷۷ھ/ ۱۴۷۲ع) هو، جنهن جو پٽ سيد جلال هو. سيد جلال تفسير، حديث، فقه ۽ ٻين علمن ۾ اڪابر هو. سڄي جمار پاڙهيندي گذاريائين. سندس وفات ۹۰۳ھ/۱۴۹۷ع ۾ ٿي. جنهن زماني ۾ سيد احمد ٺٽي آيو، ان وقت سندن ملاقات قاضي نعمت‌الله ٺٽويءَ سان ٿي. قاضي پنهنجي زماني جي اهم علمي شخصيت ٿي گذريو آهي.

هن دور ۾ جيئن ته گجرات ۽ سنڌ جو ويجهو واسطو هو، انڪري ٻنهي رياستن ۾ عالمن جي اچ وچ ۾ جاري رهي. سيد جعفر ٺٽي مان گجرات ويو، جڏهن ته ڪاڪاواڙ مان علاءالدين منڪلوري سنڌ پهتو. هن هڪ ڪتاب "الزبدة" لکي جام سڪندر شاه (ثاني) جي نالي معنون ڪيو. هي ڪتاب ورهين تائين هتي جي نصاب ۾ شامل رهيو. مؤرخن جام سنجر جي علم نوازيءَ جي وڏي تعريف ڪئي آهي. پاڻ هميشه عالمن، صالحن ۽ درويشن جي دلجوئي ۽ خدمت ڪندو هو. ان بعد سنڌ جي حڪومت جام تندي جي حوالي ٿي. ڪيس ابتدا کان ڪري عالمن ۽ علم سان محبت هئي. ميرمعصوم لکي ٿو:

"ابتدا ۾ جام نظام‌الدين علم جي طلب ڪندو هو. مدرسن ۽ خانقاهن ۾ گذاريندو هو ۽ نهايت نهٽو، خليق، وٽندڙ صفتن ۽ سهڻن

اخلاقن سان موصوف هو. ڪمال درجي جي زهد ۽ عبادت جو مالڪ هو".

تاريخون ۾ تذڪرا ڪيئي عالمن جي نشاندهي ڪن ٿا، جن هن حاڪم جي زماني ۾، سندس ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ علم جي آبياري ڪئي. سوين استادن هزارين شاگردن کي درس ڏنو ۽ سندن علمي اڇ اجهائي. هر نديي وڏي شهر ۾ قصبي ۾ درسگاه هئا، جن کي سرڪاري سرپرستي حاصل رهي. تدريس ۾ مشغول بزرگ روحاني طرح ۽ وڏي رتبي جا مالڪ هئا. ڏيهي عالمن کان علاوه، جام نندي پرڏيهي استادن جي به همت افزائي ڪئي ۽ انهن پنهنجا شهر ڇڏي سنڌ ۾ مدرسا کوليا. ڪتابن ۾ هن دور ۾ ٿيل علمي ترقيءَ جا ڪجهه مثال محفوظ آهن. قاضي عبدالله هن دور جو وڏو عالم هو. هي سيوهڻ جي عباسي خاندان مان هو. سالن تائين طالب‌العلم هر خميس جي ڏينهن، سندس مقبري تي حاضر ٿي، ڪسب ڪمال ۽ قلب ۽ ذهن جي ڪشادگي واسطي دعائون گهرندا هئا. علامہ جلال‌الدين (وفات: ١٥٠٢ع) جي گهرائڻ لاءِ، سفر جو خرچ ڏانهس موڪليو ويو. ليڪن ڪيس موت مهلت نہ ڏني ۽ هو سنڌ پهچي نہ سگهيو. البت سندس ٻه نالیرا شاگرد مير معين ۽ مير شمس دارالحڪومت ٺٽي پهتا. هنن عالمن هت رهي ديني ۽ دنياوي علم، جي واڌاري ۾ وڏو حصو ورتو. جام نندي جي دور ۾ ٺي شيخ عيسيٰ برهانپوري لنگوٽي هندستان (سي - ٻي) کان ٺٽي پهتو. هن ساموئي ۾ پنهنجو مدرسو هلايو. سندس هجري ڪي وقت جي اهم درسگاه مڃيو ويو آهي. ان دور جو بهترين استاد علامہ نعمت‌الله عباسي سندس شاگرد هو. هن دور جي تعليمي اپياس ڪندي، اسانکي شيخ حسين صفائي (وفات: ١٥٢٣ع) کي ۾ ياد ڪرڻ گهرجي.

سورهين صدي شروع ٿيڻ سان، وچ ايشيا ۾ تبديلين جو عمل شروع ٿيو. ان صورتحال ۾ اتان متعدد عالمن اچي سنڌ ۾ پناه ورتي. محدث عبدالعزيز ابهري ۽ سندس پٽ مولانا محمد ۽ اثيرالدين، ان پس منظر ۾ هن ملڪ ۾ پهتا. هنن بزرگن کي دريا خان جي سرپرستي حاصل ٿي. اهڙي طرح پاڻ "ڳاهو" ۾ اعلا پايي جو درسگاهه جاري ڪيائون. ميان عبدالعزيز جي وفات ڳاهو ۾ ٿي (۳۲).

هي ته اهي چند نالا آهن، جي محققن جي طفيلي محفوظ رهيا. ٻي صورت ۾ ٻن صدين جي سمن جي حڪومت دوران، سوين يلارن خدمتون سرانجام ڏينديءِ، تعليم ۽ تحصيل جي واڌاري لاءِ پاڻ پتوڙيو هوندو. هن مطالعي ۾ ٿي وڌيڪ عالم ۽ اڪابر، ۽ شامل ٿيڻ گهرجن، جن مثالي تعليمي خدمتن سبب، تاريخ جي صفحن تي اڻ مٽ نشان ڇڏيا آهن. مخدوم بلاول باغبان ۾ درس ۽ تدريس جو شغل جاري رکيو. جمالي دهلوي (وفات: ۱۵۳۶ع) سائس ملاقات ڪئي هئي. هن پنهنجي ڪتاب "سيرالعارفين" ۾ سندس ذڪر عزت ۽ احترام سان ڪيو آهي. جام بايزيد ۽ جام ابراهيم، ملتان ۾، ۽ اچ ۾ مدرسن جو بنياد رکيو، عالمن ۽ اديبن جي خوب سرپرستي ڪئي.

جيئن مٿي ذڪر ٿيو ته سمن جامن، تعليمي سرگرمين لاءِ الڳ تعميرات ڪيا ۽ انهن لاءِ رقمون فراهم ڪيون. مڪتب، مدرسو ۽ خانقاهه، هن دور ۾ علم جي سکيا جا مرڪز هئا. ڪڏهن ڪڏهن مسجدن سان متصل حجرا، ۽ شاگردن جي تحصيل لاءِ ڪتب ايندا هئا. هن زماني جا استاد وڏا عالم ۽ اڪابر هئا. اهي پڙهائي سان گڏ درسي ڪتاب به تيار ڪندا هئا، ته انهن تي شرحون ۽ لکندا هئا.

علامہ عبدالعزیز ۽ علاؤالدین منگلوري ، سونهارن جي ان سات ۾ شامل هئا . نصاب ۾ منقولات کي معقولات تي ترجيح حاصل رهي . نقلي علمن ۾ قرآن پاڪ ، تفسير ، قرائت ، حديث ۽ فقه پڙهايو ويندو هو . جڏهن ته عقلي علمن ۾ فلسفي ، طب ، منطق ۽ ادب جي تعليم شامل رهي . دوسي نصاب ۾ ماهر جاڻو ۽ استاد ، مدرسن ۽ مڪتبن ۾ سڏ ڏيندا هئا . چوٽيڪ سمن جي آخري دور ۾ وچ ايشيا ۽ ايران جي عالمن جي اچڻ سان سنڌ ۾ فارسي ادب جو چرچو ٿيو ۽ هتي حافظ ، سعدي ، خيام ، رومي ۽ فردوسي ، جا ديوان ۽ شعر به پهتا ؛ تاهم هن دور جي ٿوس علمي اپياس مان خبر پوي ٿي ته "عربي" زبان درباري توڙي درسي حيثيت ۾ چانيل رهي (۳۳).

بلا شبه سنڌ جي سمن سلطانن ديني ۽ دنيوي علومن جي واڌاري لاءِ بهترين موقعا مهيا ڪيا . تڏهن به انهن سائنسي علومن لاءِ ڪا همدردي نه ڏيکاري . انهن نه ته رصدگاهن جي قيام ۾ دلچسپي ورتي ، ۽ نه وري تجربيگاهن جي ٺاهڻ لاءِ رقمون ڏنيون . ان دور ۾ مسلم دنيا خاص ڪري وچ ايشيا ۽ ايران ۾ حاڪمن ۽ بادشاهن سائنس جي واڌاري ، لاءِ خاص فنڊ مهيا ڪيا ۽ حڪيمن ۽ سائنسدانن جي سرپرستي ڪئي ، توڙي جو سياسي ميدان تي هنن وڏا ظلم ڪيا ۽ بربادي ڪيائون !

معاشي ۽ اقتصادي اپياس: تاريخ جو اپياس ڪندي معلوم ٿئي ٿو ، ته سومرن جي آخري زماني ۾ ، سنڌ جي اقتصادي ابتري پيدا ٿي . محمد حسين پنهور جي راءِ موجب ، سومرن جي زوال ۾ سنڌو درياه اهم ڪردار ادا ڪيو . درياه جي رخ تبديل ٿيڻ سبب معاشي صورتحال نازڪ ٿي وئي . سمن ۽ تغلق جي طويل چڪتلاڻ

سبب، هن هنڌن جي اقتصاديات تي خراب اثر پيا. فيروز تغلق سنڌ ۾ داخل ٿيو، تڏهن فصل ناس ڪيا ويا ۽ ان ريت عام انسان جي جيوت تي خراب اثر پيو. فيروز تغلق ۽ جام تماچي صلح ڪيو، تڏهن سنڌ جي روزمره جي جيوت ۾ استحڪام پيدا ٿيو، ليڪن ان سان گڏ هن خطي تي ٻي انداز ڏن مڙهجي ويو. دهلي سلطنت ڪمزور ٿي ختم ٿي، تڏهن حقيقي معنيٰ ۾ سنڌ جي ماڻهن سک جو ساه ڪنيو. ان بعد سمن حاڪمن پنهنجي سياسي بصيرت، وطني حب ۽ ملڪي محبت سان ـ هن ملڪ جي ترقي ۽ پاڻي لاءِ قدم کنيا. انهن واپار کي وسعت ڏني، صنعت ۽ حرفت کي فروغ ڏنو ۽ آبپاشي ۽ زراعت جي واڌاري طرف پيش رفت ڪئي.

هتان جي عوام جي اڪثريت جو گذر سفر زراعت، محنت مزدوري، هلڪين صنعتن، ڇوٽي مارڻ ۽ ڇوٽابي مال ڏارڻ تي هو. واپار ۽ ملازمتن ۾ تمام گهٽ ماڻهن دلچسپي ورتي ٿي. سمن جي دور ۾ ننڍن ٽوڙي وڏن شهرن ۽ قصبن ۾ ڪپڙي جي صنعت، جنهي ۽ ڪاٿي ۽ جي حرفت کان علاوه اجرڪ ڪٽا ۽ ڪيس ناهڻ جا اڏا موجود هئا. درياهي صنعت به اوج تي هئي. ڪپهه، انلج ۽ نيرنجام ٿيندو هو، جن کي باهر موڪليو ويندو هو. هن زماني ۾ صنعت توڙي تجارت تي مقامي مسلمان چانيل هو. هنڌن جو واپار تي قبضو مغل دور جو اهڃاڻ آهي. ٺٽو، عمرڪوٽ، نصرپور، بکر، سيوهڻ، ڪنبهارو، ڇوڻ ۽ بين وغيره اهم واپاري، صنعتي ۽ تجارتي ماڳ ڏوجن ٿا. سمن بابت جيڪو مواد ملي ٿو، ان مان خير ملي ٿي ته عام انسان جي جيوت سٺي هئي ۽ ماڻهو سک ساڻ ۽ خوشحالي واري زندگي بسر ڪندا هئا. سنڌ ۾ ڪاڌي پيتي جي شين جي

فراواني هئي ۽ ڪمي توڙي ڪاسبي پيٽ پري ڪائيندا هئا. ابن بطوطہ لکي ٿو:

"هتي جي واه جي ڪناري تي، سواءِ گدرن جي ٻوڪ جي ٻي ڪا شيءِ ٻوڪي نہ ٿي سگهجي. هن شهر جا ماڻهو (سيوهڻ) جوئر ۽ جلبان جي ماني ڪائيندا آهن. هتي مڇي ۽ ميڙهن جو ڪير جام ملندو آهي".

هي شاهدي هڪ همعصر سياح جي آهي. سندس بيان کي اسين سنڌ جي ٻين خطن سان به لاڳو ڪري سگهون ٿا. سمان بادشاه سر زمين سنڌ جو اولاد هئا. ان ڪري اقتدار جي واڳ ونڊي، انهن پنهنجي ملڪ جي آبادي ۽ آبياري طرف پر پور ڏيان ڏنو. ميرمعصوم بکري، ميرطاهرمحمد، ميرڪ يوسف، فريد بکري۽ ميرعلي شير قانع، نہ تہ سمن جا درٻاري مؤرخ هئا، ۽ نہ وري هو سمن جي شاهي خاندان جا فرد هئا. ان ڪري ڏکر هيٺ دور جي اقتصاديات، ٻابت سنڌن رڪارڊ وڏي اهميت رکي ٿو. ميرمعصوم تمام ٿورن لفظن ۾ ٻڌائي ٿو تہ: اکثر بادشاه عوام ۽ سپاه جو خيال رکندا هئا، مسڪينن ۽ يتيمن توڙي عالمن ۽ صالحن کي هر وقت مدد ڪندا هئا. مسلمانن جي مال ۽ عزت جي حفاظت ڪندا هئا، سنڌن دور ۾ ملڪ ۾ وڏي رونق پيدا ٿي ۽ ٻاڻ رستن جي امن امان جو مناسب بندوبست ڪري، وڻج واپار کي وڏي هٿي ڏنائون (۳۴). هن رڪارڊ کي تسليم ڪندي، مٽڪمرودو، ڇپلاڻي ۽ ماڙيوالا توڙي ٻين ڏيهي ۽ پرڏيهي مؤرخن سمن جي دور ۾ معاشي بهتري ۽ سڌاري جي نشاندهي ڪئي آهي. ان ۾ ڪو به شڪ نہ آهي تہ هر ملڪ ۾ وڻج واپار ۽ صنعت ۽ تجارت ۾ سياسي استحڪام اهم ڪردار

ادا ڪري ٿو. جام خيرالدين ۽ جام نندي سرحدي انتظام ٺيڪ ڪري، قافلن جي اڇ وڇ ڪي تحفظ ڏنو. ان پس منظر ۾ مولائي شيدائي مرحوم لکي ٿو ته: سمن فرمان روائن ڏاڙيلن جي ٻيخ ڪني ڪري، جن واپارين جا مال سنڌ اندر لٽيا هٿا، سي انهن گجرات تائين سندن وارثن کي ڏاڙيلن سميت پهچايا هٿا. شين جي اکهن جي جاچ ڪرڻ لاءِ هرهڪ شهر ۾ ناظم مقرر ڪيا هٿا (۳۵). ان ريت ڏيد صدي اڳ ڪيڻن مٽڪمروڊو، سمن جي دور جي واپاري ڪيفيت جي زبردست واکاڻ ڪري ٿو. سندس راءِ ۾ جيئن جام اقتدار ۾ آيا، واپار پنهنجي اوج ڪي پهتو. ڪجهه حاڪمن واپار کي هيٺين منزل تان کڻي انتها تي پهچايو (۳۶). ساڳي طرح پروفيسر جيتن ماڙيولا، هن دور جي تجارت بابت مطمئن آهي. هن جو خيال آهي ته: سمن حاڪمن، سومرن جي پيٽ ۾ وڌي خود اعتمادي ڏيکاري. انهن سڄي سنڌ تي سڌي ملڪ تائين راج ڪيو. هن دور ۾ سنڌ جو واپار وڌي اوج تي پهتو (۳۷). هنن راين کي هٿي ڏيندي ڊاڪٽر چيلاڻي لکي ٿو: سمن ڏاڍي سياڻپ سان ۽ سهڻي نموني حڪومت هلائي ۽ مجموعي طرح ڏسجي ٿو ته، هنن جي حڪومت ڏاڍي ڪارائتي هٿي. هنن کيتي، ڪارخانن ۽ واپار جي همت افزائي ڪري صوبي کي ڪافي ترقي ڏياري؛ کيترائي نوان شهر آباد ڪيا. هنن جي راج ۾ ملڪ ايترو ته سکيو ۽ ستابو هو، جو ان کي مقامي تاريخ ۾ سونهري دور سڏجي ٿو (۳۸).

سنڌ جو واپار سنڌو درياهه سمنڊ ۽ اهم رستن ذريعي ٿيندو هو. اٺ، ٻيڙا ۽ جهاز بار برداري ۽ ڪانڊاڻي جو ڪم ڏيندا هٿا. سمن جي دور ۾ وڇ ايشيا، ايران، عرب دنيا ۽ گجرات سان وڌي پيماني

تي سال جي سٽا سٽا جاري هئي. هن دور ۾ لاهري بندر وسلي، سنڌ جو باقي دنيا سان واپار ٽيندو هو. ابن بطوطه لکي ٿو ته:

"هي نهايت خوبصورت شهر سمنڊ جي ڪناري تي ٻڌل آهي ۽ درياءِ سنڌ ۾ ان جي پرسان اچي ٿو سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري. اصل ۾ هي شهر هڪ وڏو بندرگاهه آهي. جتي يمن ۽ فارس جا جهاز ۽ واپاري تمام گهڻا اچن ٿا. انڪري هي شهر تمام مالدار آهي. هتي محصول تمام گهڻو وصول ڪيو ويندو آهي، جيڪو سالانو سٺ لکن دينار آهي" (۳۹).

لاهري بندر متعلق هي حوالو تڏهن جو آهي، جڏهن سمن، سومرن ۽ تغلق ۾ چڪتاڻ جاري هئي. ان سمي بندر جي پيدائش ڏهلي سلطنت جي حوالي هئي. سمن جي اوج دوران هي بندر وڏيڪ وسيو، ۽ ان ريت سندس آمدني وڌائي، سنڌ جي خزاني کي مالا مال ڪيو ويو.

سمان سلاطين صنعت ۽ تجارت سان، گڏ زراعت جي واڌاري ۾ ٻڌ بيحد دلچسپي ورتي. همعصر ماخذن جي ڪوٽ سبب سمن، طرفان آبپاشي نظام ۾ آندل سڌارن ۽ ترقيءَ، بابت اڄ اسين گهڻو ڪجهه چئي نٿا سگهون. تڏهن به مليل مواد ظاهر ڪري ٿو، ته حاڪمن نهرون ۽ واه کوٽائي، هتان جي پوکي راهي وڌائي، ۽ ان ريت عام انسانن جي جيوت ۾ سڌارو آيو. هن دور ۾ دولهه درياخان هتان، جاري ڪيل ٻن واهن جو ذڪر ملي ٿو. هن امير ساڪري پرڳڻي ۽ نتي جي آس پاس، زمينن جي آبادي، واسطي هڪ نهر کوٽائي، جنهنکي "خانواه" سڏيو ويندو هو (۴۰). منجهر جي ڏکڻ ۾ ٻوڏ جي ساڻهن گڏ ۽ مانهن جي پوري سان پڪو

بند ٻڌي ، ڪاڇي جي زمين کي ڀلي پهچايو. انڪري اڄي ڪام آباديءَ ٿيندي هئي. درياخان هڪ وڏيڪ واهه جي اڻاوت بابت ميرڪ يوسف لکي ٿو: سنڌ جي حاڪم جام نندي جي زماني ۾ ڇاڪلا وزير کي درياخان سان گڏي سيوهڻ موڪليو ويو ، جنهن هتي بارائي پاڻي ۽ تي وهندڙ "ساوه واه" جو افتتاح ڪيو (۴۱). بڙيجن کان اڳ سنڌ ۾ سڀين تائين ، ڪوهن تي نار ڇاڙهي ۽ هرلا هلائي ، پنهون پوکيون ويندڙيون هيون. ان ڪري وچين دور ۾ ڪوه جي وڏي اهميت هئي. سمن جامن پنهنجي ملڪ ۾ ڪوه ڪوٽائي زراعت کي فروغ ڏنو. ان ڏس ۾ جام سڪندر (اول) جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. سندس دور ۾ جيڪي ڪوه تعمير ٿيا ، انهن تي لڳل ڪتبن تي هن جو نالو ملهو آهي. ان ڪتبي مان ظاهر ٿئي ٿو ، ته رعيت جام سڪندر مان خوش هئي. هي ڪتبو سنجرپور (رحيم يار خان) مان ملهو هو (۴۲). هن مطالعي جي آئيني ۾ ، ڊاڪٽر چغتائيءَ جي راءِ بلڪل درست ڏسجي ٿي:

"جيڪي زمينون اڳ غير آباد هيون ، سي ۾ هاڻي چڱي طرح پوکيون ويون. اڻ پوکيل جو ڪو ٽڪر مشڪل ملندو. هر هڪ ماڻهوءَ پنهنجي پورهئي ۽ قابليت سان ملڪ کي اڳتي آسودي حالت تي پهچايو. جيڪي حصا ويران هئا ، اتي هاڻي رونق لڳي وئي ، جن ۾ اڄي ڪا ٽين دنيا پئدا ٿي هئي".

ذڪر هيٺ آيل دور ۾ زراعت سيلابي ، چرسي ۽ بارائي طريقن سان ٿيندي هئي. هن دور ۾ بارش زياده ٿيندي هئي ، تڏهن ته ڪاڇي ۾ بند بڌي پاڻي محفوظ ڪيو ويندو هو. خريف جو فصل پلاڻ ۾ ٿيندو هو ، جڏهن ته چيٽ جو مدار زياده سيلاب ۽

بارش تي هوندو هو. ناري جو خطو (عمرڪوٽ)، ڏنڏن، ڏورڻ ۽ تلائن ۾ جام ڀاڻي هجڻ، سبب موجوده دور جي پيٽ ۾ وڏيڪ سرسبز ۽ آباد هو. همعصر سياحن جي تحريرن مان، ان جي تصديق ٿئي ٿي (۴۳). سمن جي زماني ۾ درياه سنڌ جو اولاهون پاسو، به ڪافي آباد ۽ وسيل هو. هزارين اٺ رات جو نار هڪلي، باغن ۽ پوکن لاءِ پاڻي مهيا ڪندا هئا. مير معصوم لکي ٿو:

"... اچي ڳاهن جي ڪوٽ ۾ باغبان تي حملو ڪيو. سنڌ جو هڪ عالم مخدوم جعفر، مرزا عيسيٰ ترخان کان روايت ڪندو هو ته هن حملي ۾ مغل هزار ته رکو اٺ ڪاهي ويا، جيڪي رات جو باغن جي نارن ۾ ڪم ڪندا هئا، پين شين جو يا ان ملڪ جي آبادي جو اندازو هن مان لڳائڻ گهرجي...."

هن خطي ۾ ان جي پوک جام ٽيندي هئي. ميرڪ يوسف لکي ٿو: انهيءَ ڪاڇي واري پاسي تي ڏهون حصو ديل وڏل هئي، جنهن مان نو حصا رعيت کي ۽ ڏهون حصو سرڪار کي ملیو ٿي. تڏهن ۾ جام نندي کي هڪ لک خرار وصول پي ٿيا. لاڙ جو خطو وري ڪڇ ۽ ميون جي پيدائش سبب مشهور هو. صدين کان هلندڙ هڪ ڪهاوت ذريعي ان جي نشاندهي ٿئي ٿي:

"نرت نورائي، نار نصرپور، ڦر فتح باغ
لهي ڏس جوڻ، جت آهي ڪڇ جو واپار".

سکار: سنڌ جي پنهنجي سکي جو حوالو، راءِ خاندان ۽ برهمڻ جي راج ۾ ملي ٿو. جڏهن هباري خاندان بغداد کان الڳ ٿي حڪومت قائم ڪئي، تڏهن انهن منصوره مان پنهنجو سکو جاري ڪيو. سومرن جي سکي بابت هيل تائين ڪابه تحقيق نه ٿي

آهي. سمان سلاطين جي پنهنجي سکي بابت، هيل تائين اسان جي
جاڻ محدود هئي. تازي دور ۾ محترم عبدالله ورياه، هن ڏس ۾
مطالعي جي کوٽ کڻي آهي. کنهن به خاندان طرفان پنهنجو
سکو جاري ڪرڻ سان، سندن خود مختياري ۽ اقتصادي بهتري ظاهر ٿئي
ٿي. سمن بادشاهن پنهنجو سکو به جاري ڪيو، تہ پرڏيهي سکي
کي به چالو رهڻ ڏنو. سمن جي پنهنجي سکي ملڻ، بعد سندن
حڪومت، انتظام، خود مختياري ۽ معاشي توڙي ملڪي خوشحاليءَ،
بابت مؤرخن ياران ڪيل تعريف جي تصديق ٿئي ٿي. هيل تائين
ٿيل مطالعي دوران، صرف جام نندي ۽ جام فيروز جا سکا منظر تي
آيا آهن. مستقبل ۾ هن ڏس ۾ وڌيڪ معلومات جي اميد ڪري
سگهجي ٿي. ورياه صاحب جي کوجنا جو خلاصو هن ريت آهي:

"جام نظام‌الدين جا سکا ٽن قسمن جا آهن، تنهي جي لکڻي
هڪجهڙي آهي، صرف ماپ ۽ وزن جو فرق آهي. ٽيئي سکا نامي
جا ملڻا آهن، جن جي هڪ طرف گول دائري ۾ "سلطان جام نظام‌الدين"
۽ ٻئي پاسي ٻه گول گهيري ۾ سندس والد جو نالو "جام صدرالدين"
اکريل آهي. سکن تي سن وغيره درج ڪونهي ۽ نہ وري
ضرب خانو چاٽايو ويو آهي. رسم‌الخط عربي ڏيکاري ٿي، تہ ان وقت
عربي، پولي لکڻ جي ڪم ايندي هئي...."

"جام فيروز جا سکا به ماڻ ٿا. سندس سکا نامي ۽ چانديءَ
جا سڪڻ ٽيل ۾ ملڻا آهن، جن جو وزن ڪجهہ گهٽ آهي، سکي
جي هڪ طرف گول دائري ۾ "جام فيروز شاه" ۽ ٻئي طرف سندس
والد جو نالو "سلطان نظام شاه" اکريل آهي. سن درج نہ ٿئن ۽
نہ وري ضرب خانو چاٽايو ويو آهي. رسم‌الخط سا ڪي عربي ٿئن"(۴۴).

خاطري آهي تہ هي سڪا دارالحڪومت "ٺٽي" ۾ ضرب ٿيا هوندا . سمن جي حڪومت دوران، بيروني دنيا خاص ڪري گجرات، خاندیش ۽ دهلي سلطنت جا سڪا ٻ سنڌ ۾ رائج هٿا . انهن جو تفصيل جدا جدا ڪتابن ۾ موجود آهي .

(ب) سماجي ۽ ثقافتي صورتحال

قبيلا ۽ ذاتيون : ڪنهن ٻ دور جي قبيلن ۽ ذاتين جو اپياس پڙهندڙن، کي ان زماني جي سماجي صورتحال جانچڻ ۾ وڏي مدد ڪري ٿو. سمن جي دور ۾ ذاتين ۽ قبيلن جا ٽي مکيہ گروپ ڏسجن ٿا: سمات قبيلا، عربي نسل ذاتمون ۽ باقي ننڍا ننڍا گروه ۽ جاتيون . اسلام کان اڳ ڪجهہ سمن قبيلن جو ذڪر ملي ٿو، جن آخري هندو راجائن جي ظلم کان تنگ ٿي ، سنڌ جي فتح ۾ عربن جي مدد ڪئي هئي. سومرن سان سمن جي آخري معرڪي جي قيادت، جام هالي ڪئي هئي تاهم اقتدار انڙ جي حوالي ٿيو. ان بعد سمن ماڻهن گڏجي فيروزالدين انڙ کي "جام" جو لقب ڏنو. جام انڙ جو اولاد اڳتي هلي "سمات" جي سينئي قبيلن ۽ ذاتين جو مکيہ سردار بنجي ويٺو. هن گروه ۾ — برفت، پلي ، لاکا، ڏاريجا، ڏهر ، سهتا، ڪوريجا، ڏاهري، انڙ ، راهو ۽ جوڻيجا — قبيلا اهم جاه والا زين ٿا. سومرن کي ٻڌ نسلي مطالعي جي ماهرن، سمات قبيلن جي گروه ۾ شامل ڪيو آهي . سمن جي سلطنت شروع ٿيندي ئي ، حسب روايت سومرا عتاب هيٺ آيا. انهن پنهنجي ذات تبديل ڪري ڪٽي، ڏوهي ۽ ڏکڻ سڌائي زندگي بسر ڪئي. سومرن جي شاهي خاندان گجرات طرف پناه ورتي ۽ پين خاندانن (سومرن) ٿر ۾ رهائش اختيار ڪئي. اهڙيءَ طرح سمن جي بادشاهي ختم ٿي ،

تہ انهن ۾ گجرات ۽ ٿر ڏي رخ رکيو. ٿر جي پرانهين علائقي ۾ هنن قبيلن، پنهنجي صديون پراڻي ڪلچر کي، ايڏا تائين برقرار رکيو آهي. سماجي معاملن ۾ سومرن سخت گير پاليسي اختيار ڪئي، جڏهن ته سمن بادشاهن گجرات ۽ خانديش تائين ستيون مائٽيون ڪيون. هنن قبيلن اقتدار وڃائڻ بعد هار سينگار کي ترڪ ڪيو ۽ ماتم کي ترجيح ڏني. شاه عبداللطيف پٽائي ان جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

ڪار ڪڙي ڪراين ۾، سون اسان کي سڏه،
ور جيڏين سين جڏوع، فاقو فرحت پانيان!

سمن جي سلطنت ۾ اهم فوجي، سياسي ۽ انتظامي عهدن تي شاهي خاندان کان علاوه بين سمات قبيلن مان، ۽ ماڻهو ڪنيا ويندا هئا. ان جو هڪ مثال دولهه دريا خان جي روپ ۾ ملي ٿو. تحريري رڪارڊ موجب هو سيد زادو هو. سنڌ جي مقامي روايتن موجب، سنڌ جي هن عظيم سپه سالار ۽ سفارتڪار جو تعلق "قبوليا" گهراڻي سان هو. اهڙيءَ طرح صنعت، تجارت ۽ زمينون، سنڌ جي مقامي ماڻهن جي حوالي هئا. ارغونن پيداواري وسيلا ۽ سپاهگيري، پنهنجن ماڻهن جي حوالي ڪيا، ان ڪري سمن ۽ فاتحن ۾ طويل ٽڪراءُ جاري رهي (۴۵). ارغونن هڪ رٿا هيٺ سمن جي مرڪزيت ختم ڪرڻ جي پرپور ڪوشش ڪئي. سورهين ۽ سترهين صدين ۾ سنڌ ۾ ٽيل مقامي جنگين ۽ گهرو لڙائين، سبب سمات قبيلن کي گهڻو نقصان پهتو. ان هوندي به هنن ذاتين ۽ گروهن پنهنجو وجود برقرار رکيو. انڙن جي قبيلي پنهنجي موجوده اڳواڻ جام تماچيءَ جي روپ ۾، سمن جي شاهي خاندان جي نالن کي به قائم رکيو آهي. ته صدين جي سياسي تسلسل (سردار جام تماچي: هن وقت

پاڪستان پارليامينٽ جو ميمبر آهي) تي ۽ نگاه رکي آهي. اچوڪي سنڌي سماج ۾ جوڙجاڙ سهڻا، جوکيو، ڪوريجا، ڏهر ۽ انڙ — پاڻ کي جام سڏائين ٿا.

سنڌ ۾ عربن جي حڪومت جي زماني ۾ ڪيئي عربي نسل قبيلن رهائش اختيار ڪئي. انهن ۾ صديقي، فاروقي، عباسي، هباري ۽ قريشي نمايان آهن. سومرن ۽ سمن جي زماني ۾ مختلف ملڪن، مان ساداتن (سيدن) سنڌ طرف لڏپلاڻ جاري رکي. عربي نسل قبيلن بکر ڪان پات ۽ نتي، تائين قضا ۽ تعليم جي شعبن، ۾ اهم خدمتون سرانجام ڏنيون. هي طبقو حڪمرانن جي ويجهو هجڻ سبب رعايت يافته رهيو. سنڌ جي سياست ۾ ساداتن ڪٿي طرح حصو نه ورتو، تاهم اڻ ڪٿي طرح انهن مقامي ملڪي ماڻهن ۾ ڪيڪ ڪردار ادا ڪيو. ان ڏس ۾ لسان ڪي مخدوم جهانيه جهان گشت، طرفان جانين ۽ تنظفن ۾ ڪرايل معاهدن ڪي ڏسڻ گهرجي. علمي ۽ ادبي سطح تي به هنن قبيلن ڏهرو ورتو. بدلي ۾ ڪين وظيفا، جاگيرون ۽ روزينا مقرر ٿي ملیا. هن دور ۾ ساداتن ۽ پين عربي نسل خاندانن، سنڌ ۾ تصوف کي وڌايو ۽ ان لاءِ باقاعده درگاهون قائم ڪيون.

ذڪر هيٺ آيل دور ۾ ٽيون قبائلي گروپ، ننڍن ننڍن قبيلن ۽ گروهن جو ڏسجي ٿو. هنڌن کي هن زماني ۾ مناسب مقام حاصل هو، تاهم ارغونن ڪان پوء هي طبقو هر سطح تي ايري آيو. سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ وچ ايشيا ۾ آيل تبديلين، سبب متعدد قبيلن سنڌ ۾ پناه ورتي. ان ريت سنڌ جهڙو امن پسند خطو، تشدد ۽ ظلم جي راه تي راهي ٿيو. مير علي شير ان جو ماتم ڪيو آهي. سمن جي دور جي ابتدا ۾ بلوچ پڻ هن ملڪ ۾ داخل ٿيا. جام نظام

هڪ موقعي تي، ڪين خليطي ۾ آڻڻ لاءِ فوجي قدم کنيا هٿا. سمن جي آخر تاري بلوچن جي طويل گهرو جنگ، ڪري لاشارين ۽ چانديين سنڌ ۾ پناه ورتي. شاه بيگ ارغون سمن سان گڏ سنڌ جي پروچن تي ٻڌ سخت قدم کنيا. هن دور جي معاشري جي ڪهڙي صورت هٿي، ان متعلق هڪ مصنف لکي ٿو ته:

"اسان کي سچو پچو سنڌي چوائڻ جو حق ملیو سو سمن جي حڪومت کان پوءِ ئي ملیو. نه ته انهيءَ ۾ وڏو شڪ هو ته اسين عربي ۽ پارسي ادب پٽيان عرب ۽ ايراني سڏجي وڃون ها، پر قدرت کي شايد اهو ئي منظور هو"(۳۶).

سمن جي سلطنت جي خاتمي کان پوءِ سنڌي سماج طويل آزمائشي مرحلن مان گذريو. هزارين خاندان گجرات ۽ خانديش ۾ پناه ورتي. سوين عالم، اديب ۽ ڪاريگر جلاوطن ٿيا. انتر ۽ اولهه مان آيل قبيلن هتي جرگي ۽ سرداري سسٽم کي رائج ڪيو. ان ڪري سنڌي معاشرو وڏيڪ ونڊ ورڇ جو شڪار ٿي ويو(۳۷).

صوفيائي ۽ مذهبي زندگي: سمن جامن دين اسلام جي اشاعت ۾ پنهنجو پاڻ حصو ورتو. هن بادشاهن جي دينداري ۽ اسلام دوستي تاريخن ۾ بلڪل پتري آهي. جام تماچي، جام سنجر، جام غندي ۽ درياخان دين جي واڌاري ۾ دلچسپي ورتي. هن دور ۾ مذهبي عالم، صوفي ۽ درويش وڏي مرتبي وارا هٿا. جام تماچي اهل تصوف جو مداح هو، جڏهن ته جام جوڻو صوفين وٽ ناپسند ڪيو ويندو هو. سمن سلطانن مذهب اسلام جي خدمت ڪندي، ڪڏهن به ڪنڌ پٺي کي پسند نه ڪيو. ان ڏس ۾ اسان کي جام غندي جا ران وزارت ۾ هندو وزيرن جو مثال ڏسڻ گهرجي.

سمن بادشاهن تعليمي مرڪزن سان گڏ خانقاهن ۽ درگاهن لاءِ ڏاڍ ڪثير رقمون ڏنيون . جام نندي جي دور ۾ شريعت جي وڏي پابندي ٿي ۽ مسجدون نمازين سان پريل ڏسڻيون هيون .

سنڌ ۾ تصوف جي روايت ڪافي پراڻي آهي . مشهور صوفي بايزيد بسطامي ، پڻ سنڌ جي هڪ بزرگ بوعلي سنڌيءَ ، کان تصوف جا ڪي نقطا سکيا هئا . سمن جي دور ۾ اسماعيلي مبلغ به پنهنجي تبليغ ۾ مصروف ڏسجن ٿا . تصوف جي سلسلي جا چار مکيہ مڪتب آهن . چشتي طريقو ڪڏهن به سنڌ ۾ رائج ٿي نہ سگهيو. جڏهن ته نقشبندي مڪتب گهڻو پوءِ هت پهتو ، البت قادري ۽ سهروردي سلسلا ، سنڌ ۾ سومرن جي زماني کان موجود هئا . نوح بکري ، قلندر لعل شهباز ، پير پٽو ، سيد علي ۽ پير پٺوري : ڪي سنڌ جي تصوف ۾ ابتدائي اهميت حاصل آهي . هنن بزرگن جون درگاهون . هتي صوفي ازم ، ڪي رائج ڪرڻ ۾ مٿانهون رتبو رکن ٿيون.

هڪ طرف سهروردي ۽ قادري صوفي پنهنجي مسلڪ جي پرچار ۾ رڌل رهيا ، ۽ ٻئي طرف مهدوي بزرگن ۽ اسماعيلي مبلغن به پنهنجي طريقي ڪي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي . ڊاڪٽر انصار زاهد جي راءِ آهي ته قادرين وڏي ڪوشش سان ، اسماعيلي اڪوائڻ ڪي سنڌ چڏائي گجرات طرف هجرت لاءِ مجبور ڪيو(۴۸) . قادري صوفين هن زماني ۾ لوهاڻن جي وڏي تعداد کي مسلمان بنايو . سنڌ ۾ سهروردي مسلڪ سومرن جي دور ۾ پهتو . سنڌ جا اڪثر قبيلا مخدوم بهاءُالدين ذڪريا ، جي اثر هيٺ سهروردي طريقي ۾ داخل ٿيا . اڄا تائين ڪيئي قبيلا هن درگاهه سان لاڳاپيل آهن . سهروردي صوفين سنڌ ۾ سرڪاري ڀاڄي ۾ پنهنجو پرچار جاري رکيو .

صوفين جون درگاهون ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ قائم ٿيون، جتي راڳ ۽ موسيقي سان گڏ سنڌي زبان کي به وسعت ملي. بلاشڪ صوفين الاهيات ۽ روحانيت جي معاملن ۾ ماڻهن کي روشني ڏني، تاهم اهي ملڪي معاملن کان لا تعلق نه هئا. ان ڏس ۾ نوح ڪيبرائي ۽ حماد جمالي عالم آشڪار آهن.

سمن جي زوال ۾ مهدوي فرقي ۽ سهروردي بزرگن، جي فڪري تصادم کي به وڏو دخل حاصل آهي. مخدوم بلاول شاهي خاندان جو فرد هو. هو زبردست عالم ۽ سهروردي مسلڪ جو بزرگ هو. سندس مڪيم خليفن ۾ مخدوم هنگوري (گڇيرو)، مخدوم سعد عرف ملاڻ ساند (لاڪا آباد: سڪرنڊ)، شاه حيدر سنائي، مخدوم ساهڙ لنجار، مخدوم حسن (پاٽوٽ: پير بلاولي)، ۽ مخدوم مٺو يا رڪن‌الدين کي وڏي اهميت حاصل آهي. سيد ميران محمد جونپوري، پندرهين صدي جي آخري اڌ ۾ مهدي مسلڪ جاري ڪيو. جڏهن پاڻ حج پڙهڻ لاءِ مڪي ۾ هو، تڏهن شيخ جهنڊو پاٽڻي سندس مريد بنيو. شيخ جهنڊو سنڌ موٽيو تڏهن جام نندي کيس سخت ناپسند ڪيو. ان حالت ۾ شيخ واپس مڪي روانو ٿيو. جام حڪم ڪيو ته جهنڊي کي درياه ۾ غرق ڪيو وڃي. جام نندي جي آخري ڏينهن ۾، ميران مهدي جونپوري ٺٽي پهتو. مختصر مدت ۾ ڪيس وڏي وقعت ملي. افغانستان وڃڻ وقت هن پنهنجن پوئلڳن جو وڏو تعداد پيدا ڪري ورتو. انهن ۾ قاضي قادن، شيخ صدرالدين، شيخ الياس، پير آسات، قاضي شيخ محمد اچي ۽ ميان ابوبڪر بڪري شامل آهن (۳۹).

ميران مهدي جونپوري جي تبليغ ڪري، سنڌ جي مذهبي ماحول ۾ سخت چڪتاڻ پيدا ٿي. مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن،

مهدي جونپوريءَ جي زبردست مخالفت ڪئي. ان ڪري سيد صاحب ڪٿن حالتن ۾ افغانستان پهتو. هتي شاه بيگ سندس معتقد بنجي ويو. سنڌ جي فتح کان پوءِ هتان جي مهدوين، شاه بيگ ارغون جو سات ڏئو ۽ مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن کي ختم ڪرايو. قاضي قادن معرفت مخدوم بلاول کي صلح جي آڇ موڪلي وئي. سنڌ جي سهروردين هر سطح تي ارغونن سان مجادلا ۽ معرڪا ڪيا. جام ڏاتار ذات جو سمون هو. هي ٻئ بلاولي حلقي ۾ شامل هو. ارغونن ابتدا ۾ ئي کيس شهيد ڪيو. مخدوم سعد، سندس پٽن ۽ پوٽن، سنڌ جي فاتح سان چڪريون کاڌيون. ان بعد مخدوم بلاول کي شهيد ڪيو ويو. مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن جي خاتمي، بعد قاضي قادن ۽ بڪر جو قاضي بنجي ويو. گمان غالب آهي ته ڪجهه وقت، بعد ارغونن ۽ قاضي قادن ۾ اختلاف پيدا ٿيا، جنهن ڪري پاڻ وطن جا وڻ ڇڏي حجاز مقدس ڏي هليو ويو. سندس وفات توڙي دفن ڪفن اتي ٿي ٿيو!

تمدن ۽ آرٽ: سنڌ جي شاندار فن ۽ تمدن جا اهڃاڻ ڪافي پوائا آهن. عربن ۽ سومرن کان پوءِ، جڏهن هتي سمن جي سلطنت قائم ٿي، تڏهن ڪافي شهر اسريا ۽ اتي تمدن ۽ تهذيب پنهنجي اوج کي پهتا. مقامي هنر ۽ آرٽ ڪي ڪافي ترقي ملي. ارغونن جي فتح بعد سمن جي شهرن ۽ هنرن کي ڪافي نقصان پهتو. ان ڪري ان دور جي آرٽ ۽ تهذيب بابت ڪٿ مواد ملي ٿو. بڪر، سبي، سيوهڻ ۽ نصرپور ۾ سمن جا تعميرات ڏاهي، شاه بيگ ۽ شاه حسن ارغون ٻنهن اڏاوتون ڪرايون. شروع ۾ ساموئي ۽ پوءِ ننگر ٺٽو— سنڌ جو تختگاه بڻيو. هن شهر جي سونهن ۽ سينگار

طرف پرپور ڏيان ڏنو ويو. هي شهر جام نظام‌الدين جي دور ۾ بين‌الاقوامي تمدني شهر بنجي ويو. جدا جدا حويليون ۽ پاڙا تعمير ڪيا ويا، جتي ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن ۽ ڪاريگرن پنهنجا مرڪز جوڙيا. ڊاڪٽر ڇبلاڻي لکي جي جيوت بابت لکي ٿو ته: "هتي جي رهواسين تڪليف ۽ رنج کي ڪڏهن کين ڏنو آهي. جهڙو آرام ۽ خوشي هنن کي آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن هنڌ ورلي لپندي. هفتي ۾ هڪ ڏينهن پورهيو ڪري، باقي ڏينهن آرام ڪرڻ ۽ دل جو سڪون لاهڻ فقط لٹي جي ماڻهن کي نصيب آهي". هن شهر پرسان مڪلي ٽڪر تي صوفين جون خانقاهون هيون، جتي راڳ ۽ سماع جي محفلن ۾ ڪثير ماڻهو شرڪت ڪندا هئا. لنگر لٹي جي بنياد بابت عالمن ۾ اختلاف هوندي، ۽ ان جي قدامت ڪافي معيل آهي. سنڌ جي مشهور عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، هن شهر جي هار سينگار توڙي اڏاوت بابت هڪ قديم بيت هن ريت ڏنو آهي:

جڏ لٹي ٽي ٽاه ڪيو، اڏيو ٽي ملتاڻ
سؤ سهيلين ساڻ، مون سٹي ڪنئي مٹي تي(۵۰).

شهر لٹي ۾ هڪ طرف عالمن ۽ ماهرن جي رهائش هئي، تہ ٻئي طرف تختگاه هجڻ سبب، سمان سلاطين جون جايون ۽ فوجي مرڪز پڻ هتي هئا. دولهه دريا خان جي رهائش، لٹي جي اولهه ۾ مڪلي ٽڪر جي ڀڪ ۾ هئي. مڪلي ۽ لٹي ۾ موجود سمن جي مقبرن ۽ چوڪنڊين جي اپياس، هن دور جي فني تعمير بابت دلچسپ نقطا مهيا ڪيا آهن. سيد حسام‌الدي، جام نندي جي مقبري جي اڏاوتي هنر بابت لکي ٿو:

"جام نظام‌الدين جو مقبرو تعميري فنڪاريء جو نهايت ئي نادر نمونو آهي. بناوٹ ۾ گجراتي، هندو، اسلامي ۽ خالص سنڌي

طرزن کي ڏني ، هڪ عجيب شاهڪار پيدا ڪيو ويو آهي. هن مقبري تي پکن جي قطار، سورج مکي، ڪنول ۽ گل جي سٽاءَ جهروڪن جا وڏاوڙا ۽ انهن جا پاڙا ، آڪر واري پاڻ نڪتل حصي جي سنجهٺ ۽ پاڻيون ، خواه هندي فن تعمير جو اثر، سمن جي پن چوڪنڊين ۽ مقبرن تي ۽ نمايان ڏسجي ٿو".

هن دور جي فني مطالعي دوران دريا خان جو مدفن ، مڪلي ۽ ڪينجهر تي سمن جا تباه ٿيل مقبرا ۽ جامع مسجد مڪلي خاص اهميت رکن ٿا . سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ ڪراچي ۽ سونڊا طرف ڪجهه چوڪنڊيون تعمير ٿيون. انهن جو ايياس پڻ حيرتناڪ نتيجا سامهون آڻي ٿو. پوڙيس ۾ سلطان محمود بيگڙي جي ٺهرايل مسجد پڻ هن دور جو يادگار آهي. هن زماني ۾ مختلف اڏاوتن ، تي سوهڻ جي ڪاشي استعمال ڪئي ويندي هئي. ابن بطوطه لاهري بندر جي سونهن ۽ سوپيا بابت ٻڌايو آهي . سمن جي سلطنت دوران هن بندر جي ترقي ۽ واڌاري ۾ دلچسپي ورتي وئي . جنهن دور ۾ ٺٽو تمدني خواه فني سطح تي نهنجي شباب تي هو ، ان زماني ۾ ملتان به موجود هو ، ۽ جوڌپور توڙي احمدآباد جا شهر به وجود ۾ ۾ آيا . هي شهر سڀ موڪو سياسي ۽ تهذيبي حيثيت ۾ وڏي اهميت رکن ٿا . ملتان پوري جسن ۽ سونهن سان موجود آهي. جڏهن ته جوڌپور سموري راجستان ۾ مرڪزي اهميت رکي ٿو ۽ احمدآباد پڻ گجرات جو تختگاه آهي ۽ ارمان آهي جو " ننگر ٺٽو" هر اعتبار کان نهنجي اهميت وڃائي ويٺو آهي . مڪليءَ جا مقبرا ۽ خانقاهون ويران ، ۽ ٺٽو ۽ سندن آباد محلا ۽ بازارنيون سنسان ٿي ڇڪا آهن . اڄ ماضيءَ جي سنڌ جو هي دارالحڪومت ، مشڪل

سان ضلعي صدر مقام وڃي رهيو آهي. ڪٽي شهر جي موجوده حالت ڏسي ائين ٿو لڳي ته:

ڪٽي ڪٽي ڪالهه ۽ اڄ نه آٽو، آيون
اوت اڪلي مالهه ۽ پوري ويون نڇرا.

(ت) علم ۽ ادب

عربي زبان: سمن جي زماني ۾ ٽيل ساهتي واڌاري بابت ڪٿي معلومات ميسر ڪانهي. منتشر مواد جي آڌار تي هي چئي سگهجي ٿو ته ذڪر هيٺ دور ۾ عربي زبان، فارسي ۽ سنڌي هولين ۾ ساهت ۽ شعر تخليق ٿيو. جيئن مٿي ذڪر ٽيل آهي، ته "عربي" هولي سمن جي سرڪاري زبان نه هئي، ته ڪيئن علمي ۽ درسي سطح تي نه پوتري حاصل رهي. سمن جي دور ۾ عربي زبان ۾ ٽيل تصنيف ۽ تاليف جا نمونا ملن ٿا. گجرات ۽ سنڌ ۾ بهتر لاڪاءَ سببه نهي ملڪن، ڪان عالمن ۽ صوفين جي اڄ وڃ جاري رهي. مولانا علاءالدين منگلوري "الزبدة" جي نالي سان آسان شرح تيار ڪري، سنڌ جي جام سڪندر شاه (ثاني) جي نالي معنون ڪيو. هي ڪتاب ورهين تائين نهي ملڪن ۾ پڙهايو ويندو هو. هن جو هڪ نسخو سنڌ يونيورسٽي ڪتبخاني، ۾ قاضي اختر جوناڻ پڙهي مرحوم جي وفات بعد محفوظ ڪيو ويو. هن دور ۾ لکيل ٻيون ڪتاب "تذڪرة المراد" آهي. هي تذڪرو حاجي حسين صفائي (وفات: ۹۳۴ھ/ ۱۵۲۷ع) نهنجي مرشد پير مراد شيرازي صاحب جي ملفوظات تيار ڪيو هو. مخدوم عبدالعزيز لاهوري ان جي شرح تيار ڪيا هئا، جن جو ذڪر مير محمد معصوم بکري ڪيو آهي. هن دور جي آخر ۾ مهدوين ۽ سهروردين ۾ سخت چڪتاڻ پيدا ٿي.

انهن ٻڌ هڪ ٻئي کي رد ڏيڻ لاءِ ڪتاب تيار ڪيا. ليڪن صدين جي سفر بعد ان دؤر جو گهڻو تحريري ذخيرو ضايع ٿي ويو آهي.

فارسي ادب : سنڌ جا ماڻهو صدين کان فارسي زبان ۽ ادب کان واقف هئا. عرب دور جي سياحن هن زبان جي سنڌ ۾ موجودگيءَ جو ٻڌايو آهي. سومرن جي دور ۾ جڏهن اتر سنڌ تي ناصرالدين قباچه حڪمران هو، تڏهن سندس دربار جي ٻن عالمن فارسي شاعري ۽ نثر ۾ قلم ڪاهيو هو. علي بن حامد ڪوفي فارسي زبان ۾ هن ملڪ جو پهريون تاريخي ماخذ "چچ نامه" عربي زبان مان ترجمو ڪيو. محمد عوفي "لباب الالباب" جي نالي سان، فارسي گو شاعرن جو پهريون تذڪرو تيار ڪيو. لعل شهباز قلندر ۽ علي ڪوفي ڪجهه فارسي شعر ۾ چڏيو آهي. قباچه جي خاتمي سان فارسي زبان جي سرڪاري سرپرستي ختم ٿي. سومرن ۽ سمن کي هن پوليءَ سان خاص دلچسپي نه هئي، ان ڪري ان کي هتي حاڪمائي برتري حاصل نه ٿي سگهي. بهرحال ايران ۽ هرات کان عالمن ۽ اديبن جو سنڌ طرف سفر جاري هو، ان ڪري سنڌي عالم ۽ حاڪم فارسي شعر ۽ نثر ۾ ٿيندڙ تخليقن کان بلڪل واقف هئا. ايران جي اهم شاعرن جا ديوان ۽ ڪليات ڪٿي ٽائين موجود هئا. حامد بن فضل جمالي پنهنجي تذڪري ۾ لکيو آهي، ته مخدوم بلاول تصوف جو وڏو ڄاڻو هو ۽ هو "عوارف المعارف" جي مطالعي ۾ مشغول هو. ياد رهي ته هي شيخ شهاب‌الدين سهروردي (وفات: ۱۱۶۶ع) جي تصنيف آهي. عالمن هن دور ۾ — چام جوڻي، شيخ حماد جمالي،

مخدوم بلاول، شيخ هيسيا ۽ جام نندي — کي فارسي سخن جي حوالي سان اڳتي آندو آهي(۵۱۰). تاهم نئين تحقيق موجب جام جوڙي ڏي منسوب هڪ ست امير حسن سجزيءَ جي ثابت ٿي آهي. شيخ حماد ۽ جام نندي ڏي منسوب شعر ۾ تحقيق طلب آهن. جام فيروز لاءِ اثيرالدين ابهريءَ جو چيل قصيدو هن دور جو يادگار آهي. سمن جي خاتمي کان پوءِ فارسي بولي، سنڌ تي چانڀجي وئي ۽ ان ۾ نثر ۽ نظم جو وڏو ذخيرو پيدا ٿيو.

سنڌي ساهت: سنڌي زبان سومرن ۽ سمن جي زماني ۾ حاڪمن ۽ بادشاهن جي بوليءَ جي حيثيت ۾ نسري نروار ٿي. سومرن جو دور سنڌي ساهت جو بنيادي زمانو آهي. رومانوي داستانن، رزميه واقعن، سخي سردارن جي ڪارنامن ۽ واقعاتي بيتن جو بنياد هن دور ۾ پيو. اسماعيلي مبلغن سنڌي زبان ۾ شعر چئي، اسلامي اصولن ۽ اخلاقي هدايتن جو پرچار ڪيو. روحانيت ۽ تصوف به سنڌي شعر جا موضوع بنيا. سمن جي سلطنت دوران سنڌي زبان جون حدون پکڙيون ۽ ان ريت هي بولي بلوچستان، راجستان، ڪڇ، گجرات ۽ ملتان تائين محيتا حاصل ڪئي. سنڌي شعر ۽ بزم جي عنوانن ۾ وسعت آئي ۽ نوان نوان تجربا ٿيڻ لڳا. شاعرن تصوف ۽ روحانيت کي به موضوع بنايو، ته ملڪي ماحول ۽ صورتحال، جي جهلڪ به سندن شعر ۾ ڏسجي ٿي. ڪوبه مقرر رسم‌الخط نه هجڻ ڪري، سنڌي شعر تمام ٿوري مقدار ۾ محفوظ رهيو آهي. پير صدرالدين جا گنان ۽ ماموئي فقيرن، مخدوم احمد پٽي،

سمايو جمالي، مخدوم نوح هوتياڻي ۽ اسحاق آهنگر جا بيت. پهين
ٻن جي ٻوڏ جي ٻيڏي شعر جو قهتي مورثو آهن (۵۲). مثال طور هت
ڏجن ٿا:

سڌ سٽي سورن جو، وانگي جي نه ورن
ڪوڙي ڏعوا دوست جي، ڪاهڙي ڪي ڪن!

(مخدوم اسماعيل پڏي)

هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي پنڌ اروڙ،
ٻهه، مڇي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوکڙي!

(ماموئي فقير)

حوالا ۽ حاشيا

(۱) ميرمعصوم بکري "تاريخ معصومي" (سنڌي) ص ۲۹۰.

(۲) "کرانا لاجيکل ڊکشنري آف سنڌ"، ص ۱۳۵.

(۳) ايم . ايڇ . پنهور جو ڪتاب، نقشو ص ۳۶۸.

(۴) "تاريخ معصومي"، ص ۱۰۰۹.

(۵) سيد طاهر محمد نسياني "تاريخ طاهري"، ايڊيٽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص ۵۸.

(۶) "کيمبرج هسٽري آف انڊيا"، جلد ٽيون، ص ۲۷۸.

(۷) "کيمبرج هسٽري آف انڊيا"، ص ۵۰۱، ۽ پنهور جو ڪتاب، ص ۳۱۶.

(۸) "کرانا لاجيکل ڊکشنري آف سنڌ"، ص ۳۳۵.

(۹) سيد حسام الدين راشدي "مڪلي نامو" ص ۳۲۰.

(۱۰) "کرانا لاجيکل ڊکشنري آف سنڌ"، ص ۳۳۶.

(۱۱) مولائي شيدائي "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ۳۷۳.

(۱۲) "مڪلي نامو" ص ۹۸.

(۱۳) "تاريخ معصومي"، ص ۱۱۳.

(۱۴) ڊاڪٽر صابر فاروقي "تاريخ ڪشمير : اسلامي عهد ۾"، ص ۴۰۴.

— ڊاڪٽر صابر ان ڏس ۾ لکي ٿو : "اوڻيهن سالن جي عمر ۾ تخت نشين ٿيو ۽ اوڻهتر سالن جي چماڙ ۾ وفات ڪيائين. ڪشمير جي پوري تاريخ ۾ سندس جهڙو ٻيو ڪو بادشاهه نه ٿيو. هن علم، ادب، فن ۽ تعمير سڀني شعبن ۾ سڀني کان وڌيڪ اقتصادي بهتري آڻي. زور ڏئو ته خارجه پاليسي ۾ به هن

هيس . سنڌ جي حاڪم مان تحفن جي مڱا سڱا ۽ ڪندو هو."

(۱۵) محمود شاه بخاري "تاريخ بلوچستان"، ص ۱۸۹—۱۹۰.

(۱۶) ايم . ايڇ . پنهور "سنڌ - ڪي رليشنس"، ص ۱۲—۱۳.

(۱۷) ابن بطوطه، ص ۱۰.

(۱۸) اسٽينلي لين پول "ميڊيول انڊيا"، ص ۱۴۱.

(۱۹) "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ۳۷۲.

(۲۰) ايم . ايڇ . پنهور، ص ۳۶۳.

— ائين ٿو لڳي ته "سبي" سورهين صديءَ جي سنڌ جي سياست ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو . هن شهر جو ارغونن جي قبضي ۾ اچڻ، هڪ متضاد مسئلو آهي . مثال طور محمود شاه بخاري پين عالمن جي برعڪس لکي ٿو: "مير چاڪر سبي قلعو فتح ڪيو . هن کان چند سال اڳ سبيءَ جي حاڪم جام نندي، شاه بيگ ارغون کي ۱۴۸۶ع ۾ بي باڪ نانيءَ جي پر ۾ جلوگير وٽ شڪست ڏني هئي ۽ هاڻي مير چاڪر سمن خاندان کي سبيءَ مان تڙي ڪيو . مير چاڪر هٿان شڪست کائي جام نندي مخفي، طرح سبي شاه بيگ کي ڏني ته جيئن ان ريت مير چاڪر کي تنگ ڪيو وڃي"(ص ۱۸۲). هن صورتحال ۾ هن مسئلي بابت تفصيلي چند چاڻ جي ضرورت آهي .

(۲۱) "تاريخ معصومي"، ص ۱۵۸.

(۲۲) "تاريخ معصومي"، ص ۱۶۳— ۱۶۴.

(۲۳) "تاريخ معصومي"، ص ۱۸۳.

(۲۴) روايت: حاجي ولي محمد ڪنڀار (وهرو: عمرڪوٽ).

(۲۵) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام"، (سنڌي)، ص ۱۳۹.

(۲۶) "هستري اينڈ ڪلچر آف انڈين پيپل"، جلد ڇهون، ص ۴۶۰—۴۶۱.
(۲۷) "تحفة الڪرام"، ص ۱۲۶.
(۲۸) "تاريخ معصومي"، ص ۱۱۱.
(۲۹) "تاريخ مظهر شاهجهاني"، (سنڌي)، ص ۲۶۱.
(۳۰) "جنت السنڌ"، ص ۳۷۳.
(۳۱) انصار زاهد خان "هستري اينڈ ڪلچر آف سنڌ"، ص ۳۳۶.
(۳۲) "مڪلي نامه"، ۽ "تاريخ معصومي"، ڏسڻ گهرجي.
(۳۳) غلام محمد لاکو "سنڌ دور کي علمي اور سرڪاري زبان" سڀ ماهي اردو، ۲/۱۹۸۱، ڪراچي.
(۳۴) "تاريخ معصومي"، ص ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۱۱ ۽ ۱۱۲.
(۳۵) "جنت السنڌ"، ص ۳۷۳.
(۳۶) ڊاڪٽر مبارڪ علي "مڪمرو ڊوز اڪائونٽ آف سنڌ"، ص ۳۶.
(۳۷) سي. ايل. ماڙيوالا "هستري آف دي ڪامرس آف سنڌ"، ص ۷۷ ۽ ۷۸.
(۳۸) چيلاڻي ڊاڪٽر "سنڌ جي اقتصادي تاريخ"، (سنڌي)، ص ۲۱.
(۳۹) ابن بطوطه، ص ۱۴.
(۴۰) "تاريخ طاهري"، ص ۵۸.
(۴۱) "تاريخ مظهر شاهجهاني"، ص ۲۸۳—۲۸۴.
(۴۲) "مڪلي نامه"، ص ۱۷۶.
(۴۳) غلام محمد لاکو "عمرڪوٽ: چند تاريخي مسئلا"، سڀ ماهي مهراڻ، ۲/۱۹۸۶، ص ۱۰۲—۱۰۴.
(۴۴) عبدالله ورياه "سمن جي دور جا سڪا"، رسالو سنڌي ادب، ص ۱۹۶—۱۹۹، سال ۱۹۸۰ع.

(٤٥) "هسٽري اينڊ ڪلچر آف سنڌ"، ص ٢٢٨.

(٤٦) الهه بچايو يار محمد سمون "لاڙ جو سير"، ص ٢٣.

(٤٧) ڪنڪو فسڪي "پاڪستان جون قوميتون" (اردو)، ص ١٢٣.
— حاجي ولي محمد ڪنڀار هڙي تبديليءَ جي تصديق ڪئي.

(٤٨) "هسٽري اينڊ ڪلچر آف سنڌ"، ص ٢٨٤.

(٤٩) تفصيلن لاءِ ڏسو "شهدي جونپوري ۽ سنڌ"، ايم ايڇ صديقي/ غلام محمد لاکو، رسالو مهراڻ، ٢/١٩٨٧.

(٥٠) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "دي اوريجن آف ٽم"، ص ٢٠٢.
— هي هڪ مقالو آهي جيڪو ڊاڪٽر داني "ٽم: اسلامڪ آرڪيٽيڪچر" ڪتاب ۾ ضميمي طور شامل ڪيو آهي. هي مضمون ڊاڪٽر صاحب جن توهان ڪري موڪليو ڏنو هو.

(٥١) ڊاڪٽر ايم. آءِ. سداوڪائي "هڪشنري آف سنڌ"، ص ١٠-١٣، حيدرآباد ١٩٥٦ع.

(٥٢) "سنڌي ادب"، سنڌي ايڊيشن: غلام محمد لاکو، مقدمو ص ١٣-١٧، سال ١٩٨١ع.

(۵)

سنڌ کان ٻاهر سمن جون حڪومتون

سنڌ جي ايراضي ۽ ڪيڏ هر زماني ۾ گهٽ وڌ ٿيندي رهي آهي. تاريخ جي ايياس مان ظاهر ٿئي ٿو، ته راڻا خاندان ۽ برهمڻ گهرائي جي حڪومت دوران، هن ملڪ جون حدون پنهنجي انهيا کي پهتيون. عربن کان اڳ سنڌ جي ڪيڏ تمام گهڻي هئي. هڪ طرف ملتان ۽ قندار، ۽ ٻئي طرف مڪران توڙي ڪڇ ۽ ان ۾ شامل هئا. اويرن ۾ جيسلمير ۽ سنڌ جي اختيار ۾ هو. اسلام کان اڳ هن ملڪ جي نشاندهي هن ريت ڪئي وئي آهي:

"هنن جو تختگاه "الور" جو شهر هو. ملڪ جون حدون: ايرندي کان ڪشمير ۽ قنوج، الهندي کان مڪران ۽ عربي سمند جي ڪناري يعني ديبل بندر، اتر کان قندار، سيستان، سليمان جبل، ڪردان ۽ ڪيڪانان ۽ ڏکڻ کان سورت بندر تائين هيون"(۱).

عربي فتوحات جي اڳ ۾ سنڌ جي سرحدن ۾ ڪمي آئي. ان کان علاوه ڪجهه ٻيا سنڌي قبيلن موجوده سنڌ کان ٻاهر، لاڳاپيل علائقن طرف لڏ پلاڻ ڪئي. انهن قبيلن ۾ سمن جي گروه ۽ سمات سان وابسته، ذاتين کي خاص اهميت حاصل آهي. هنن ذاتين ۽ جاتين اتي پنهنجي رسم ۽ رواج کي برقرار رکيو، ته ان سان گڏ هندو ڌرم سان به ناڻو قائم رکيو. سمن جي قبيلن

موقعو ملندي ڪي، لس بيلي ۽ ڪائياواڙ ۾ پنهنجي، طاقت جمائي اتي حڪومتون ٻ هلايون. سومرن جي دور ۾ انهن قبيلن جو سنڌ سان وري تعلق پيدا ٿيو. ان ريت سماجي تعلق ٻ پيدا ٿيو ۽ سياسي طور ٻڌ هتان جي ۽ باهرين سمن ۾ هڪ واسطو پيدا ٿيو. سنڌ ڪان ڪهڙو اڪي، سمن ڪي، لس بيلي ۽ جهوناڳڙه ۾ حڪم هلايو. جڏهن سنڌ ۾ سمن جي سلطنت پختي ٿي ظاهر ٿي، تڏهن هنن رياستن جي حڪمرانن کي ايا ٻ وڏيڪ مڃتا ملي. جام نندي جي دور ۾ هنن حڪومتن سان سياسي ۽ سماجي سهڪار وڌيو. ان ريت اتي سنڌي ڪلچر ۽ تهذيب کي هٿي ملي ۽ سنڌي بولي توڙي ساهت کي پکڙجڻ جو سرس موقعو ملیو (٢). ان پس منظر ۾ ڪجهه عالمن جو خيال آهي، ته سنڌ ڪان باهر هي حڪومتون، سمن جون طفيلي رياستون هيون. سومرهن صديء جي ابتدا ۾ جامن سمن جي سنڌ واري حڪومت ختم ٿي، تڏهن ٻ ڪي ۽ لس بيلي ۾ سندن هم قوم رياستون برقرار رهيون، هي رياستون انگريزن جي خاتمي تائين موجود هيون. صدين جي طويل تاريخي سفر ڪان پوء، ٻ هنن رياستن جا سمات قبيلا، نمايان سياسي ۽ سماجي حيثيت رکن ٿا. سنڌ جي سمن جي مطالعي دوران، باهرين سمان رياستن جو ايياس ٻڌ ضروري آهي.

جهوناڳڙه ۾ حڪمراني

جهوناڳڙه، ڪي ۽ ڪائياواڙ ڪنهن زماني ۾ سنڌ ۾ شامل هٿا. موجوده دور ۾ هي رياستون، هندستان جي گجرات ورڪٽي ۾ ملايون ويون آهن. اسلام ڪان پوء سمن قبيلن وڏي تعداد ۾ ماضيء جي هنن رياستن طرف لڏ پلاڻ شروع ڪئي. سومرن جي هنصر

زماني ۾ جھوناڳڙھ ۾ "چوڙا سمان" خاندان پنھنجي حڪومت قائم ڪئي. راءِ ڊياچ ذات جو سمون ھو. ڊياچ جھوناڳڙھ جو حاڪم ھو، ھي تحقيق مشھور اسڪالر ولبر فورس جي آھي. راءِ ڊياچ تاريخ ۾ سخا، بھادري ۽ وچن پاڙڻ سبب وڏي اھميت رکي ٿو. ڪيس ھڪ چارڻ ٻيجل نالي پنھنجي، سرندي جي آواز تي موھي وڃي ھو. انکري ڊياچ ڪيس پنھنجو سر ويڙي ڏنو ھو. ھي واقعو ۱۰۲۰ع ڌاري ٿي گذريو (۳). سنڌ ۽ گجرات جي تھذيب ۾ "سورٺ راءِ ڊياچ" جي قصي جي وڏي اھميت آھي. اسان جي سدا حيات شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائي، وڏي سرور ۽ محبت سان ھن قصي کي گايو آھي. جھونا ڳڙھ ۾ سنڌي قبيلن، انھن جي حڪومت ۽ سنڌي زبان جي واڌاري، بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا تفصيلي بحث ڪيو آھي (۴).

ڪڇ ۾ حڪومت

ھي خطو مختلف دورن ۾ سنڌ جي اثر ۽ حڪم تحت رھيو آھي. ھتي جاڙيجن سمن صدين تائين راج ڪيو. ڪڇ جو راءُ جاڙيجن جي نسل مان ھو. ھن حڪومت جو باني جاڙو ولد لاکو ننگر ٺٽي جو ويڙل ھو. ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

"سما اصل جادو ڪھراڻي جا راجپوت ھئا. سن ۱۰۵۳ع ڌاري جڏھن سنڌ سومرن جي ھٿ ۾ آئي، تڏھن ھو سمن کي ڏاڍو ستائڻ لڳا. انکري ڪيئي سما سنڌ ڇڏي، ڪڇ ڏي ڀڄي ويا. اتي سن ۱۳۲۰ع ڌاري پنھنجو راج ڪڙو ڪيائون"(۵).

سنڌ ۾ سمن جي حڪومت جي قيام، ۾ ڪڇ جي جاڙيجن سمن جو وڏو ڪردار آھي. ھن دور ۾ ٻنھي ملڪن جي لاڳاپن

جي سڀي روايت ڏنجي ٿي، ڪڇ موقعن تي سنڌ جي سمن حاڪمن ، ڪڇ جي معاملن ۾ پڻ مداخلت ڪئي ٿي. ان کان علاوه محمود بيگڙي جهڙي طاقتور بادشاه ، به ڪڇ جي جاڙيجن کي مطيع بنائڻ جي پرپور ڪوشش ڪئي. بهرحال سنڌ ۽ گجرات ڪڏهن به مڪمل طور ، هن نندڙي ملڪ کي جهڪائي نه سگهيا. سمن جي حڪومت وقت سراسري طرح سنڌ ۽ ڪڇ جا سنا لاکاپا برقرار رهيا . سن ۱۵۱۰ع ڌاري جاڙيجن جي خلاف جنگين ۾ هڪ طرف جام فيروز ملوث ٿي ويو ، ته ٻئي طرف گجراتي بادشاهن به ان ۾ دلچسپي ورتي . آخرڪار هن جنگ نڪي تي به اثر چڏيا. ڪڇين جام صلاح‌الدين کي فوجي مدد ڏيئي ، جام فيروز جي مقابلي ۾ آندو . ان ريت سنڌ جي سمان حڪومت تمام تيزيءَ سان زوال پذير ٿي . جام فيروز کي به، جاڙيجن، ارغونن جي مقابلي لاءِ لشڪر مهيا ڪيو هو(٦). ارغونن جبر ۽ ظلم وقت وڏي تعداد ۾ سنڌي قبيلن ڪڇ طرف لڏپلاڻ شروع ڪئي، جتي انهن کي اجهو ۽ پناه ملي . ايندڙ صدين ۾ ڪڇ ۽ سنڌ جا بهتر لاکاپا وري قائم ٿي نه سگهيا . سنڌ جا سمان سياسي طرح ۱۵۲۰ع ۾ ختم ٿي ويا، تاهم جاڙيجا سمن کي تي ۱۹۴۷ع تائين حڪمراني ڪئي. موجوده دور ۾ هي پرڪٻو رياست گجرات ۾ شامل آهي .

سمن جي سلطنت دوران ڪڇ ۽ سنڌ ۾ واپار کي وسعت آئي ۽ معاشي ميدانن تي پڻ تعاون وڌيو. سنڌي ٻولي ۽ ساهت کي به اتي وڌڻ جو موقعو ملیو . سنڌي قبيلن جي لڏپلاڻ کان پوءِ ٻنهي پرڪٻن ۾ سماجي ميل جول پيدا ٿيو ۽ هڪڙي طرح "ڪڇي" لهجو وجود ۾ آيو . جيتوڻيڪ پوءِ جي زماني ۾ سياسي ميدان تي سرد مهري

پيدا ٿي، تڏهن ۽ پنهنجي رياستن ۾ ڪنهيل قبائلي اڳواڻن، شادي غمي جي موقعن ۾ شرڪت ۽ مال ڍارڻ جي ساون ميدانن تي سانگين جي آڌ ڏيڻ، ڪري سماجي ۽ لساني تعلق برقرار رهيو. شاه عبداللطيف پٽائي ڪڇ ۾ سير سفر ڪيو هو. انڪري اڄ به شاه جا جاڻو اتي وڏي تعداد ۾ موجود آهن. مخدوم عبدالله نري وارو اسانجي ادبي تاريخ ۾ وڏي حيثيت رکي ٿو. ان جو واسطو پڻ ڪڇ سان آهي. صدين جي باهمي ميل جول، سياسي لاڳاپن ۽ سماجي ڳانڍاپي ڪري، ڪڇ تي سنڌي ٻولي ۽ تهذيب وڏو اثر ڇڏيو آهي (۷). محمد سومار شيخ "ڪڇين جا قول" ٽلي ڪتاب، ۾ هتي پيدا ٿيل سنڌي شعر گڏ ڪيو آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد ڪڇ ۾ سنڌي ساهت، جي واڌاري ۾ گهڻي گهٽتائي ٿي آهي. بهرحال اڄ به "ڪڇ ميهه" ريڊيو تان ٽينڊ سنڌي نشريات، ڀٽي نموني سان صدين جي سمن جي حڪومت جي باقيات کي ظاهر ڪري ٿي.

لس ٻيلي ۾ حاڪميت

لس ٻيلو صدين کان سنڌ ۾ شامل رهيو آهي. عربن جي حڪومت واري عرصي، ۾ لس ٻيلو سنڌ کان ڌهٽو پري ٿي ويو. سنڌ ۾ سمن جي حڪمراني قائم ٿيڻ، بعد لس جي سنڌي قبيلن سڪ جو ساه کنيو ۽ سياسي طور تي کين اسرڻ جو موقعو ملي ويو. ان دور ۾ هتي "رونجها" قوم جي حڪمراني هئي. رونجهن جو تعلق سنڌ جي سمات قبيلن سان آهي. ڪاڪي پيرومل جي تحقيق موجب رونجها، جام انڙ جي خاندان مان هئا. انهن مان هڪ حاڪم "ٻڍڙ" جي نالي سان ٿيو، جيڪو سخاوت ۾ پنهنجو مٽ

پاڻ هو. شاه عبداللطيف پٽائي ۾ ڪيس ياد ڪيو آهي (۸) . رونجهن لس ٻيلي تي ٿي صديون راڄ ڪيو. بعد ۾ سمن جي "برفت" قبيلي هتي حڪومت ڪئي. برفتن ۽ ڪلهوڙن ۾ جنگيون لڳيون هيون.

ان کان پوءِ "ڪوريجا" قبيلي، سن ۱۷۴۲ع ڌاري هتي حڪومت قائم ڪئي. ڪوريجا حاڪمن "جام" جو لقب اختيار ڪيو. هن خاندان جو آخري واليِ جام غلام قادر هو، جنهن سال ۱۹۵۶ع تائين هتي حڪم هلايو. ون يونٽ ٽهڻ تي لس ٻيلو ضلعي جي شڪل ۾ ڪراچي ڊويزن سان ملايو ويو. سال ۱۹۷۰ع ۾ هڪ يونٽ ٽٽو تڏهن لس ٻيلو ضلعو، صوبي بلوچستان ۾ شامل ڪيو ويو.

لس ٻيلي ۾ سمن قبيلن جي صدين جي راڄ، هتي سنڌي ٻولي، ساهت ۽ تهذيب کي وڌڻ جو موقعو ڏنو. هي علائقو سمن جي سلطنت ۾، هڪ طفيلي رياست ڏسجي ٿو. ان بعد جيتوڻيڪ سياسي لاڳاپا بهتر شڪل ۾ موجود نه رهيا، تاهم ٻنهي رياستن ۾ سماجي ۽ تهذيبي تسلسل برقرار رهيو. اڄ سوڊو سمات قبيلا ميون مائٽيون ڪن ٿا ۽ ڏک توڙي غم جي موقعن تي لس ۽ سنڌ ڏي سفر ڪن ٿا. ان ريت سنڌي قبيلن هتي سنڌي تهذيب ۽ زبان کي زنده رکيو آهي. هتي جي سنڌي زبان "لاسي" لهجي جي صورت ۾ موجود آهي (۹). اهڙي طرح اڄ ۾ سنڌي قبيلا، هتي ٻنهنجو مقامي اثر رکن ٿا. جام غلام قادر گذريل حڪومت، توڙي موجوده دور ۾ بلوچستان جو وزير اعليٰ آهي. لس ٻيلي ۽ سنڌ جي سرحدي ويجهڙائيءَ، سبب ٻنهي طرفن اديبن ۽ شاعرن جي اچ وچ جاري رهي آهي. ان ڪري هتي بهترين سنڌي شعر پيدا ٿيو. شيخ ابراهيم

۽ ڪبير شاه جو شعر وڏي اهميت رکي ٿو. شاه عبداللطيف جو رسالو ۾ هتي وڏي چاه سان پڙهجي ٿو. لس بيلي جي سنڌي شاعري "بيلاين جا بول" ڪتاب، ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شايع ڪئي آهي. تازو بلوچستان اسيمبلي سردار چاڪر ڏومڪيءَ جي هڪ رٽ تي بحث ڪيو، تڏهن خبر پئي ته موجوده دور ۾ به هن صوبي، ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ ڪل آدم شماريءَ جو چوٿون حصو آهن. هن رٽ ۾ سرڪار تي زور پريو ويو، ته ڪوئٽا ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان سنڌي پروگرام نشر ڪيا وڃن. چام غلام قادر ان رٽ جي حمايت ڪئي، ۽ وعدو ڪيو ته ان مسئلي کي وفاقي حڪومت وٽ پيش ڪيو ويندو(۱۰). هي مطالبو تاريخ جي صدا آهي. امڊ ته سنڌي زبان کي تمام جلد، بلوچستان ميڊيا تان نشر ٿيڻ جو پنهنجو بنيادي حق ملندو. موجوده دور ۾ لس بيلي ۾ سنڌي بولي هن ريت ڳالهائجي ٿي:

"آهين دلجاءِ ڪريو. آهان کي ڪونئر ڪٽائي ڏبا، رستا ٺهيندا، ڪارخانا لڳائبا ۽ آهان ماڙو مڙوئي خوشحالي ڏسيندا. آءُ اهان کي گذارش ڪندوس ته آهان ملڪ دشمنن ڪنان ڏيان نه ڏيو"(۱۱).

سنڌ کان ٻاهر سمن جي حڪومتن جو هي مختصر مطالعو آهي. تفصيلي اڀياس ان متعلق مفيد نتيجا سامهون آڻيندو.

حوالا ۽ حاشيہ

(۱) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ۹.

(۲) ڈاڪٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ص ۱۴۹—۱۵۶، سال ۱۹۸۰ع.

(۳) پيرو مل مهرچند آڈواڻي "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، جلد ۱، ص ۴۴.

(۴) "سنڌي ٻولي ۽ جي لساني جاگرافي"، ص ۵۵—۶۶، سال ۱۹۷۹ع.

(۵) ڈاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي "روح رهاڻ"، ص ۵۵.

(۶) ايم . ايڇ . پنهور "سنڌ — ڪي رلمشنس"، ص ۱۲—۱۳.

(۷) ڈاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻولي ۽ جي لساني جاگرافي"، ص ۱۶—۴۶.

(۸) "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، جلد ۱، ص ۴۴.

(۹) ڈاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻولي ۽ جي لساني جاگرافي"، ص ۱۱۴—۱۱۵.

(۱۰) رپورٽ روزنامہ "هلال پاڪستان"، ۶ مارچ ۱۹۸۷ع، ڪراچي.

(۱۱) ڈاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻولي ۽ جي لساني جاگرافي"، حاشيو، ص ۱۱۴.

— هي اقتباس جام غلام قادر جي هڪ تقرير جو آهي. هي تقرير جام صاحب بلوچستان جي حاڪم اعليٰ جي حيثيت ۾ ڪئن حڪومت جي دور ۾ ڪئي هئي.

(٦)

متفرقات

سمن جي سلطنت جو تفصيلي ايماس گذريل صفحن ۾ اچي چکو آهي. هت کجهه وڌيڪ عنوانن تي روشني وجهجي ٿي. جن جو هن دور جي تاريخ سان وڏو واسطو آهي.

سنڌ جا اوائلي فارسي کتبا

اڄ جي علمي محفل اجڙڻ کان پوءِ، وري تغلق گهرائي سنڌ ۾ فارسي زبان، کي سرڪاري حيثيت ۾ بحال ڪرڻ جي کوشش ڪئي. هتان ملهل چار اوائلي فارسي کتبا، ان ڏس ۾ نوس مطالعو مهيا ڪن ٿا. هنن کتبن جي آڌار تي هي اندازو ڪيو ويو، ته سمن جي دور ۾ فارسي هتان جي درباري بولي هئي. حقيقت ۾ هي کتبا فيروز تغلق جي عهد ۾ لڳا، ۽ انهن جو سنڌ جي خود مختيار سمن حاڪمن سان کو به واسطو ڪونهي. دهلي سلطنت جي ڪمزور ٿيڻ بعد سنڌ جي سمن حاڪمن، هڪ پيرو وري عربي زبان کي سرڪاري ۽ علمي بولي، طور قبول ڪيو. انهن جي پنهنجي تعميرات ۾ نوي سيڪڙو کتبا عربي زبان ۾ هنيا ويا (۱). بهرحال سنڌ جي فارسي علم ۽ ادب، توڙي سياسي تاريخ جي سوالي سان، هنن اوائلي فارسي کتبن جي وڏي اهميت آهي. انکري انهن کي هت ڏجي ٿو.

کتبو محمد تغلق: سنڌ تي حملي وقت محمد شاه تغلق ، ٺٽي جي پرسان سونڍا وٽ فوت ٿيو. فيروز تغلق ٽئون بادشاه ٿيو ، ۽ هن حملي کڻڻ بجاءِ دهلي طرف واپس رخ رکيو. فوت ٿيل بادشاه محمد تغلق کي ، عارضي طور قلندر شهباز جي مزار جي اولهه ۾ دفنايو ويو. سيوهڻ ۾ سندس عارضي مدفن تي جهڪي تعميرات ٿيا ، عالمن اتان هڪ فارسي کتبو دستياب کيو آهي. هن کتبي جي آڏار تي تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي حل کيو ويو هو. هي کتبو هن ريت آهي :

جهان مردم کش ای دل! مباش از جان وفادارش
که جز کين و جفا نامد ز بيدادي دگر کارش
تو از حال محمد شاه برگير اعتبار از وی
که چون اورنگ شاهی در ربود ايں دور غدارش
شهنشاهست ايں ای خواجه کش بينی به خاک اندر
که همچون بندگان بودند شاهان جهاندارش
اگرچه پيش ازين صدبار دربارش چنان ديدی
کنون چشم خرد بکشا ، در اينجا بنگر ايں بارش
جهان بکشاد از مردی و بخشيد از جوان مردي
بدهر از کوشش و بخشش فراوان بود کردارش
شد از ماه محرم بيست و يک کاندر شب شنبه
گذشته هفصد و پنجاه دو شد عزم آن دارش
بعهد دولت فيروز شاه خسرو گيتی
که يزدان برسرير سلطنت بادا نگهدارش
براں سلطان دين پرور برآمد ايں چنين گنبد
که آمد پيش پائے گنبد گردون دوارش

بسال هفصد و پنجاه و چار از هجرت احمد
قبول بندهٔ درگاه او سرمست معمارش (۲).

کتبو مرقد سید علي : سید علي سند جو آ ڪاڻو درويش ٿي گذريو آهي. سندس مرقد تي لڳل ڪتبو، ۾ فيروز تغلق جو يادگار آهي.

شد بنائے گنبد عالی بعهد شهریار
شاه فیروز آنکه بگرفته است زو گیتی قرار
می سزد مر بندهٔ درگاه شاه دهررا
گر کند در سرفرازی برسلاطین افتخار
بر سر قبر ولی الله علاء الحق علی
بود از بغداد اندر صف پاکان شه سوار
[بس] بزرگ وباکرامت بود این مرد عزیز
هر زمان بادا بقبرش رحمت ایزد نثار
هفتم از ماه صفر مبنی شد این مرقد به سال
هفصد وپنجاه و هفت از هجرت احمد شمار
کرد بنیادش ملک سیرت ملک ارشد که او
هست اندرعدل و بذل وخلق واحسان نامدار
چونکه ذات او درین شهر سیوستان آمده
تازه از سرگشت آن بقعه بسان نو بهار (۳).

کتبو مزار قلندر شهباز : مخدوم عثمان قلندر شهباز، سومرن جي دور ۾ سيوهڻ ۾ هتو. سندس مزار تي فيروز تغلق مقبرو جي اولاد کي اڏاوت ڪرائي. هت ڏنل ڪتبي مان هي حقيقت ظاهر ٿئي ٿي

بعهد دولت فیروز شه سلطان دین پرور
که خاک درگهش سازند شاهان جهان افسر
از آن گاهے که برتخت شهنشاهی نشست آن شه
سراسر گشت گیتی از شعاع دولتش انور
عمارت شد مقام شیخ عثمان پیر مروندی
ولی الله که او باز سفید بحر بود و بر
چه زیبا بارگاهے شد بهشتی طاق پر گنبد
که رنگ نه فلک گشته ز رنگ بام او اخضر
اگرچه اولیا اندر زمان شیخ بس بودند
ولیکن در کرامت بود او از همگنان برتر
بروز هفتم از ماه رجب مبنی شد این روضه
بسال هفصد و پنجاه و هفت از هجرت مهتر
بنایش کرد والی اختیارالدین ملک ارشد
امیر عادل و بادل تهمتن ثانی اسکندر
که تابوده ست سوستان نبوده این چنین والی
سخی و مشفق و مکرم تقی و پاک دین پرور
امید آنست می یابد جزاے این چنین خیرے
هزارا فیض در جنت ز فضل ایزد اکبر (۴).

کتبو مزار شیخ ترابي : میر علي شیر قانع سند س نالو شیخ ابو تراب عرف حاجي ترابي لکیو آهي . هي سنڌ ۾ عباسي خلیفن جي دور ۾ زمیدار انتظامي آفیسر هو. هن کي شهادت ملڻ ۽ تبع تلیح هجڻ سبب وڏي عزت حاصل ٿي. سن ۱۰۷۱ هـ/۱۶۶۰ع ۾ سندس مزار تعمیر ٿي (۵). شیخ ابو تراب جو مقبرو گجي جي ۾

آهي. فيروز تغلق جي دور ۾ بڏهن جام جوڙيو. پوءِ پوري سنڌ جو حڪمران هو، تڏهن هتي مقبرو ٺاهيو ويو. هت لڳل فارسي ڪتبي ۾ جوڙي جو ظاهر آهي، ته فيروز تغلق جو اسم ۾ نمايان آهي. اصلي ڪتبو هن وقت سنڌ ميوزم حيدرآباد ۾ محفوظ آهي.

بعهد شهريار دهر سلطان داور [كذا]
شهه فيروز منصور و مظفر در صف شاهان
بامر سرفراز هند خاص حضرت عالي
كه پائي قدر او اعلا ز فرق فرقد تابان
ستوده جام جم سيرت علاءالدين دريا دل
كه از مهمائي لطفش جهان شد جمله آبادان
برآمد اين چنين گنبد معلا كز صفا گوئي
بسان بيت معمور آمد ست از بار اين ايوان
مقام شيخ حاجي بو ترابي، آن ولي الله
كه بر درگاه او گردد روا حاجات خلق آسان
بسال هفصد و هشتاد و دو از هجرت احمد
زعون ايزد ذوالمن و الافضال و الاحسان
بنا شد، ثالث ماه صفر، اين روضهٔ ميمون
بسعي كمترين بندگان موسىٰ بن شهجان (٦).

سمن بادشاهن جون مڪمل مائيون

سنڌ جي سمن حاڪمن جي مطالعي ۾ هنن حاڪمن جي گجرات ۾ خلنديش طرف ڪيل سنگ بندين کي اهميت حاصل آهي. اوائلي مصنفن ان جو سرسري ذڪر ڪيو آهي (٧). موجوده دور ۾ ٿيل تحقيق ان ڏس ۾ گهڻي معلومات ميسر ڪئي

آهي. حقيقت ۾ سمن حاڪمن ۽ گجراتي بادشاهن جي سڌن لاڳاپن ۾ هنن سڌين مائڻين کي گهڻو عمل د خل آهي. انڪري ان قسم جو مطالعو خود سمن، جي خارجه پاليسيءَ جو اهم عنصر آهي. گجرات ۽ خاندیش طرف سمن جي سنگابندين، بابت هند ۽ سنڌ ۾ جهڪا جاڻ موجود آهي، ان ۾ مصنفن ڪجهه سنگين غلطيون ڪيون آهن. اسين هيٺ ان متعلق درست جاڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

۱- جام فتح خان (نمبر: ۱۱)، پهريون حاڪم آهي جنهن گجرات طرف، پنهنجي نياڻي جام زادي، جهانيه جهان گشت جي پوٽي قطب عالم (۷۹۰ — ۸۵۸ھ)، سان شادي ڪري ڏني. قطب عالم پنهنجي نڪي ڏاڏي راجو قتال جي حڪم تي گجرات ويو، جتي سلطان مظفر شاه سندس آڏر پاءُ ڪيو. هن شاديءَ ۾ان قطب عالم، کي ۾ نياڻيون بيبي فردوس ۽ بيبي مريم پيدا ٿيون (۸).

۲- ان بعد گجرات ۽ سنڌ جو هي تعلق ۾ پيدا ٿيو. جام جوٽو ثاني (نمبر: ۱۲)، ڪنهن صورتحال ۾ پريشان ٿيو، تڏهن هن ۾ گجراتين سان مائڻي ڪئي. جوٽي پنهنجون ۾ نياڻيون اوڏي پرڻائي ڏ نيون. بي بي مغلي بيحد حسين هئي، ان جو عقد سلطان محمد گجرات جي حاڪم (نمبر: ۳) سان ٿيو، جڏهن ته بي بي مرڪي شاه عالم (۸۱۷ — ۸۸۰ھ) جي نڪاح ۾ آئي. سلطان محمد ڪي سن ۸۴۹ھ / ۱۴۴۵ع ۾ هڪ پٽ جائو، جو بي بي مغليءَ مان هو. سندس نالو فتح خان هو ۽ پاڻ گجرات جي تاريخ ۾ سلطان محمود بيگڙي جي نالي سان مشهور آهي. بيگڙي ڪافي موقعن تي سنڌ جي مدد ڪئي هئي. شاهه عالم ڪي مرڪيءَ مان — بي بي امان، بي بي وچين ۽ بيگ محمد عرف

شاه پيڪن اولاد ٿيو. سلطان محمد سال ۱۴۵۱ع ۾ فوت ٿيو. ان بعد قطب‌الدين گجرات جو والي (نمبر: ۴) بنيو. هن ننڍڙي فتح خان کي مارائڻ جو ارادو ڪيو، انڪري مغلي پٽ کي ڪٽي اڇي شاه عالم وٽ پناه ورتي. ٽي سال پوءِ مرڪي فوت ٿي. ان بعد مغلي ۽ شاه عالم جو نڪاح ٿيو. جام جوٽو سنڌ ۾ فوت ٿيو. سندس لاش گجرات ۾ دفن ٿيو (۹).

۳- گجرات جو ستون بادشاه سلطان مظفر ثاني (۹۱۷ - ۹۳۲هـ) ٿي گذريو. جام سنجر جي پوٽي بي بي راڻيءَ سان سندس شادي ٿي. بي بي راڻي بيحد حسين هئي. بادشاه جي ساڻس ڏاڍي محبت هئي. جام صلاح‌الدين ۽ جام فيروز، سندس سوٽ هئا. مظفر شاه ۽ بي بي راڻي سن ۱۵۱۱ع کان اڳ نڪاح ڪيو. هن رشتي جي ڪري مظفر، صلاح‌الدين کي لشڪر ڏئي، جام فيروز تي حملو ڪرايو. سيد حسام‌الدين راشدي هڪ هنڌ بي بي راڻيءَ کي جام سنجر جي نياڻي ڏيکاري ٿو (۱۰)، جڏهن ته بي جاءِ تي ڪيس جام سنجر جي پوٽي ٻڌائي ٿو (۱۱). سا ڪهڙي حالت پنهور صاحب جي آهي (۱۲). مظفر شاه کي هن گهر مان ٽي ٻار ڇاوا. سڪندر جيڪو گجرات جو اٺون حاڪم بنيو. عائشه جيڪا فتح خان بن جام فيروز جي زال بني ۽ رقيه فاروقي سلاطين ۾ داخل ٿي (۱۳). رقيه ۽ عادل خان ثالث (عالم خان) جو پاڻ ۾ نڪاح ٿيو. ياد رهي ته عادل خان (۹۱۴-۹۲۶هـ)، خانديش جو ڏهون حڪمران بنيو (۱۴).

۴- جام نندي (نظام‌الدين) جي هڪ ڏيءُ (نالو معلوم ڪونهي)، جي شادي فاروقي شهزادي قيصر خان سان ٿي. قيصر خان

جي ڏاڏي افتخارالملک حسن خان، خاندیش مان پڄي اچي گجرات ۾ پناه ورتي هئي. جام نندي جي محمود بيگڑي ، کنهن کڻن مرحلي تي مدد ڪئي هئي (۱۵). ائين ٿو نظر اچي ته قيصر خان، جڏهن سنڌي شهزادي پرڻيو، تڏهن هو پڪي عمر جو هو.

۵- سلطان مظفر ثاني گجراتي ٿي شاديون ڪيون هيون. کنهن زال مان ڪيس هڪ نياڻي ٿي، ان جي شادي هيبت خان پٽ جام صلاح‌الدين سان ٿي. شايد هي شادي ڏي وٺ جي اصول تي ٿي هئي- ياد رهي ته مظفر پاڻ صلاح‌الدين جي سوٽ بي بي راڻي پرڻيو هو-

۶- بهرام خان تميم سنڌي شهزادو هو. ان جي هڪ نياڻيء جو نڪاح، مظفر ثاني گجراتيء جي هڪ پٽ لطيف خان (هن نالي سان ٿي شهزادا هئا، پر هڪ به حاڪم نه ٿي سگهيو) سان ٿيو.

۷- جام فيروز آخري ڏينهن گجرات ۾ گهاريا. هن پنهنجي نياڻي سلطان بهادر (۹۳۲—۹۴۲ هـ) کي شادي ڪري ڏني. بهادر گجرات جو ڏهون بادشاه هو. ان ريت سنڌ، گجراتين ۽ خاندیشي فاروقين جي متين مائٽين، بابت تاريخن ۾ احوال محفوظ آهي.

دولهه دريا خان

گذريل صفحن ۾ سنڌ جي هن امير ڪبير بابت گهڻو ذڪر ٿيو آهي. دريا خان سنڌي شهيدن جي تاريخ ۾ نمايان اهميت رکي ٿو. ان کان علاوه سياست، ڊپلوميسي توڙي فوجي مهارت، سبب ڪيس اسان جي تاريخ ۾ نهايت وڏو رتبو حاصل آهي. دودي جي شهادت سان سومرن جي پڄاڻي ٿي. مير بهرام، ديوان گدومل ۽ مير متاري توڙي نواب ولي محمد لغاري، جيسين زنده هئا ايسين ڪلهوڙا ۽

ٽالهپور محفوظ هٿا. ليڪن سندن قتل يا وفات ڪان پوءِ هنن حڪمرانن جي ڪمزوري شروع ٿي. ان ريت جيسين دريا خان جو مرتبو بحال هو، ۽ سندس ڀالهه ڪي وزن هو. تيسين سمن جي سلطنت ۾ سلامت هئي. جام فيروز جي دور ۾ سندس خيال ڪي اهميت نه ملي، ۽ آهستي آهستي سمن جو زوال شروع ٿي ويو. آخرڪار ساموئيءَ جي ميدان تي ۱۱ محرم ۹۲۷هـ (۲۲ ڊسمبر ۱۵۲۰ع)، تي ارغونن سان لڙندي سنڌ جو هي سڄو فرزند شهيد ٿي ويو.

دولهه دريا خان جي حسب نسب توڙي ابتدائي دور بابت تاريخن ۾ گهٽ مواد ملي ٿو. سيد طاهر محمد ڪيس سيد زادو سڏيو هو (۱۶). ڪجهه مصنفن وري ڪيس ريڊار جو پار سڏيو آهي. سنڌي قبيلن جي روايتي مواد موجب، دريا خان جو تعلق "قبولپا" قبيلي سان هو (۱۷). امڪاني طرح ۾ اندازو آهي، ته سمن جامن سنڌ جي ماٿهن، ۽ خاص ڪري سمات قبيلن مان، انتظامي عهدن تي آفيسر مقرر ڪيا. جام نظام‌الدين ڪي ابتدا ۾ ٻڌائو اولاد نه هو، ان ڪري هن دريا خان ڪي گود جو پٽ ڪري نپايو. پهريان هو ديوان لکدير جو غلام هو، جتان جام نندي ڪيس حاصل ڪيو هو. اڳتي هلي دريا خان سياست ۽ فوجي معاملن ۾ مهارت حاصل ڪئي، ان ڪري ڪيس سپهه سالار، وزير اعظم ۽ امير الامراء مقرر ڪري "مبارڪ خان" جو لقب ڏنو ويو. ارغونن ۽ سمن جي اتر سنڌ ۾ ٽيل لڙائيءَ، جي حوالي سان سندس متعلق پهريون حوالو من ۸۹۵هـ / ۱۴۹۰ع ۾ ملي ٿو. ان سال مڪايءَ تي پنهنجي مقبري جي چوديواري ۾ ٺهرايائين. جام نندي جي زماني ۾ ڪيس "ڳاها" طرف جاگير هئي. هن جام جي زماني ۾ پاڻ ڪجهه واه ڪوٽائي، سنڌ جي زراعت ۾ واڌارو آندائين. جام جي وفات کان پوءِ، به هي پنهنجي عهدي تي برقرار رهيو.

جام فيروز ننڍي عمر ۾ سنڌ جو حڪمران ٿيو. هن دريا خان جي مرتبي ۽ عزت جو ڪو به خيال نه ڪيو، ان ڪري احتجاج طور استعفا ڏئي اچي پنهنجي جاگير تي رهيو. جام صلاح‌الدين ٽٽي تي قبضو ڪيو، ان وقت فيروز ڪيس منٺ ميڙ ڪري، وري حڪومت ۾ شامل ڪيو. هن حيلي ۽ حرفت سان صلاح الدين کي پڃائي ڪڍيو، ۽ وري فيروز سنڌ جو حاڪم بنجي ويٺو. هن پيري ۽ دريا خان کي جائز مرتبو نه مليو. آخر ۾ فيروز جي ماڻ ارغونن کي حملي جي دعوت ڏني، ۽ دريا خان جي خاتمي لاءِ مدد طلب ڪئي. سنڌ جي هن سپوت ۽ ارغونن ۾ ۱۱ محرم ۹۲۷هـ تي سخت مقابلو ٿيو. موڙڻ دريا خان جي سورهيائي ۽ جنگ جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي. ڪجهه عالمن جو خيال آهي، ته ڪيس صلح جي ڳالهين لاءِ گهرائي شهيد ڪيو ويو. سندس مزار اڄ ۽ مڪليءَ تي موجود آهي.

دريا خان جي ذاتي سوانح بابت ڇڙ و ڇڙ حوالا موجود آهن. سندس حويلي ۽ ڪوٽ مڪليءَ، جي عيد گاه جي اوپر واري ايراضيءَ ۾ هئا. هن وقت عيدگاه ڏي ويندڙ پيچرو، دريا خان جي ڊنل ڪوٽ جي اتر ڪان وڃي ٿو. روايتن موجب دريا خان، راڻوڙن جي هڪ حسين چوڪري "همون" سان شادي ڪئي هئي(۱۸). راشدي صاحب جي تحقيق موجب ڪيس: سارنگ، علاؤالدين، محمود خان، احمد ۽ مومڻ خان — نالن سان پنج پٽ هئا. اهي سڀ سورهيه ۽ دلير توڙي وطن دوست هئا. سنڌ جو هي وطن دوست جيسين زنده هو، ايسين سمن جي سلطنت قائم رهي. سندس شهادت کان پوءِ سمان جام ۾ رلي ويا، ته سنڌ جو ملڪ ۽ ٻن صدين، تائين ڏارين جي راڄ ۾ جڪڙجي ويو.

حوالا ۽ حاشيہ

(۱) ان متعلق سون پنهنجي آرٽيڪل "سمہ دور کي علمي اور سرکاري زبان"، چپيل سہ ماهي اردو، ۲/۱۹۸۱، ۾ تفصيلي بحث ڪيو آهي.

(۲) مير محمد معصوم "تاريخ معصومي" اردو، ص ۴۱۷—۴۱۹.

(۳) "تاريخ معصومي" اردو، حاشيا، ص ۴۱۶—۴۱۷.

(۴) "تاريخ مظهر شاهجهاني"، تعليق لعل شهباز قلندر.

(۵) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام"، سنڌي، ص ۶۲۱—۶۲۲.

(۶) "سيد حسام‌الدين راشدي "مڪلي نامہ"، ص ۱۰۶—۱۰۷.

(۷) تاريخ معصومي"، سنڌي، ص ۱۱۸.

(۸) "مڪلي نامہ"، ص ۱۲۷—۱۲۸.

(۹) "مڪلي نامہ"، ص ۱۱۹—۱۲۶.

(۱۰) "مڪلي نامہ"، شجرو الف.

(۱۱) "مڪلي نامہ"، شجرو ب.

(۱۲) محمد حسين پنهور، ص ۳۵۳ ۽ ۳۶۷.

(۱۳) "مڪلي نامہ"، ص ۱۱۶—۱۱۹.

(۱۴) سمن، گجراتين ۽ فاروقين جي متين مائٽين، تي مصنف پنهن جي هڪ پير ۾ زياده روشني وڌي آهي.

(۱۵) "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا" جلد ٽيون، ص ۳۰۶—۳۰۷.

(۱۶) "تاريخ طاهري"، ص ۵۵.

(۱۷) هن ڏس ۾ متعدد رواتون پکڙيل آهن. بهرحال هن عنوان تي وڌيڪ چند چاڻ جي ضرورت آهي.

(۱۸) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، "مشهور سنڌي قصا، جلد پيون"، مقدمو، ص ۲۵—۲۶.

BIBLIOGRAPHY

نوٽ: سنڌي ادبي بورڊ لاءِ هتي س. ا. ب. مخفف طور آڻيل آهي.

اردو، سنڌي ۽ فارسي ڪتاب:

(۱) ابراهيم عباسي "سفر نامه ابن بطوطه"، سنڌي، س. ا. ب. سال ۱۹۷۶ع.

(۲) الهه بچايو يار محمد سمون "لاڙ جو مهر"، س. ا. ب، سال ۱۹۷۱ع.

(۳) ايم. ٽي. ليمبرڪ "سنڌ هڪ عام جائزو"، سنڌي از سليم احمد، س. ا. ب، سال ۱۹۸۲ع.

(۴) پيرومل مهر چند آڏواڻي "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، پاڪو پبريون، ڪراچي، سال ۱۹۴۶ع.

(۵) حامد بن فضل جمالي "سيرالعارفين" اردو از ايوب قادري مرحوم، اردو سائنس بورڊ لاهور، سال ۱۹۷۶ع.

(۶) خداداد خان "لب تاريخ سنڌ"، ايڊيٽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، س. ا. ب، سال ۱۹۵۹ع.

(۷) ڊاڪٽر چيلاڻي "سنڌ جي اقتصادي تاريخ"، (سنڌي)، از سراج س. ا. ب، سال ۱۹۶۸ع.

(۸) ڊاڪٽر صابر فاروقي "ڪشمير: اسلامي عهد ۾"، سنگ ميل پبليڪيشن لاهور، سال ۱۹۸۴ع.

(۹) ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، پيون چاپو، سکر.

(۱۰) ڈاکٽر غلام علي الانا "سنڌي هولي‌ء جي لساني جاگرافي"، سنڌالاجي، سال ۱۹۷۹ع.

(۱۱) ڈاکٽر نبي بخش بلوچ "جامع سنڌي لغات"، جلد ٽيون، س. ا. ب، سال ۱۹۸۱ع.

(۱۲) ڈاکٽر نبي بخش بلوچ (ايڈيٽ)، فتح نامه سند"، فارسي، اسلام‌آباد سال ۱۹۸۳ع.

(۱۳) ڈاکٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي موسيقي جي تاريخ"، پٽ شاه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال ۱۹۷۸ع.

(۱۴) ڈاکٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي هولي‌ء ادب جي مختصر تاريخ"، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، سال ۱۹۸۰ع.

(۱۵) ڈاکٽر نبي بخش بلوچ "مشهور سنڌي قصا: جلد پهون"، س. ا. ب. ۱۹۶۴ع.

(۱۶) ڈاکٽر هوتچند گربخشاڻي "روح رهاڻ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌيونيورسٽي جام شورو، سال ۱۹۸۰ع.

(۱۷) سيد حسام‌الدين راشدي "مڪلي نامه"، ايڈٽ‌ء حاشيا، س. ا. ب، سال ۱۹۶۷ع.

(۱۸) سيد حسام‌الدين راشدي "سنڌي ادب"، سنڌي از غلام محمد لاکو، گرامي پبليڪشن دولت پور صفن، سال ۱۹۸۱ع.

(۱۹) سيد طاهر محمد نڪوي "تاريخ طاهري"، از ڈاکٽر نبي بخش بلوچ، س. ا. ب، سال ۱۹۶۴ع.

(۲۰) ضياءالدين برني "تاريخ فيروز شاهي"، اردو، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، سال ۱۹۸۳ع.

(۲۱) عبدالغني عبدالله "تاريخ سنڌ: سومرا ۽ سمان"، سنڌالاجي، سال ۱۹۸۴ع.

(۲۲) گنکو فسکي "پاکستان کی قومیتیں"، اردو، ماسکو، سال ۱۹۶۰ء.
(۲۳) محمد قاسم فرشته "تاریخ فرشته"، اردو جلد دوم، لاهور، سال ۱۹۷۴ء.
(۲۴) محمود شاه بخاري "تاریخ بلوچستان"، اردو، بک لینڈ کوئٹه سال ۱۹۸۳ء.
(۲۵) مرزا قلیچ بیگ "قدیم سنڌ: مشهور شهر ۽ ماڻهو"، س. ا. ب، سال ۱۹۶۶ء.
(۲۶) مولائي شیدائي "تاریخ تمدن سنڌ"، سنڌ یونیورسٽي پریس، سال ۱۹۵۹ء.
(۲۷) مولائی شیدائی "جنت‌السنڌ"، س. ا. ب، سال ۱۹۵۸ء.
(۲۸) میر علي شیر قانع "تحفة‌الکرام"، از مخدوم امیر احمد، س. ا. ب، سال ۱۹۷۶ء.
(۲۹) میر علي شیر قانع "مقالاة‌الشعرا"، از سید حسام‌الدین راشدي، س. ا. ب، سال ۱۹۵۷ء.
(۳۰) میر محمد معصوم بکري "تاریخ معصومی" از مخدوم امیر احمد، س. ا. ب، سال ۱۹۵۹ء.
(۳۱) میر محمد معصوم بکري "تاریخ معصومي" از اختر رضوي، س. ا. ب، سال ۱۹۵۹ء.
(۳۲) یوسف مهرک "تاریخ مظهر شاهجهاني"، سنڌي از نیاز همایوني، س. ا. ب، سال ۱۹۷۹ء.

اردو ۽ سنڌي مضمون:

(۱) ایم. ایچ. صدیقي "مهدي جونپوري ۽ سنڌ"، سنڌي از غلام محمد لاکو، سه ماهي مهراڻ، ۲/۱۹۸۷.

(۲) ڈاکٹر نبي بخش بلوچ "سنڌ جو آخري سومرو حاڪم" سہ ماهي مهراڻ، ۱۹۸۱/۰۳.

(۳) سيد حسام‌الدين راشدي "سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا"، سہ ماهي مهراڻ، ۱۹۶۸/۰۴.

(۴) عبدالله ورياه "سمن جي دور جا سڪا"، رسالو سنڌي ادب، سال ۱۹۸۰ع.

(۵) غلام محمد لاکو "دولهه دريا خان"، ماهنامه الرحيم، اپريل ۱۹۷۹ع.

(۶) غلام محمد لاکو "ڇا درياخان ۽ مبارڪ خان ۾ الڳ شخص آهن؟"، سہ ماهي مهراڻ، ۱۹۸۱/۰۲-۰۱.

(۷) غلام محمد لاکو "سمن جي دور جا ڪجهه شهر"، نئين زندگي، ڊسمبر ۱۹۸۱ع.

(۸) غلام محمد لاکو "عمرڪوٽ : چند تاريخي مسئلا"، سہ ماهي مهراڻ، ۱۹۸۶ / ۰۲.

(۹) غلام محمد لاکو "سمہ دور کی علمی اور سرکاری زبان" اردو ترجمہ از سعید احمد خانزادہ، سہ ماهی اردو، ۱۹۸۱/ ۰۲.

English Books & Articels:

1. Ahmed Hassan Dani "Thatta: Islamic Architecture", An appendix by: N.A. Baloch "The Origin of Thatta", Institute of Islamic History, Culture & Civilization, Islamabad, 1982.
2. Ansar Zahid Khan "History and Culture of Sind", Royal Book Company, Karachi, 1980.
3. C.L. Mariwala "History of the Commerce of Sind", Sindhology, 1981.

4. Dr. H. I. Sadarangani "Persian Poets of Sindh", Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1956.
5. M.H. Panhwar "Chronological Dictionary of Sind", Sindhology, 1983.
6. M. H. Panhwar "Sind — Cutch Relations", Sind Archives, Karachi, 1980.
7. M.H. Panhwar "Sind's Struggle Against Feudalism", Sindhological Studies, Summer 1979.
8. M.H. Siddiqi "History of the Arghuns and Tarkhans of Sind", Sindhology, 1972.
9. Mubarak Ali (Ed), "Mc Murdo's Account of Sind", Sindhology, 1985.
10. R.C. Majumdar (Ed) "History and Culture of Indian People", Vol: VI, Bombay, 1967.
11. Riazul-Islam "Indo Persian Relations", Tehran, 1970.
12. Stanley Lane-poole "Mediaeval India", (Rep), Lahore, 1979.
13. Woolseley Haig (Ed) "Cambridge History of India", Vol: III, Delhi, 1958.

INDEX

انڈیکس

الف

ابن بطوطہ ۷، ۷۷، ۸۳، ۸۶، ۹۸، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۰

اتر سنڈ ۱۰، ۵۲، ۶۲ ۰

اچ ۱۸، ۱۹، ۳۵، ۶۱، ۷۶، ۸۱، ۱۱۵ ۰

احمد ۱۲۴ ۰

احمدآباد ۳۲، ۹۸ ۰

احمد ترخان ۵۱ ۰

استینلي لین پول ۱۰۴ ۰

اسحاق آهنگر ۱۰۲ ۰

افتخارالملک حسن خان ۱۲۲ ۰

امیر حسن سجزي ۸، ۱۰۱ ۰

امیر غور ۲۲ ۰

امیر قیصر روسي ۶، ۷، ۶۹، ۷۳ ۰

امیر نصر ۹ ۰

انڈو پرشن ریلیشنس ۵۵ ۰

انڑ قبیلو ۳، ۹۰، ۹۱ ۰

انگریز ۵۹، ۱۰۸ ۰

ایم - ایچ - پنهورؑ (پنهور صاحب، محمد حسین پنهور) ۱۱، ۱۳، ۲۸، ۲۹، ۳۹، ۴۲، ۵۸، ۶۳، ۸۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۱۴، ۱۲۱، ۱۲۵ ۰

ب

بابر ۲۶، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۲، ۶۷ ۰

بایزید بسطامي ۹۴ ۰

برني ضیاءالدین ۵، ۹ ۰

برهمڻ ۴، ۶۰، ۸۸، ۱۰۷ ۰

برهمڻآباد ۴ ۰

بغداد ۳۲، ۸۸ ۰

بکر ۵، ۹، ۱۵، ۱۶، ۱۹، ۲۵، ۲۷، ۳۱، ۳۸، ۵۱، ۵۲، ۵۴، ۶۰، ۶۲، ۷۱، ۷۵، ۷۶، ۸۳، ۹۲، ۹۶ ۰

بلوچ (بروچ) ۲۵، ۴۸، ۵۲، ۶۲، ۶۶، ۶۷، ۹۴ ۰

بنگال ۶، ۱۵ ۰

بو علي سندي ۹۴ ۰

بهزاد ۷۰
بهلول لودي ۳۰، ۳۶۰
بي بي امان ۱۲۰۰
بي بي راڻي ۱۲۱، ۱۲۲۰
بي بي فردوس ۱۲۰۰
بي بي مرکي ۲۶، ۱۲۰۰
بي بي مريم ۱۲۰۰
بي بي مغلي ۲۶۰ ۱۲۰، ۱۲۱۰
بي بي ناني ۱۰۴۰
بي بي وچين ۱۲۰۰

ب

پير لوه ۷۷، پيلاين جا پول ۱۱۳۰

پ

پاٹوٹ (پير بلاولي) ۹۵۰
پٽي ۱۰
پٽي واهڻ (پٽاواهڻ) ۵۴، ۶۱۰
پڙوچ ۸۰
پوڏيسر ۳۴، ۹۸، ۱۰۰۰
پيڪن شاه (بيگ محمد) ۱۲۰، ۱۲۱

ت

تارا ٻائي ۵۸۰
تاريخ بلوچستان ۱۰۴۰
تاريخ تمدن سنڌ ۱۱، ۱۰۳، ۱۰۴۰
تاريخ طاهري ۵۵، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۲۵۰
تاريخ فرشته ۴۱۰
تاريخ فيروز شاهي ۱۱۰
تاريخ ڪشمير: عهد اسلامي مين ۱۰۳۰
تاريخ مظهر شاهجهاني ۱۰۵، ۱۲۵۰
تاريخ معصومي ۷۲، ۳۱، ۳۲، ۵۵، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۲۵۰
تحفة الڪرام ۱۱، ۳۱، ۳۲، ۵۵، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۴، ۱۲۵۰
تذڪرة المراد ۹۹۰
ترڪ ۳۵۰
تغلق ۱۵، ۲۰، ۵۷، ۶۰، ۷۲، ۷۳، ۸۲، ۱۱۵۰
تڪدره ۴۳۰
تنگر بردي قبتاش ۵۰۰

ٹ

ٹر ۱۶، ۳۳، ۶۱، ۶۵، ۹۱۰

ٹ

ٹالپور ۱۲۳۰
ٹلٹي ۵۱، ۶۳، ۷۱، ۷۲، ۷۷۰

ث

ٹٹو (ننگر ٹٹو) ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۰۳، ۱۶، ۲۰، ۲۳، ۲۷، ۲۸، ۳۱، ۳۴، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۹،

۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۶۱، ۶۳، ۷۰،
۷۱، ۷۲، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰،
۸۳، ۸۶، ۹۰، ۹۲، ۹۵، ۹۶، ۹۷،
۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۶،
۱۲۳.
ٹري ۸.

پ

پات ۹۲.
پاکستان پارلیامینٹ ۹۲.
پاکستان جون قومیتون ۱۰۶.
پٹالا ۳.
پرٹوي راج ۶۷.
پرشن پوئیٹس آف سنڌ ۱۰۶.
پلي ۱۷، ۹۰.
پور چوگیز ۳۵، ۳۹، ۶۸،
پیر آسات ۹۵.
پیر پٹورو ۹۴.
پیر پٹو ۱۷، ۹۴.
پیر صدرالدین ۱۰۱.

ج

جاتي ۸.
جادو گهراٹو ۱۰۹.
جاڑو ولد لاکو ۱۰۳.
جاڑیجا (سمان) ۸، ۵۱، ۶۳، ۷۱،
۱۰۹، ۱۱۰.
جامع سنڌي لغات ۱۱.
جاموتي ۲.
جکرو ۱۷.
جلال‌الدین دواني (علامہ) ۸۰.
جلوگیر ۱۰۴.
جمشید ۱، ۲.
جنت‌السنڌ ۴۱، ۱۰۵.
جوڌپور (مارواڑ) ۲۹، ۳۰، ۶۴،
۶۵، ۹۸.
جوڌو سوڈو ۷۲، ۷۴.
جوکیہ ۹۲.
جوٹ ۶۲، ۸۳، ۸۸.
جوٹو ۱۷.
جوٹیجا ۹۰، ۹۲.
جهو ۱۷.
جیسلمیر ۱، ۱۰۷.

چ

چام (لقب) ۲، ۳، ۱۴، ۵۷، ۱۸۲.
چام ابراهیم ۲۹، ۶۵، ۸۱.
چام بابینو (صدرالدین) ۱۳، ۱۴،
۱۵، ۱۸، ۲۰، ۵۸، ۶۳، ۶۹، ۷۴.
چام بایزید ۲۹، ۶۵، ۸۱.
چام تغلق (جوٹوثاني) ۱۳، ۲۵،
۲۶، ۳۳، ۶۴، ۹۲، ۱۲۰، ۱۲۱.
چلم تماچي (میمبر پارلیامینٹ)
۹۱.

جام تماچي (رکن‌الدین) ۱۳،
۱۸،۱۹،۲۰،۲۱،۲۲،۵۸،۵۹،
۶۳،۷۴،۷۸،۸۲،۹۳۰
جام توغاچي (خیرالدین) ۱۳،
۱۸، ۷۵،۷۶،۸۵۰
جام جوٹو (علاؤالدین) ۱۳،۱۴،
۱۵، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۵۸، ۹۳،
۱۰۰،۱۰۱، ۱۱۹۰
جام ڈاتار ۹۶۰
جام زادي ۲۵، ۱۲۰۰
جام سارنگ (خان) ۳۶،۵۱،۵۹،
۶۲،۷۴، ۱۲۴۰
جام سکندر اول (صدرالدین) ۱۳،
۲۴،۶۱،۸۷۰
جام سکندر ثاني (محمد عرف
انڑ ثاني) ۱۳، ۲۷، ۲۸، ۶۲،
۷۸،۷۹،۹۹۰
جام سنجر (صدرالدین، راء ڈنو،
راڈن) ۳، ۲۷،۲۸، ۲۹، ۳۸،
۴۲، ۵۸، ۶۰، ۶۴، ۶۵، ۷۱،
۷۵، ۷۶، ۷۸، ۷۹، ۸۹، ۹۳،
۱۲۱۰
جام صلاح‌الدین ۱۳، ۲۹، ۳۷،
۳۸،۴۲،۴۵،۵۱،۶۸،۷۱،۷۴،
۱۱۰،۱۲۱،۱۲۲،۱۲۴۰
جام صلاح‌الدین (انڑ ثاني) ۱۳،
۲۰،۲۲،۷۶،۷۸۰
جام علي شیر ۱۳،۲۳،۵۸،۷۵۰
جام غلام قادر (وزیر اعلیٰ
بلوچستان) ۱۱۲،۱۱۳،۱۱۴۰
جام فتح خان ۱۳،۲۴،۲۵،۶۳،
۱۲۰۰
جام فیروزالدین انڑ ۲،۳،۶،۷،۱۲،
۱۳،۱۴،۵۷،۵۸،۶۰،۶۱،۶۸،
۷۴،۹۰،۱۱۱
جام فیروز ثاني (ناصرالدین ابوالفتح)
۱۳، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹،
۴۰، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۴۹،
۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴،
۵۸، ۶۱، ۶۷، ۶۸، ۷۰،
۷۲، ۷۴، ۸۹، ۱۰۱، ۱۱۰،
۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴۰
جام کرن ۱۳، ۲۳، ۵۸،
جام مبارک ۱۳، ۲۶، ۲۷، ۵۸۰
جام نظام‌الدین (جام نندو) ۱۳،۲۹،
۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۶،
۴۴، ۴۵، ۴۷، ۵۸، ۵۹،
۶۱، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷،

۷۱، ۷۵، ۷۶، ۷۸، ۷۹،
۸۰، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۸۹،
۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۷، ۱۰۱،
۱۰۴، ۱۰۸، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳۔
جام نظام الدین اول ۱۳، ۲۲، ۵۸۔
جام هالو ۱۶، ۹۰۔

جھ

جھونا گڑھ ۸، ۱۰۸، ۱۰۹۔

چ

چاچکان ۵۳۔
چارٹ پیجل ۱۰۹۔
چاکر ڈومکي سردار ۱۱۳۔
چاچلا ۵۸، ۵۹، ۸۷۔
چانڈکے ۴۴، ۴۹، ۷۱۔
چانڈیہ ۹۳۔
چچ ۴۔
چچ نامہ ۱۱، ۱۰۰۔
چغدو ۱۔
چمپانیر ۳۲۔
چنو ۱، ۴۔
چوڑاسما ۱۰۹۔
چیتن ماڑیوالا (سي۔ ایل۔ ماڑیوالا)
۸۴، ۸۵، ۱۰۵۔

ح

حاجي حسین صفائي (شیخ) ۸۰، ۹۹
حاجي خان ۵۹۔
حاجي ولي محمد ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶۔
حافظ شیرازي ۶۳، ۷۹، ۸۲، ۹۱۔
حاکم سپڑ سخي ۱۱۱۔
حامد بن فضل جمالي ۱۰۰۔
حجاز مقدس ۵۴، ۹۶۔
حضرت نوح نبي ۲۔

خ

خاندیش ۳۳، ۶۵، ۹۰، ۹۱، ۹۳،
۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲۔
خانواہ ۸۶۔
خداداد خان ۱۴۔
خراسان ۴۳، ۴۸۔
خضر خان ۲۲۔
خوشاب ۵۲۔

د

دادو ۳۔
داور ۴۳۔
در بیلو ۷۷۔
دریاخان دولھ (مبارک خان) ۳۲،
۳۴، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۵،
۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۹، ۶۰،
۶۲، ۶۷، ۷۰، ۷۴، ۷۸، ۸۱، ۸۶،
۸۷، ۹۱، ۹۳، ۹۷، ۹۸، ۱۲۲،
۱۲۳، ۱۲۴۔
دریاہ سندھ (سندو دریا) ۱۰، ۲۴،
۵۰، ۸۲، ۸۵، ۸۸، ۹۵۔

دکن ۴۷
دلشاد ۳۱، ۵۹، ۶۲، ۷۱، ۷۴.
دمشق ۳۲
دودو سومرو ۱۲۲
دولت شاهي ۴۵، ۴۸
دهلي ۵، ۶، ۸، ۱۰، ۱۹، ۲۰، ۲۴، ۳۲، ۶۷، ۷۸، ۱۱۵، ۱۱۶.
دهلي سلطنت (سلطنت هند) ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۳۰، ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۹، ۷۰، ۷۳، ۷۸، ۸۳، ۸۶، ۹۰.
دي اوريجن آف نشن ۱۰۶.
ديبال پور ۶، ۲۴
ديبل ۳، ۴، ۱۰۷
ديوان گدومل ۱۲۲

ڈ

ڈاريجا ۵۲، ۷۴، ۹۰.

ڈ

ڈاهري ۹۰، ۹۱.
ڈهر ۴۷، ۹۰.
ڈيلو ۸.
ڈيرو ۴۷.

ڈ

ڈاکٹر آه - ايچ - سدارنگاڻي ۱۰۶
ڈاکٹر انصار زاهد ۸، ۹۴، ۱۰۵
ڈاکٹر ايم - ايچ - صديقي ۵۵، ۱۰۶
ڈاکٹر چپلاڻي ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۹۷، ۱۰۵
ڈاکٹر داني ۱۰۶.
ڈاکٹر رياض الاسلام ۵۵.
ڈاکٹر صابر فاروقي ۱۰۳.
ڈاکٹر گربخشاڻي ۱۰۹، ۱۱۴.
ڈاکٹر ليمبرک ۲، ۱۱.
ڈاکٹر مبارک علي ۱۰۵.
ڈاکٹر نبي بخش بلوچ ۲، ۱۱، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۵.
ڈگهڑي ۸.

ر

رائوڙ ۱۲۴.
راجا جوڏا ۳۰، ۳۵، ۶۴.
راجپوت ۲، ۱۰۹.
راجستان ۸، ۹، ۱۰۱.
راجو قتال ۱۲۰.
راول (راء) ۲۷، ۷۱.
راهمون ۵۳.
راهو ۹۰.
راء خاندان ۴، ۵۶، ۶۰، ۸۸، ۱۰۷.
راء ڈياچ ۽ سورٹ ۱۰۹.
رتو کوٹ ۷۱.
رحيم يار خان (سنجرپور) ۸۷.
روح رهاڻ ۱۱۴.
رقيه ۱۲۱.

رند ۳۵، ۴۸، ۶۶ .
رنمل سویدو ۵۱، ۷۲، ۷۴ .
روزنامہ ہلال پاکستان (کراچی) ۱۱۴ .
رومي جلال‌الدین ۸۲ .
رونجها ۱۱۱، ۱۱۲ .

س

ساکرو پرکٹو ۸۶.
سا گرو دیند ۹.
سام ۲.
سامبا (سامبس) ۳۲.
ساموئي ۱۴، ۳۲، ۳۹، ۴۳، ۶۱، ۸۰، ۹۶، ۱۲۳ .
ساوه واه ۸۷.
سبي ۳۳، ۳۵، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۶۱، ۶۲، ۷۰، ۷۱، ۸۵، ۹۶، ۱۰۴ .
سجاول ۸.
سعدي ۸۲.
سفرنامہ ابن بطوطہ ۱۱.
سکندر اعظم ۳.
سلطان بهادر گجراتي ۱۲۲-
سلطان حسین لانگاہ ۳۰، ۳۶، ۶۵.
سلطان حسین مرزا با یقرا ۳۰، ۳۳، ۳۶، ۴۳، ۴۶، ۶۶،
سلطان زین‌العابدین ۳۰، ۳۵، ۶۵.
سلطان سکندر گجراتي ۱۲۱ .
سلطان شهاب‌الدین ۶۳.
سلطان محمد گجراتي ۲۵، ۲۶، ۱۲۰، ۱۲۱ .
سلطان محمود بیگڑو (فتح خان) ۲۶، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۶۵، ۹۸، ۱۱۰، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲ .
سلطان محمود غزنوي ۶۷.
سلطان محمود کوکلتاش ۵۱، -۵۲
سلطان مظفر گجراتي ۳۷، ۱۲۰، ۱۲۳ .
سلطان مقیم بیگلار ۵۱.
سلیمان جبل ۱۰۷ .
سمان (سمون، سمان) انکل روء کتاب جي هر صفحي تي ذکر ملي ٿو.
سمات ۱، ۳، ۵۸، ۷۴، ۹۰، ۹۲، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۲۳ .
سم دور کی علمي اور سرکاری زبان ۱۰۵، ۱۲۵ .
سما ننگر ۲ .
سمر قند ۲۵ .
سمن جي دور جا سکا ۱۰۵ .

سفن جي سلطنت ۱۰، ۳۵، ۳۹، ۴۵، ۴۶، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۷، ۹۰، ۹۱، ۹۳، ۹۶، ۹۸، ۱۱۵.
سن ۸۳.
سنتل ۶۴.
سنديچ ۴۴.
سند (کتاب جي هر صفحي تي ذکر ملي ٿو).
سند جي اقتصادي تاريخ ۱۰۵.
سند جي هندن جي تاريخ ۱۱۴.
سند سما ۲.
سند کي ريشنس ۱۰۴، ۱۱۴.
سند ميوزم حيدرآباد ۱۱۹.
سند هک عام جائزو ۱۱.
سندي ادب رسالو ۱۰۵، ۱۰۶.
سندي ادب کتاب ۱۰۶.
سندي بولي ۽ ان جي مختصر تاريخ ۱۱۴.
سندي بولي جي لساني جاگرافي ۱۱۴.
سند يونيورسٽي (لئبريري) ۹۹.
سوڊا ۲۹، ۳۳، ۳۴، ۵۱، ۶۱، ۶۴، ۷۱، ۷۲، ۷۴.
سورت بندر ۱۰۷.
سونڊا ۸، ۱۶، ۹۸.
سومرا (الکل روه کتاب جي هر صفحي تي حوالو ملي ٿو).
سهتا ۴، ۷۲، ۷۴، ۹۰، ۹۲.
سيد احمد ۷۸، ۷۹.
سيد جعفر ۷۹.
سيد جلال ۷۹.
سيد حسام‌الدين راشدي ۱۵، ۲۵، ۶۴، ۶۹، ۹۰، ۱۰۳، ۱۲۱، ۱۲۴، ۱۲۵.
سيد حيدر ۲۶.
سيد خاندان ۲۴.
سيد زادو ۱۲۳.
سيد طاهر محمد تتوي (سيد) ۵۵، ۸۴، ۱۰۳، ۱۲۳.
سيد علي ۹۴.
سيد علي اول ۷۹.
سيد علي (سيوهڻ) ۱۱۷.
سيد محمد ۷۸، ۷۹.
سيد مراد شيرازي (پير) ۷۹، ۹۹.
سيرالعارفين ۸۱.
سيوهڻ (سنديمان ، سيوستان) ۳، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۲۵، ۲۷، ۳۸، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۷، ۶۰، ۶۲، ۶۸، ۷۱، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۰، ۸۳، ۸۴، ۸۷، ۹۶، ۹۸، ۱۱۶، ۱۱۷.

ش

شال ۴۳، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۶۶.

شاهم اسماعيل صفوي ۳۶، ۴۸.
شاهم بيگ ارغون ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۶۸، ۷۰، ۹۳، ۹۶، ۱۰۴.
شاهم جو رسالو ۱۱۳.
شاهم جهان ۷۷.
شاهم حسن ارغون (مرزا) ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۷۱، ۷۲، ۹۶.
شاهم عالم ۲۵، ۲۶، ۱۲۰، ۱۲۱.
شاهم عبداللطيف پٹائي ۲۲، ۴۱، ۹۱، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳.
شاهم لوڈي ۷.
شمه في الميزان ۲۷،
شهاب الدين غوري ۶۷.
شيخ ابراهيم ۵۳.
شيخ ابراهيم (سندي شاعر) ۱۱۲.
شيخ الاسلام (صدرالدين ملتاني) ۱۸.
شيخ الياس ۹۵.
شيخ تراهي (حاجي تراجي) ۱۸.
شيخ جهنبو پاتڻي ۹۵.
شيخ حماد جمالي ۲۰، ۲۱، ۷۸، ۹۵، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳.
شيخ شهاب الدين سهروردي ۱۰۰.
شيخ صدرالدين ۹۵.
شيخ علي ۶۳.
شيخ عيسىٰ برهانپوري ۸، ۱۰۱.
شيخ يوسف ۲۶.
شير شاهم ۶۷.

ص

صديقي ۹۲،
صفوي ۳۶، ۴۷، ۴۸.
طاهر محمد سيد (مير) ۵۵، ۸۴، ۱۰۳، ۱۲۳.

ط

طغي ۸، ۱۰.

ظ

ظفر خان ۲۱، ۶۳.

ع

عادل خان ثالث (عالم خان) ۱۲۱.
عائشه ۱۲۱:
عباسي ۹۲.
عباسي خليفا ۱۱۸.
عبدالعزيز ابهري ۳، ۸۱، ۹۲، ۹۹.
عبدالله وڑياه ۸۹، ۱۰۵.
عربي سمنڈ ۱۰۷.
علاءُالدين ۱۲۴.
علاءُالدين خلجي ۶۷.
علي كوفي (علي بن حامد كوفي) ۱۱، ۱۰۰.
عليڪ ارغون (مير) ۵۱.
عمادالملڪ سرتيز ۶، ۷۰.
عمر خيام ۸۲.
عمر كوٽ ۱۷، ۴۱، ۶۱، ۶۲، ۷۱، ۷۷، ۸۳، ۸۸، ۱۰۴.

عمرکوٹ چند تاریخي مسئلا ۱۰۵.
عوارف المعارف ۱۰۰.
عین الملک ماهرو ۱۵، ۱۶، ۶۳.

غ

غلام علي الانا (ڈاکٹر) ۱۰۹، ۱۱۴.
غلام محمد لاکو ۵۵، ۱۰۵، ۱۰۶.
غور ۴۳.

ف

فارس ۸۶.
فاروقي ۹۲.
فاروقي سلاطین ۶۵، ۱۲۱.
فاضل کوکلتاش (میر) ۳۹.
فتح باغ ۸۸.
فتح پور ۷۱.
فتح خان (پت فیروز) ۵۱، ۱۲۱.
فراه ۴۳.
فردوسي ۸۲.
فرید بکري ۸۴.
فیروز تغلق ۹، ۱۰، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۶۳، ۶۹، ۷۱، ۷۳، ۸۳، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۹.

ق

قاضي احمد (شهر) ۳.
قاضي اختر جهونا گڑهي ۹۹.
قاضي عبدالله ۷۶، ۸۰.
قاضي قادن ۳۴، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۴، ۷۴، ۹۶.
قاضي محمد شیخ (اچي) ۷۶، ۹۵.
قاضي معروف ۷۵، ۷۶.
قاضي نعمت الله ۷۶، ۷۹، ۸۰.
قباچه ناصرالدین ۱۰۰.
قبولیو ۹۱، ۹۵، ۱۲۳.
قریش ۱.
قریشي ۲۹.
قطب الدین ۱۲۱.
قطب عالم ۲۶، ۴۵، ۱۲۰.
قلندر شهباز (لعل شهباز قلندر) ۹، ۱۰، ۱۶، ۹۴، ۱۰۰، ۱۱۶، ۱۱۷.
قندار ۱۵، ۲۶، ۳۰، ۳۵، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۵۲، ۵۳، ۶۰، ۶۶، ۷۰، ۱۰۷.
قنوج ۱۰۷.
قوام الملک ۷.
قیصرخان (فاروقي) ۳۳، ۱۲۱، ۱۲۲.

ک

کابل ۳۰، ۳۵، ۳۶، ۴۸.
کاٹیاواڑ ۲، ۶۰، ۷۹، ۱۰۸.
کاچو ۸۷، ۸۸.
کاکو پیرو مل ۱۱۱، ۱۱۴.
کراچي ۹۸، ۱۱۲
کرانالاجیکل ڈکشنري آف سنڈ ۱۱، ۴۱، ۴۲، ۱۰۳.
کبیر شاه ۱۱۳.

کپ (رن کپ) ۲، ۸، ۱۷، ۲۸، ۲۹، ۳۳، ۳۵، ۳۷، ۳۸، ۳۶، ۵۳، ۶۰، ۶۳، ۶۵، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۱۰۱، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱.
کپ پ (ریڈیو اسٹیشن) ۱۱۱.
کچین جا قول ۱۱۱.
کردان (کیکانان) ۱۰۷.
کشمیر ۳۰، ۳۵، ۶۳، ۶۵، ۱۰۷.
کرشن ۲.
کلان کوٹ ۲۵، ۷۱.
کلھوڑا ۳۲، ۶۴، ۱۱۲، ۱۲۲.
کنڈي ۲۸.
کنڈیارو ۸۳.
کوٹ ماچي ۴۹، ۷۱.
کوٹیا (تبت) ۶۳.
کوٹیٹا (ریڈیو پ ٹي . وي) ۱۱۳.
کیبک ارغون ۴۵، ۵۱.
کیمبرج ھسٹري آف انڈیا (جلد ٹیون) ۴۱، ۴۲، ۱۰۳، ۱۲۵.
کینجھر ۲۱، ۹۸.

ک

کنیات ۸.
کنگھار (راہ) ۶۷، ۷۱.
کیبر ۲۰.

گ

گاجریلو ۲۸.
گجرات ۶، ۸، ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۷، ۳۸، ۳۶، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۳، ۷۵، ۷۹، ۸۵، ۹۰، ۹۱، ۹۳، ۹۴، ۹۸، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲.
گجو ۲۰، ۱۱۸.
گچیرو ۹۵.
گرنار ۸.
گنکوفسکي ۱۰۶.
گوتم بڈ ۴.

گ

گاھا ۳۷، ۳۸، ۴۹، ۷۷، ۸۱، ۸۸، ۱۲۳.

ل

لاکا ۴، ۹۴.
لاکا آباد (سکرنڈ) ۹۵.
لاکات ۳.
لاڑ ۷، ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۶۰، ۶۱، ۸۸.
لاڑ جوسیر ۱۰۶.
لاشاري ۳۵، ۴۸، ۶۲، ۶۶، ۹۳.
لانگاہ ۲۶، ۲۹.
لاھري بندر (بندر لاھري) ۵، ۳۵،

۳۹، ۶۰، ۸۶، ۹۸ .
لباب الالباب ۱۰۰ .
لس بيلو ۶۰، ۶۱، ۱۰۸، ۱۱۱،
۱۱۲، ۱۱۳ .
لطيف خان ۱۲۲ .
لكپت ۸ .
لكدير (ديوان) ۵۸، ۵۹، ۱۲۳ .
لوڏي ۲۶ .
لوهاڻو ۴، ۹۴ .

م

ماڻيلو ۲۸، ۵۴ .
ماچي ۵۲، ۷۴ .
ماموئي فقير ۱۰۱، ۱۵۲ .
مالڪ وزير ۵۳، ۵۹، ۷۲، ۷۴ .
متعلوي ۲۲ .
مڻي ۸ .
محمد ارغون (سلطان محمد، ابومحمد
مرزا) ۳۳، ۳۴، ۴۴، ۴۵ .
محمد تغلق (محمد شاه تغلق)
۵، ۶، ۷، ۸، ۱۷، ۶۷، ۶۹، ۱۱۶ .
محمد خان شيباني ۴۶، ۴۷ .
محمد سومار شيخ ۱۱۱،
محمد طور ۱۰ .
محمد عوفي ۱۰۰ .
محمود (ميان محمود) ۵۱، ۷۴،
۱۲۴ .
محمود شاه بخاري ۲۶، ۱۰۴ .
مخدوم احمد پٽي ۱۰۱، ۱۰۲ .
مخدوم بلاول ۵۱، ۵۲، ۷۴، ۸۱،
۹۵، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۱ .
مخدوم بهاءالدين ذكريا ۹۴ .
مخدوم جعفر ۸۸ .
مخدوم جهانيه جهان گشت ۱۸،
۱۹، ۲۵، ۶۹، ۷۰، ۹۲، ۱۲۰ .
مخدوم حسن (پير بلاولي) ۹۵ .
مخدوم ساهڙ لنجار ۹۵ .
مخدوم سعد ۹۵، ۹۶ .
مخدوم عبدالله (نري وارو) ۱۱۱
مخدوم مٺو ۹۵ .
مخدوم هنگور ۹۵ .
مدينه ۴۸، ۵۹ .
مرزا پير محمد ۲۲ .
مرزا عيسىٰ ترخان ۸۸ .
مرو ۴۷ .
مستونگ ۴۳، ۴۸، ۴۹ .
مشهور سندي قصا (جلد پيو) ۱۲۵ .
مصري ۳۵ .
مغل ۸، ۵۰، ۷۳، ۷۵، ۷۶ .
مغل شهنشاهت ۲۶ .
مغلواڙو ۴۶ .
مقالاة الشعرا ۴۲ .
مكران ۶۰، ۶۶، ۱۰۷ .
مكلي ۱۴، ۲۱، ۳۲، ۳۴،
۳۶، ۹۷، ۹۸، ۱۲۳، ۱۲۴ .

مکلي نام ۴۱، ۱۰۳، ۱۰۵،
مکو ۹۵ .
ملان کاتيار ۸ .
ملتان ۱، ۷، ۱۵، ۱۶، ۲۲، ۲۶،
۳۰، ۳۲، ۵۴، ۲۰، ۶۵، ۸۱،
۹۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۷ .
ملک اختيارالدين ۱۶ .
ملک بهرام ۹ .
ملک تاج‌الدين ۹ .
ملک رتن ۶ .
ملک رکن‌الدين ۹، ۱۰ .
ملک عبدالعزيز ۹ .
ملک علي شير ۹ .
ملک کوٹ (کوٹ) ۲۶ .
منجر ۸۶ .
منصوره ۸۸ .
منگول ۸، ۹، ۱۵، ۲۴، ۲۶،
۳۳، ۳۴، ۳۵، ۶۳، ۶۴، ۶۹ .
مونڈ خان ۵۱، ۷۴، ۱۲۴ .
مولائی شيدائي (رحيمداد خان)
۱۱، ۲۹، ۷۷، ۸۵، ۱۰۳ .
مولانا محمد ابهري.
مولانا محمد صديق ملتاني ۵۲.
مولانا علاؤالدين منگلوري ۲۷،
۷۹، ۸۲، ۹۹.
مهدي جونپوري ۶ سنڈ ۵۵، ۱۰۶
مهران رسالو ۴۱، ۱۰۵، ۱۰۶
ميان ابوبکر بکري
ميديول انديا
ميکمرو دوز اکائونٹ آف سنڈ
ميکمرو دو کيپٹن
مير ابو الغيث
ميران مهدي جونپوري (سيد) ۳۴،
۴۸، ۹۵، ۹۶.
مير بهرام.
مير چاکر ۶۷، ۱۰۴.
مير شمس ۸۰ .
مير علي شير (علي شير قانو) ۱،
۲، ۹، ۱۱، ۱۴، ۲۸، ۴۱، ۴۵،
۵۵، ۷۳، ۷۵، ۸۴، ۹۲، ۱۰۴،
۱۱۴، ۱۱۸، ۱۲۵.
مير گوهرام ۶۷.
مير متارو ۱۲۲.
مير معصوم (سير محمد معصوم
بکري) ۱۴، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۸،
۳۰، ۳۱، ۳۷، ۳۸، ۴۳، ۵۲، ۷۲،
۷۹، ۸۴، ۸۸، ۹۹، ۱۰۳، ۱۲۵.
مير معين ۸۰.
مينا نگر ۲.

ن

نارو خطو ۸۸ .
ناگپور ۴۵، ۴۸، ۵۹.
نصرپور ۹، ۱۵، ۱۶، ۲۷، ۵۳،
۶۰، ۶۲ .

ننگر پارکر (پارکر) ۱۸، ۱۰، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۶۶ .
نواب ولي محمد لغاري ۱۲۲ .
نوح بکري ۹۴ .
نوح هوٽياڻي مخدوم (کهبراڻي) ۲۰، ۹۵، ۱۰۲ .
نورائي ۸۸ .
نورگاهي ۴۵، ۴۸، ۵۹ .
نوري مهاڻي ۲۱ .
نيرون کوٽ ۴، ۷۱ .

و

وجيه نگر ۷۴ .
وچ ايشيا (مرڪزي ايشيا) ۸، ۱۵، ۲۶، ۳۲، ۳۵، ۳۶، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۶۲، ۶۴، ۶۷، ۸۱، ۸۲، ۹۲ .
وچ سنڌ ۱۰، ۶۰ .
ولبر فورس ۱۰۹ .
وهرو (عمرڪوٽ) ۱۰۴ .

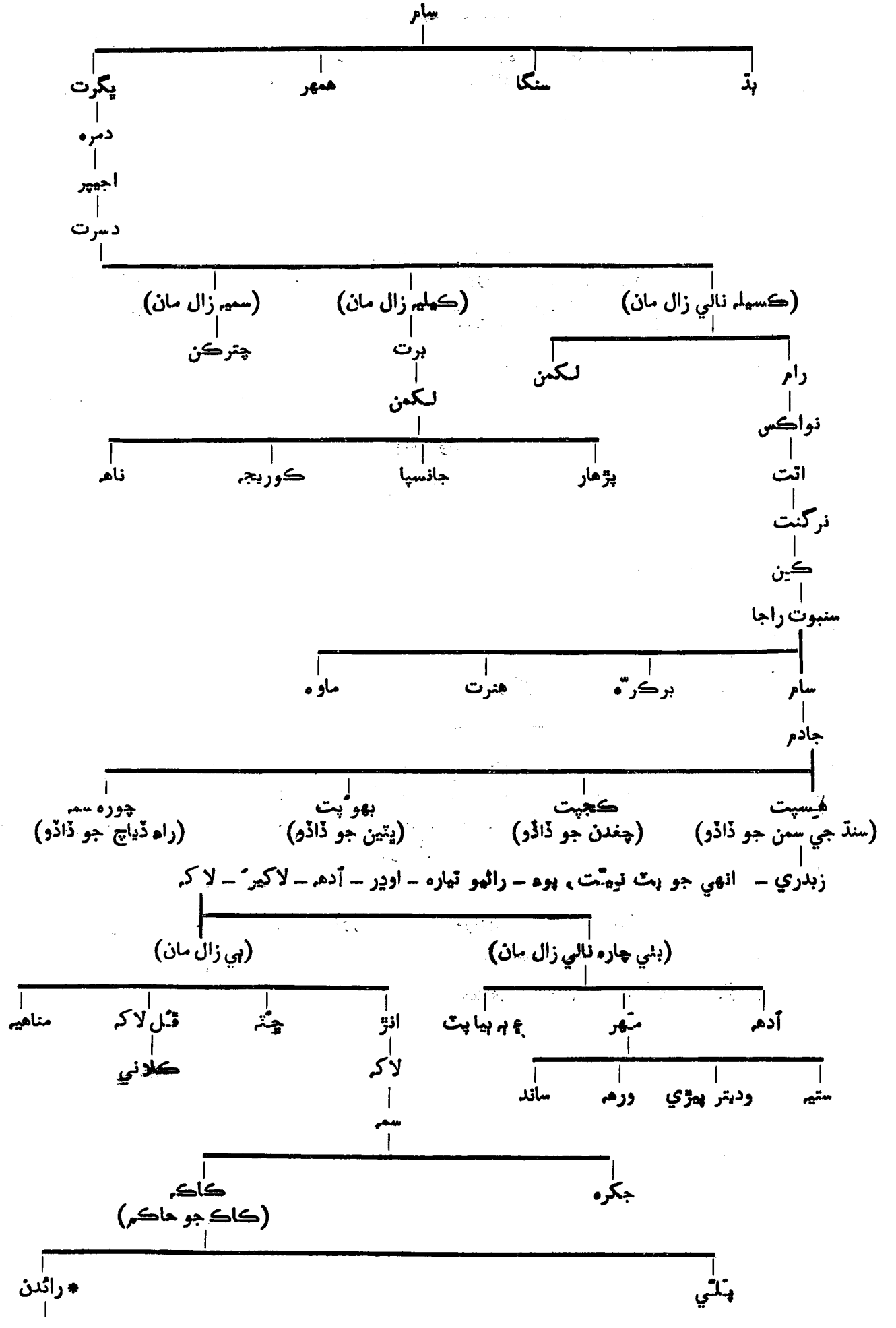
هـ

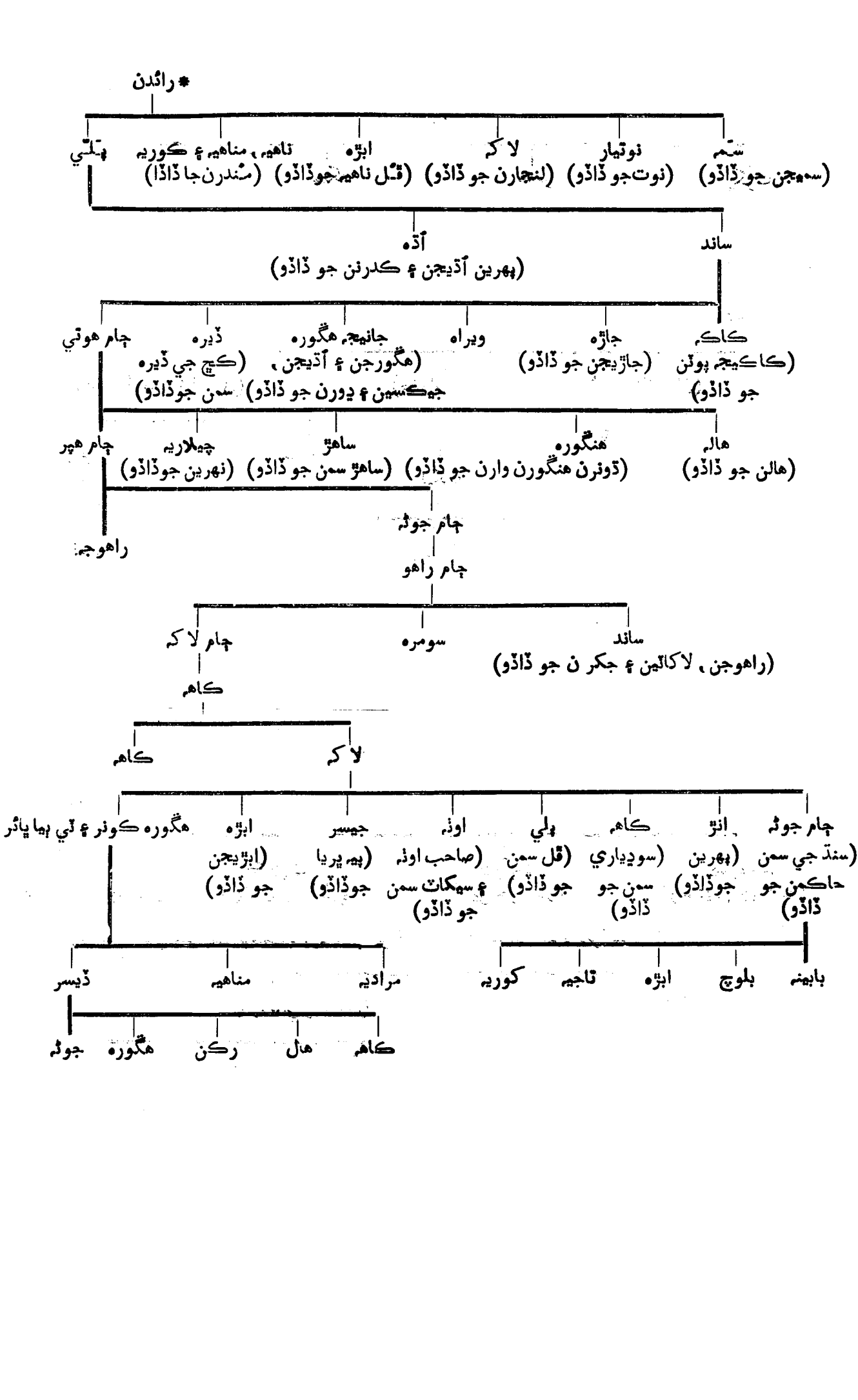
هالا (هالا ڪنڊي) ۲۲، ۷۷ .
هباري خاندان ۸۸، ۹۲ .
هرات ۲۲، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۹، ۴۳، ۴۶، ۶۶، ۷۰، ۱۰۰ .
هڪورو ۱۷ .
هسٽري آف دي ارغونس اينڈ ترخانس آف سنڌ ۵۵ .
هسٽري آف دي ڪامرس آف سنڌ ۱۰۵ .
هسٽري اينڈ ڪلچر آف انڊين پيپل (جلد ڇهون) ۴۶، ۱۰۵ .
هسٽري اينڈ ڪلچر آف سنڌ ۱۰۵، ۱۰۶ .
همايون ۵۴ .
همون هائي ۵۸ .
همون رائوڙ ۵۹، ۱۲۴ .
هميرجي (ڪڇي) ۶۷ .
همير سومرو (ارميل) ۷، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۷ .
هند (هندستان) ۵، ۱۳، ۲۲، ۳۲، ۵۲، ۶۳، ۶۷، ۷۲، ۸۰، ۱۲۰ .
هند - پاڪ (ننڍو ڪنڊ) ۶، ۲۲، ۳۰، ۶۸ .
هندي سمنڊ ۳۵ .
هوٽي ۱۷ .
هيبت خان (پٽ صلاح الدين) ۵۱، ۷۱، ۷۴، ۱۲۲ .

ي

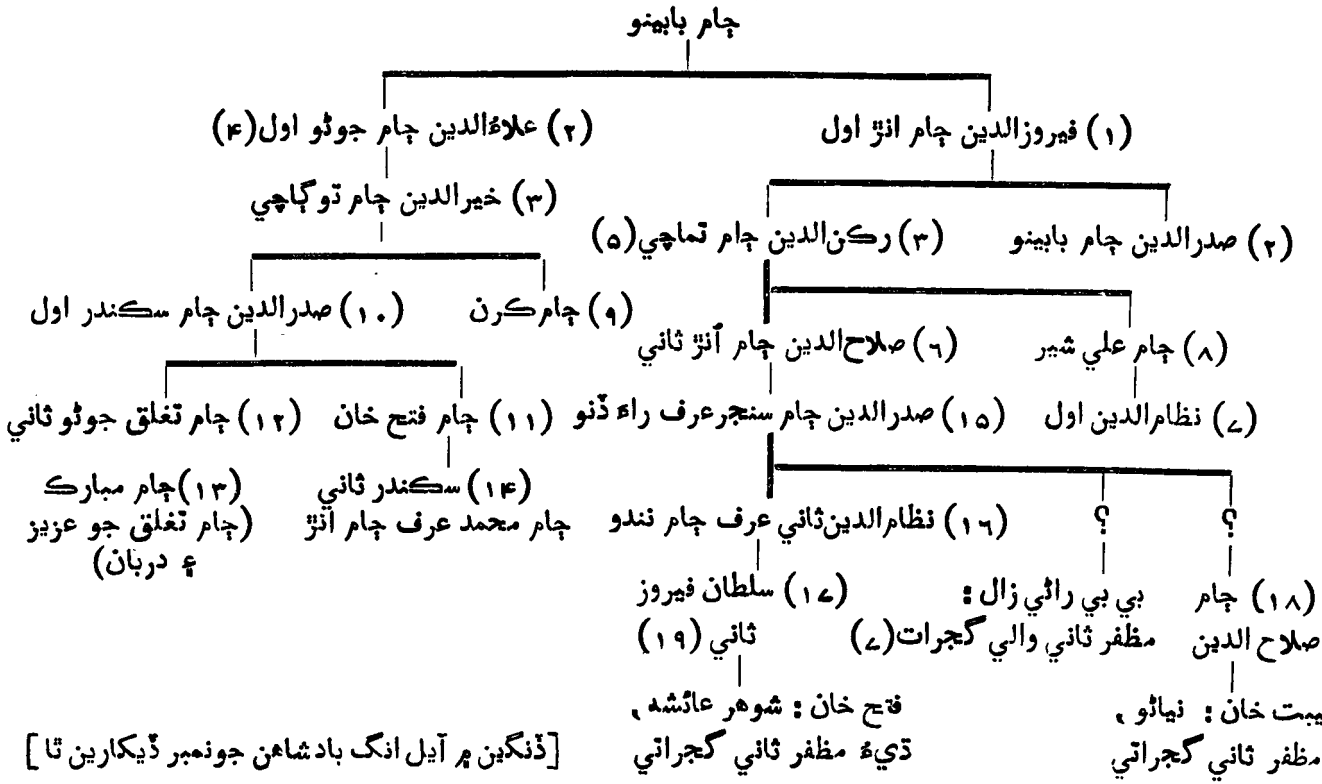
يمن ۸۶ .
يوسف ميرڪ (ميرڪ يوسف) ۷۶، ۸۴، ۸۷، ۸۸ .
يوربي ملاح ۳۵ .

(الف) سمات قبيلن جو شجرو

* رائڊن
سڄم (سمهجن جو ڏاڏو)
نوتيار (نوت جو ڏاڏو)
لاکم (لنجارن جو ڏاڏو)
ابڙه (قتل ناهيم جوڏاڏو)
ناهيم ، مناهيم ۽ ڪوريم (مندرن جا ڏاڏا)
پلمي
ساند
آڏه (پهرين آڏيجن ۽ ڪدرنن جو ڏاڏو)
ڪاڪم (ڪاڪيجم پوٽن جو ڏاڏو)
جاڙه (جاڙيجن جو ڏاڏو)
ويراه
جانيجم هڱوره (هڱورجن ۽ آڏيجن ، جيڪسمين ۽ ديورن جو ڏاڏو)
ڊيره (ڪچ جي ڊيره سمن جوڏاڏو)
چام هوتي
هالم (هالن جو ڏاڏو)
هنگوره (ڏونرن هنگورن وارن جو ڏاڏو)
ساهڙ (ساهڙ سمن جو ڏاڏو)
چيلاريم (نهرين جوڏاڏو)
چام هپر
راهوجم
چام جوڻم
چام راهو
ساند (راهوجن ، لاکائين ۽ جکرن جو ڏاڏو)
سومره
چام لاکم
ڪاهم
لاکم
ڪاهم
چام جوڻم (سنڌ جي سمن حاڪمن جو ڏاڏو)
انڙ (پهرين جوڏاڏو)
ڪاهم (سوديياري سمن جو ڏاڏو)
پلي (قل سمن جو ڏاڏو)
اوڻم (صاحب اوڻ ۽ سمڪات سمن جو ڏاڏو)
جيسر (پير پريا جوڏاڏو)
ابڙه (ابڙيجن جو ڏاڏو)
هڱوره ڪونر ۽ ٽي ٻيا پاڙ
بابهنم
بلوچ
ابڙه
تاجم
ڪوريم
مرادم
مناهيم
ڊيسر
ڪاهم
هال
رڪن
هڱوره
جوڻم

(ب) سمن سلطانن جو شجرو

[ڏنگين ۾ آيل انگ بادشاهن جونمبر ڏيکارين ٿا]

OUR PUBLICATIONS

1. Biannual Research Journal'Grassroots'1977–1986 (I–X volumes).
2. Dr.Gur Bakhshani,Rooh Rehan(Sindhi).
3. Dr.Ghulam Hussain Pathan,Tahqeeq–jo–Fun,(Sindhi). Rs.20,000/– awarded to the author by the Academy of Letters,Islamabad.
4. Studies on Sind,Edited and compiled by Prof.Dr. M.Yakub Mughul.

BOOKS UNDER PRINT.

1. Mrs. Mehtab Akber Rashidi,Indo–Pak Relations (English).
2. Lal Bakhsh Jiskani, Pakistan ji Samajiyat, (Sindhi).
3. Prof. Dr. A Jabbar Junejo, Salees Sindhi (Sindhi and Urdu).
4. Sir Syed Ahmed Khan, Asbab Baghawat–e–Hind with introduction,(Sindhi Translation)
5. Prof.Arshad Karim, Pakistan joon Muqami Hukoomatoon, (Sindhi Translation).
6. Prof.Ejaz Ahmed Qureshi and Ubaidullah Bhatti Pakistan–ji– Iqtisadiyat (Sindhi).

پاکستان اسٹڈی سینٹر
یونیورسٹی آف سندھ

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻار
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڑا ٻار

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، پاڙي، ڪائُو، پاڇوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان "**پڙهندڙ**" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيe-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڏَڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَـنَ) کا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو ڪُوڙو آهي. نه ئي وري پَـنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو ٻِ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي ھوندا آھن اَھڙيءَ طرح پڙھندڙ نَسُل وارا **پَنَ** بہ مختلِف آھن ۽ ھوندا. اُھي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙھندڙ، بَرندڙ ۽ پڙھندڙ، سُست ۽ پڙھندڙ يا وڙھندڙ ۽ پڙھندڙ بہ ٿي سگھن ٿا. ھِين لفظن ۾ **پَنَ** کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آھي.

کوشش اھا ھوندي تہ **پَنَ** جا سڀ ڪَم ڪار سَھڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آھي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اھڙي حالت ۾ **پَنَ** پاڻ ھِڪَجِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ ھيٺ ڏي وَڃُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رھندا. **پَنَن** پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اھم مرحلو وِرھائڻ distribution جو ٿيندو. اِھو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏھن ڪو پيسا ڪمائي سگھي ٿو تہ پلي ڪمائي، رُڳو **پَنَن** سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ ھوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ ھو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليگڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي ھِمتائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ جاڻ کي ڦھلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنھن بہ رُڪاوٽ کي نہ مجن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُکارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہ جٹ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَگَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛
... ...
ڪالهَ هُيا جي سُرخ ڪُلن جيئن، اڄ ڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہ جٹ گوريلا آهن.....
... ...
هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ بنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَڻَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڱو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڱو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪجي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڻَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوڻ، چالاڻ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڻَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
ـ ايار (ڪلهي پاتم ڪينرو)